

गुण खाली बसतात आणि तिसरा तावा घेता, आणि त्या त्या वेळी जो गुण प्रबल असेल त्याप्रमाणे प्राण्याची वृत्ति त्या त्या वेळी हाते. वृत्ति उठतात. विरतात, पुन्हा उठतात त्या वृत्तिनुसार मन तसतसे हळूहळू तयार होत जाते. सार्वात्मिक वृत्ति वरचेवर उठत राहिली की प्रबल होऊ लागते. आणि मन सार्वात्मिक हात जाते हीच स्थिती राजस व तामस गुणांच्या बाबतीत घडते आता मन ज्या प्रकारचे असते त्याप्रमाणे क्रिया घडतात आणि त्या क्रिया ज्या गुणास अनुसरून घडतात त्याप्रमाणे एक देह पडल्यावर दुसरा देह घेतात. नवा देह घेतात. नवा देह कोणत्या प्रकारच्या वृत्तिस अनुकूल मिळावयाचा हे ह्या जन्मातील वृत्ति व क्रिया यावर अवलंबून असते हे ध्यानात आले ना अर्जुना ? आणि असे घडत असल्यामुळे बीज नाहीसे होते, झाड येते. झाड नाहीसे होते. बीज तयार होते. त्याप्रमाणे कोटी कल्पे गेली तरी झाडाची जात जगातून नष्ट होत नाही ही असंख्य जन्मांतरे हात असताना प्राण्यांचे त्रिगुणत्व बदलत नाही. फक्त त्यातला कोणता तरी एक गुण कर्मानुसार चलिष्ठ होत जातो. आणि म्हणूनच प्राण्यांच्या ठिकाणी जी श्रद्धा असते तीही त्या प्राण्यांच्या स्वाभाविक गुणासारखी होते. कदाचित जेव्हा सत्त्वगुण वाढतो तेव्हा तो ज्ञानाला हाक मारतो. इतर दोण गुण सत्त्वाला विरोधी आहेत. सार्वात्मिक श्रद्धा जेव्हा मोक्ष फळापर्यंत जाते तेव्हा रज आणि तम तरी स्वस्थ कसे रहाणार ? ते पण सामर्थ्यवान होऊ पहातात. सत्त्वाचे बळ मोडून जेव्हा रजोगुण आकाशापर्यंत वाढतो तेव्हा तो श्रद्धा कर्म केंद्रसुणी होते. सरकट सर्व प्रकारची कर्म होऊ लागतात. मग जेव्हा तमाची आग उठते तेव्हा श्रद्धेचा भलताच प्रकार होऊन ती भलत्या भोगाकडे वळते. कर्म चांगल्या रीतीने जाणणाऱ्या अर्जुना, ह्या जीवप्रामांमध्ये सत्त्व, रज आणि तम यांच्या तीन गुणांपेक्षा दुसरे काही नाही. विश्ववल्ली, ऊस, मिरी ह्या सर्वांना एकच पाणी जाते पण विश्ववल्ली मारक, ऊस गोड व मिरी तिखट होतात. त्या त्या झाडातील रसाशी संयोग झाला की पाणी तसतशी चव घेते, परिणाम करत त्याप्रमाणे श्रद्धा सत्त्वगुणी देहात सार्वात्मिक, रजोगुणी देहात राजस आणि तमांगुणी देहात तामस होते. काजळ आणि शाई यांच्या रंगात जसा काही फरक नाही त्याप्रमाणे तमाच्या आधिक्यात जो जगतो आणि मरतो त्याच्या ठिकाणी श्रद्धा तमोगुणाचीच हात आणि तमाच परिणाम करते. हा सगळा विश्वपसारा केवळ श्रद्धेचा ओतलेला आहे. पण प्राणीच तीन गुणांचे असल्यामुळे त्यांच्या श्रद्धेमध्येही तीन प्रकारची लक्षणे दिसतात. झाड काय प्रकारचे आहे हे फल पाहून कळते, मनात काय आहे हे बोलण्यावरून कळते आणि या जन्मातील भोगावरून पूर्वजन्मीचे कर्म कशा प्रकारचे होते ते कळते. त्याप्रमाणेच ज्या ज्या लक्षणांनी श्रद्धेची तिन्ही रूपे समजून येतात तो प्रकार सांगता ऐक अर्जुना, ज्यांच्या मीठ सार्वात्मिक श्रद्धेचा असतो त्यांची बुद्धि जास्तीत जास्त वेळ स्वर्गप्राप्तीचा विचार करत आणि मग स्वर्गप्राप्तीसाठी कसकसे यत्न करावे ते ते लोकां ठरवितात. सर्व विद्यांचे अध्ययन करताना यज्ञक्रियेन निष्ठात होतात आणि ह्या सार्वात्मिक क्रियांचे फल म्हणून

देवलोकी जातात. राजस श्रद्धेने जे घडलेले असतात ते, वीरेशा, अर्जुना, भुते, राक्षस यांची भक्ति करतात. तामस श्रद्धा ही पापराशी आहे. निर्दयपणामुळे आतंककश असते. जीवांच्या वधाचा बळी देऊन ते तामसी श्रद्धावान लोक भूत, प्रेत यांच्या अमंगल समुदायाचे पूजन करतात. अशा प्रकारचे हे लोक तमोगुणाचे सार काढून निर्माण झालेले आहेत असे वाटते. ते तामस श्रद्धेचे घरच आहेत.

जगामध्ये तीन लक्षणांची ही श्रद्धा आहे. त्यांचे वेगवेगळे लक्षण मी तुला यासाठी सांगितले आहे कारण ज्याची वृत्ति सात्त्विक आहे आणि जो त्या आपल्या सत्त्वगुणाची डोळ्यात तेल घालून जपणूक करतो त्याला मोक्ष कसा मिळेल याचे भय बाळगण्याचे मुळीच कारण नाही. तो मनुष्य ब्रह्मसूत्रांचा अभ्यास न करू दे, सर्व शास्त्रांचा अभ्यास न करू दे, त्याच्या हाती स्वतंत्र सिध्दांती ही नसू दे, फक्त त्याने राजस आणि तामस या दोन्ही श्रद्धांचा त्याग केला आणि सात्त्विक श्रद्धा जतन केली म्हणजे पुरे. एकदा सात्त्विक वृत्ति अंगी बाणली की तो वाडिलांचे अनुकरण करता. अर्जुना, हे जे वडील असतात त्यांनी श्रुतिस्मृतींचे अर्थ जाणून घेतलेले असतात. ते अर्थ मनात बाणून घेऊन आणि त्याप्रमाणे आचरण करूनच ते अर्थ जगाला प्रकट करीत असतात. अशा वाडिलांच्या पावलांवर पावले ठेवीत हे सात्त्विक श्रद्धावान पुरुष चालतात आणि मग त्या थोर थोर महात्मांना जे फळ मिळते ते मिळवतात.

आणि ते योग्यच आहे नाही का ? एखाद्याने पुष्कळ प्रयत्नाने दिवा लावला तर आणखी दुसरा पुरुष त्या दिव्यावर आपला दिवा लावून घ्यावा म्हणून त्याने आपल्या दिव्याची वात पहिल्या वातीवर धरली तर तो नवा दिवा प्रकाशमान होतोच. त्याची काही फसवणूक होत नाही त्याला प्रकाश मिळतोच. दात्याने पुष्कळ पैसा खर्च करून धर्मशाळा बांधली, पुष्कळ मोठी इमारत बांधली तर त्याचे सुख पांथस्थ घेतोच. एखाद्याने तळे बांधले तर काय फक्त त्याचीच तहान भागते काय ? स्वयंपाकी स्वयंपाक करता मग ते अन्न काय तो एकटाच खातो ? इतरांनाही मिळते ना ? जास्त काय सांगू ? गांतमालाच गंगा आणि इतरांना काय ती ओहोळ झाली ? इतरांचीही ती पापहर्ती झालीच आहे ना ? त्याप्रमाणे आपआपल्या अधिकारानुसार शास्त्रांना अनुसरणाऱ्यांचे अनुकरण करणारा श्रद्धावान मूर्ख असला तरी तरून जातां पण शास्त्राच्या नावाने आरंभ करणेही काही माणसे जाणत नाहीत. शास्त्रज्ञानाला ते शिबेवरही टंकू देत नाहीत. वाडिलांचे आचरण पाहून ते त्यांना वेडावून दाखवतात. पंडिताना पाहून चूटक्या वाजवितात, त्याचा तिरस्कार करतात. आपल्या अभिमानाने श्रीमंतीच्या गर्वाने पाखांड्यांची तपे स्वीकारतात. शास्त्रवाह्य आचार स्वीकारतात. आपल्या व दुसऱ्याच्या अंगात शस्त्रं खुपसून रक्तमांसाने भरलेली पात्रे पेटव्या कुंडात ओततात. चंड्याच्या तांडाला लावतात. नवस केलेल्या देवांना मुलांचा बळी देतात. क्षुद्र देवता श्रेष्ठ आहेत अशा आग्रहाच्या उत्कर्षाने सात सात दिवस अन्नत्याग करून रहातात. अर्जुना, जे पेरले तंच उगवते हे त्यांच्या ध्यानी येत नाही.

आपल्याला व दुसऱ्याला पीडा देऊन आपल्या तमागृणी अंतःकरणरूपी शतात ते हेच बीज पेरतात. स्वतःला हात नाहीत आणि नावेचाही आश्रय करीत नाहीत अशा पुरुषांची भर समुद्रात जी दुर्दशा होते ती त्याची होती. जो रोगी वैद्याचा द्वेष करतो, लाथनें औषधे उडवतो, तो यातनामुक्त कधी तरी होईल काय ? डोळसाच्या द्वेषाने जो आपले डोळे काढतो तो माजघरात आंधळा होऊन पडतो ना ? तशी त्या असुराची स्थिती होती. ते शास्त्राची निंदा करतात आणि योग्य असा शास्त्राचा मार्ग सोडून देऊन मोहाने अरण्यात धावत सुटतात. काम जे करतील ते करतात. क्रोध ज्याला मारतील त्याला मारतात. किंवा मला ते दुःखरूपी दगडात पुरतात कारण व आपल्या दुसऱ्याच्या देहाला जे जे काही दुःख देतात ते मला आत्म्यालाच देतात तो सगळा शीण मलाच सहन करावा लागतो. अर्जुना, हे सगळे वर्णन करतानाही मला दुःख होते आहे. पण ते टाळता येत नाही कारण वाचेच्या पदरानेही त्या पाप्यांना स्पर्श करू आहे. पण प्रेत बाहेर काढण्याकरिता स्पर्श करावाच लागतो. अंत्यजास दूर हो असे सांगण्यासाठी त्याच्याशी बोलावेच लागते. धुण्यासाठी मलास स्पर्श करावा लागतोच. शुद्ध होण्याची इच्छा असल्याने तो संसर्ग दोषास्पद मानता येत नाही पण अर्जुना, तू जेव्हा अशा आसुरी वृत्तिचे लोक पहाशील तेव्हा माझे स्मरण कर वरं का. एरवी दुसरे कोणतेही प्रायश्चित्त इथे उपयोगी पडत नाही.

पार्था, म्हणूनच हा सर्व अनर्थ टाळण्यासाठी सार्त्त्विक श्रद्धा नोट जतन केली पाहिजे. ती एकच तारक आहे. अशीच संगत धरावी की ज्याच्यामुळे सार्त्त्विक भागाचे घोषण होईल. सत्त्ववृद्धि होईल असा आहार घेत जावे. स्वभाव कसा असावा, त्यातील कोणता भाग काढावा याला बलिष्ठ हेतू आहारावाचून दुसरा नाही. वीरा, तू प्रत्यक्ष पहातोसच की सावध असलेल्या माणसाने जर मर्दरा घेतली तर त्याचक्षणी तो उन्मत्त होऊन रहातो. जो मनसोक्त अन्न खातो तो घात श्लेष्मादिकांनी व्यापला जातो. अंगात ताप भरला की, एरवी थंडाच्या देणारे दूध अपायकारक ठरते. अमृत घेतले की मरण निवारले जाते आणि विष मरण दिल्यावाचून रहात नाही. म्हणून हे नेहमी ध्यानात ठेवावे की, जसा आहार घ्यावा तसे रक्त, मांस इत्यादी शरीर घटक तयार होतात आणि जसे शरीरात घटक असतील तसाच भाव अंतरात येतो आणि वाढतो. चुलीवर भांडे ठेवले की भांडे तापते आणि त्या भांड्यातले पाणीपण तापते. त्याप्रमाणे शरीरात ज्या प्रकारचा धातू असेल त्याप्रमाणे चित्तवृत्ति होते. सार्त्त्विक रस आपण आहारात ठेवला तर सत्त्वाची वाढ होते. राजस, तामस रस घेतला तर त्या त्या प्रकारची वृत्ति होते."

एक महात्मा राजगुरू होते. ते नेहमी राजवाड्यात प्रवचनास जात. एक दिवस दुपारी जेवण करून महात्मा राजमहालात एकटेच विश्रान्ती घेत होते. खुंटीला एक मौल्यवान हार टांगलेला होता. राजगुरूंची नजर त्या हारावर गेली आणि त्यांच्या मनात लोभ उत्पन्न झाला. त्यांनी खुंटीवरचा हार आपल्या झोळीमध्ये घातला आणि आपल्या झोपडीत ते

परत आले. हार सापडना म्हणून राजवाड्यात तपास सुरू झाला. महात्म्याचा संशय घेण्याच कारण नव्हते व नोंकर निरपराध होते. हार काही केल्या सापडना. चौवीस तास झाले आणि मग महात्म्यास पश्चात्ताप झाला ते हार घेऊन दरबारात हजर झाले. राजाच्या पुढे हार ठेवून ते म्हणाले, " माझी बुद्धि भ्रष्ट झाली आणि मी हा हार काल चोरून नेला. माझ्या मनात लोभ उत्पन्न झाला. आज माझी चूक मला कळली आणि मी पळत आलो. मला सगळ्यात वाईट वाटले की, मी चोरी केली आणि नोंकरावर आळ आला. " राजा हसून म्हणाला, " आपण हाराची चोरी कराल हे अशक्य आहे. बहुधा चोराने आपले पाय धरले आणि ही चोरी मीच केली असे आपण केवळ करुणावृद्धिने म्हणण्यास सुरवात केली आहे."

महात्मा म्हणाले, " राजा, ही चोरी मीच केली आहे. मात्र मला जे अन्न काल वाढले ते कुठून आले त्याचा तपास कर. अन्नदोषाने माझी बुद्धि भ्रष्ट झाली आणि मला लोभ सुटला. त्या अन्नाचा जास्तीत जास्त अंश शरिरातून जेव्हा निघून गेला तेव्हा मला पुन्हा सुविचार सूचला. तपास कर राजा हे अन्न कसले होते ?"

तपास करता करता कळले की, ज्या भाताची खीर राजगुरूंना वाढली गेली ते तांदूळ चोरीच्या जप्त मालापैकी होते. देव ह्या अन्नदोषापासून दूर रहा असा इशारा म्हणूनच देत आहेत.

एका राजाच्या घरी एक संत आले. काही गण्यागोष्टी झाल्यावर राजाने विचारले, "महाराज, हक्काची भाकरी कोणत्या भाकरीला म्हणावे बरे ?"

संत म्हणाले, "शहराबाहेर एक म्हातारी रहाते. ती तिच्याकडे जा आणि तिला म्हणावे आई, मला हक्काची भाकरी दे. मग तुला कळेल हक्काची भाकरी कोणत्या भाकरीला म्हणावे ते."

राजा गावाबाहेरच्या म्हातारीच्या झोपडीत गेला. त्या म्हातारीला म्हणाला, "आई मला हक्काच्या भाकरीची भिक्षा घाल."

म्हातारी म्हणाली, "राजन्, माझ्याकडे एकच भाकरी आहे. अर्धो हक्काचो आहे, अर्धो हक्काचो नाही."

राजाने विचारले, "आई, हक्काची नाही म्हणजे काय ?"

म्हातारी म्हणाली, " राजन्, मी सूत कातून पाट भरते. सूत काढताना मी माझा दिवा लावला होता. अर्धो गुंडी काढली आणि इतक्यात एक मिरवणूक आली. त्या मिरवणुकीत बरंच दिवे होते. त्या उजेडात मी अर्धो गुंडी काढली. ती गुंडी विकून त्या पैशातून ही भाकरी केली आहे. मिरवणुकीचा उजेड माझ्या हक्काचा नव्हता. ती मी वापरल्या आणि मग माझ्या ध्यानात आले की, हा उजेड माझ्या हक्काचा नव्हते. म्हणून म्हणते की, यानील अर्धो भाकरीच माझ्या हक्काची आहे."

राजाने हे ऐकून म्हातारीला वंदन केले. देवांच्या ह्या आहाराबद्दलच्या विवेचनास म्हणून फार महत्त्व आहे.

जे. कृष्णमूर्तीच्या सांगण्यातही अन्न कर्मविण्यासाठी आपण कोणत्या प्रकारचा उद्योग करतो याचा विचार करण्यावर नेहमी भर असतो. अन्न तर शुद्ध असावेच पण ते अन्न ज्या पेशातून विकत आणले आहे तां पेशाही शुद्ध असला पाहिजे. पेशा शुद्ध याचा अर्थ उद्योग शुद्ध असला पाहिजे, तरच त्या शुद्ध अन्नावर पोसलला दह सान्त्विक वृत्ति निर्माण करतो आणि सान्त्विक वृत्तिशिवाय मोक्षाची गोष्टच बोलायला नको. तेव्हा right means of living याचा विवेक नेहमी झालाच पाहिजे. हे तर अन्न शिजविण्याबाबत जास्तच विचाराहं आहे. शाकाहारी माणसाच्या जेवणात दूध, दही, तूप, भाज्या, डाळी तांदूळ, गहू हे पदार्थ येतात. यातल्या प्रत्येक पदार्थाची शिजण्यापूर्वीही शुद्धी होणे आवश्यक आहे. स्वयंपाक करणारी गृहिणी स्वयंपाकघराची शुद्धी करून, स्नान करून कामास सुरवात करते. स्नान करतानाही ती गंगाष्टक म्हणत अंगावर पाणी घेत असते. शरीराचा आणि मनाचा मल क्षालन करून आपल्या घरातील आबाल-वृद्धांच्या आहाराचा विचार करून स्वयंपाक सुरू करते. तो स्वयंपाक करीत असताना त्या स्वयंपाकाने संतुष्ट होणारी आपल्या घरची मंडळी तिला दिसत असतात. त्यांच्यावर मनातल्या मनात प्रेमाचा वर्षाव करीत ती ताक करते, भाजी चिरते, डाळ शिजत लावते. पाठ केलेले एखादे स्तोत्र तोंडाने चालू असते आणि स्वयंपाक होत येतो मग वाढप.

आमच्या थोरल्या सरकारांच्या मोठ्या भगिनी तान्हू अक्कासाहेब म्हणत. "हे बघ, आपण वाढायला उभे असावे. प्रत्येकाच्या पानाकडे लक्ष असावे. वाढताना ज्याला जेवढे जे हवे असले ते व तेवढेच वाढता आले पाहिजे. दुसरे ध्यानात ठेव की आपण वाढत असलां की कुणालाही मागायला लागता कामा नये. आपण सगळ्यांच्या पानाकडे असे लक्ष ठेवायचं की जेवणाऱ्याने मागण्यापूर्वीच तो पदार्थ पानात वाढला गेला पाहिजे." त्या नेहमी पंगत वाढताना असे सांगत असावयाच्या.

अय्यर मास्तर कोल्हापूरला फार प्रसिद्ध इंग्लिशचे शिक्षक. ते थिऑसॉफिस्ट होते व नेहमी घरी येत. त्यांनी एकदा सांगितले की आमची आजी आम्हाला सांगायची पानात अन्नाचा कण टाकायचा नाही. मी लग्न होऊन घरात आल्यावर तुझ्या आजोबांनी सांगितले, "माझ्या पानाजवळ पाण्याच एक भांडे आणि सुई ठेवत जा." मी पन्नास वर्षांत करीत आले पण त्याचा उपयोग काय हे मला कळलं नाही. मग मी एक दिवस विचारले, "आपण मला हे पाण्याचं भांडे आणि सुई ठेवायला सांगितली मी ठेवत आले पण त्याचा उपयोग काय हे मला अजून कळलं नाही. आपण सांगितले म्हणून मी केले पण आता विचारले की हे कशासाठी?"

ते हसून म्हणाले, "मी विसरूनच गेलो. मी ते एवढ्यासाठी सांगितले होते की तुझ्या हातून वाढताना आणि माझ्या हातून जवताना एखादे शीत ताटावाहेर पडलं तर सुईने उचलून पाण्याच्या भांड्यात टाकणार हातो पण तू इतकं जपून वाढत हातोस आणि मी इतकं जपून जेवत हातो की ती वेळच कधी आली नाही. आता उद्यापासून ठेवूच नको." तेव्हा बाबा अग्रे जेवावे आणि अथांत असे अभिप्रेत की असे वाढावे.

आहाराच्या वाढतीत वाढप हे असे होणे जरूर आहे. आमचे आजोबा डचलकरंजी सरकार म्हणत, "आमचे आचारी स्वयंपाक करतात, त्यांच्या मनात घोळत असते की ह्यातले आम्हाला उरले ना ? करणारा ह्या बुद्धिने करतो, वाढपी त्या बुद्धिने वाढतो. घरच्या बाईने स्वयंपाक केला आणि वाढले की ती मनाशी म्हणत असते मी केलेले सगळ्यांना आवडू दे. सगळी पोटभर खाऊ देत. सगळे संपले तर छानच. मला काही उरले नाही तरी चालेल. "

यासाठीच आमच्या इथल्या अन्नाला चव असत नाही.

मालूताई, आणि त्यात हे सगळे अन्न घरांघर भगवतास प्रथम समर्पण करून मगच ग्रहण केले जात होते. बुद्धि सात्त्विकच असावी यासाठी ही जागरूकता होती आणि ती आजही रक्षणीयच आहे नाही का ?

म्हणूनच देव आहाराचे विवेचन बारकाईने करीत आहेत. ते म्हणाले, "अर्जुना, सात्त्विक आहार कोणता, राजस, तामस आहार कोणता हे सगळे विवेचन करतो. ऐकण्याच्या बाबतीत आदर ठेव. आहाराचे तीन प्रकार कशाने झाले तेही सांगतो. पार्था, जेवणाऱ्याच्या रुचीप्रमाणे अन्न तयार केले जाते जेवणारा तर जगात तीन गुणांचा गुलाम आहे. कर्ता भोक्ता असा जीव तीन गुणांमुळे तीन प्रकारचा स्वभावतःच होतो आणि सगळीच कर्मे तीन प्रकारांनी करतो.

म्हणून आहार, यज्ञ, तप, दान व इतर सध्या व्यवहार जीवांच्या ठिकाणी तीन प्रकारची दिसतात त्यात आता आधी सात्त्विक आहाराचे लक्षण सांगतो ते नीट ऐकून घे.

जेव्हा दैवयोगाने भोक्ता सत्त्वगुणाकडे वळतो तेव्हा मधुर रसाकडे त्याची स्वाभाविक वृत्ति वळते. ते पदार्थ स्वभावतः चांगले रसभरित असतात, जे गोड आणि स्निग्ध असतात आणि जे चांगले शिजलेले असतात असे पदार्थ त्या जीवाला आवडतात. त्याला आवडणारे नित्रस आकाराने वेढव असत नाहीत. ते स्पर्शाला मऊ असतात, निभेला आवडणारे चवदार असे असतात. रसाने जे नित्रस भरलेले असतात, त्याची साल पोकळ असते, त्यांच्यामध्ये आंलेपणा भरलेला असतो. अग्निच्या उष्णतापासून ते सुटलेले असतात. गुरुमुखातून येणारी अक्षरे जशी मांजकी असली तरी त्याचा परिणाम फार चांगला असतो त्याप्रमाणे हे पदार्थ थोडे खाल्ले तरी अपार तृप्ती देतात. मुखामध्ये हे पदार्थ मधुर लागतातच पण ते पोटाने गेल्यावरही हितकारक होतात. सात्त्विक मनुष्यांची अशा अन्नावरील प्रीती वाढत असते. सात्त्विक अन्न हे अशा प्रकारचे असते. त्या अन्नामुळे आयुष्याचे नित्य नवे रक्षण होत असते. जेव्हा सात्त्विक आहाररूपी मंत्र देहात वर्धाव करतो तेव्हा आयुष्यरूपी नदी दिवसेंदिवस वाढत जाते. दिवसाच्या वृद्धिला जसा सूर्य तसा हा सात्त्विक आहार खरोखर सदबुद्धि पोसणारा होतो. शरीराला आणि मनाला

[illegible]

आता रजोगुणी मनुष्याला ज्या रसांची प्रीति आहे त्यांचीही प्रसंगानुसार स्पष्टता करतो.

[६०३]

जसा भक्ष्य कुजेपर्यंत वाट पहातो तसा तो ते अन्न विघडेपर्यंत थांबतो आणि मग खातो. वायकामुलांसह असल्या केलेल्या आहाराचा परिणाम काढ्याचा तोच होतो. आवडीने तो ते खातो खरे पण ज्या क्षणी खातो त्या क्षणीच पापास पात्र होतो. त्या आहाराचे फळ मिळण्यास फार थांबावे देखील लागत नाही. दुसऱ्याच क्षणी यातना सुरू होतात. "शिरच्छेद झाला तर काय होते पाहू या, आगीत प्रवेश केला तर कसे भाजते बघू या " असे कुणी म्हणेल काय पण ते तो मनाशी म्हणतो आणि हे अर्गावत्र अन्न खातो. हे अन्न खाल्ल्यावर जे दुःख होते तोच त्याचा परिणाम आहे आणखी वेगळा काय परिणाम सांगायचा ?

आहाराप्रमाणे यज्ञही तीन प्रकारचा असतो. उत्तम कीर्तिवंतांमध्ये शिरोमणि असलेल्या अर्जुना, सात्त्विक यज्ञाचे वर्म मी तुला सांगतो. प्रियोत्तमास सांडून पतिव्रतेचा काम कुठेही दुसरीकडे जात नाही. गंगा एकदा समुद्राला जाऊन मिळाली की, तिथून आणखी कुठे जात नाही. वेदांना एकदा आपल्याचे दर्शन झाल्याबरोबर ते मुकेंच झाले. त्याप्रमाणे सात्त्विक यज्ञ कर्ता चित्तवृत्ति आपल्या हिताकडे लावतात आणि फळाकडे मन जाऊ देत नाहीत. पाणी झाडाच्या मुळापर्यंत जाते आणि तिथे जिरून जाते मागे फिरण्याचा विचार करीत नाही. त्याप्रमाणे मन आणि देह दोन्ही यज्ञ करण्याच्या निश्चयाला वाहून टाकतात आणि त्या यज्ञामुळे मला अमुक मिळावे अशी वांच्छा शिल्लक ठेवत नाहीत. स्वधर्माचरण करावे यापलीकडे काही इच्छा मनात ठेवत नाहीत. सर्वांगांनी परिपूर्ण असा यज्ञ करतात. आरशामध्ये आपले आपण रूप पहावे, तळहातातील दिव्याने रत्नाची परीक्षा करावी, सूर्य उगवल्यावर मार्गक्रमण करावे त्याप्रमाणे वेदांचा आधार घेऊन ते यज्ञाची तयारी करतात. कुंडे मंडप, घेदी आदि करून जी जी सामुग्री लागेल ती जशी काही शास्त्राने स्वतःच केली आहे अशा प्रकारची उत्तमांत्तम जमवतात सगळ्या अवयवांना उचित अशी लेणी असावी त्याप्रमाणे सगळे पदार्थ जिथल्या तिथे ठेवलेले असतात. काय सांगू अर्जुना ! ह्या तयारीकडे पाहून वाटते की प्रत्यक्ष यज्ञविद्या सर्व अलंकारांनी सजून या यजनमिश्राने साक्षात मंडपात आली आहे. हा यज्ञ अंगे उपांगे यासहित उत्तम रीतीने केला जातो पण एक पथ्य पाळले जाते की मांटेपणाच्या संबंधास कुठेही डोंकं घर काढून दिले जात नाही. पार्था, धर्मराजांच्या मनात यज्ञाबद्दल अहंकाराचा थोडासा विचार आल्याबरोबर अर्धे अंग सोन्याचे झालेल्या मुंगूसाने घेऊन त्यांचे गव्हहरण केले हे ध्यानात आहे ना तुझ्या ? तर सात्त्विक यज्ञास अहंकाराचा वास. वारासुद्धा सहन हात नाही. तुळशीच्या झाडाचा प्रतिमाळ अत्यंत आदराने केला जातो. त्या पूजेपासून फळ, फूल, छाया यातले कुठलेच फळ अर्पित नाही. तेव्हा फळाशशिवाय अशा यक्तीने जां यज्ञ केला जातो तो सात्त्विक यज्ञ केला म्हणावयाचा.

रजागुणी पुरुषसुद्धा ह्या सात्त्विक यज्ञकृत्यांसारख्या सर्वसामुग्री जमवून यज्ञ करता पण वीरशा. त्याच्या ह्या यज्ञाच्या मागे फळाची अपेक्षा असते. घराने श्राद्ध आहे त्याचवेळी

राजाला भंजवानीस बांलावले म्हणजे राजा प्रसन्न होऊन आपल काम करता. राजाला भंजवानी दिली म्हणून कीर्ती होत आणि शिवाय श्राद्धकर्मही उरकले जात ! राजस यज्ञासंबंधी असाच विचार करता. यज्ञात दीक्षित म्हणून मान मिळेल आणि अनायास स्वर्गप्राप्ती होईल असा त्याचा विचार असतो. फळ मिळाविण्यासाठी व स्वतःच महत्त्व वाढविण्यासाठी जो यज्ञ केला जातो तो राजस यज्ञ समजावा. त्याको सर्व यज्ञाक्रिया उत्तम झाली तरीही फलाशा धरल्याचा दोष येतो आणि तो यज्ञ म्हणून सर्वाधिक न ठरता राजस ठरतो.

पशुपक्ष्यांच्या विवाहात कामाशिवाय लग्न लावणारा जाशो लागत नाही. तामस यज्ञात हाच प्रकार असतो. यज्ञ करण्याचा आग्रह हेच ह्या यज्ञाचे मूळ आहे. वारा कोणत्याही वाटेने वहातो. मरणाला मृहतांची गरज नसते. आग निर्दिष्ट पदार्थांचे भय मानीत नाही. त्याप्रमाणे तमोगुणी माणसाच्या आचाराला वेदाविधीचा धरवद असत नाही. तो आचार ग्वेरे असतो. तिथे विधीची पदां असत नाही. मंत्रादिकांची जरूरी असत नाही, माशेच्या तांडून कुठल्याही प्रकारचे अन्न सुटत नाही तसे त्याचे वागणे असते. ब्राह्मण आपला शत्रू आहे असे तो मानतो आणि म्हणून दीक्षणा वगैरे देण्याचा प्रश्नच येत नाही वायटळ सुटली असताना त्या वायटळीस अग्निचे सहाय्य मिळावे आणि मग तो जसा संरावेरा आग लावत सुटतो त्याप्रमाणे ह्या तामस यज्ञात विधी, मंत्र, ब्राह्मण, दीक्षणा, या सर्वांचाच अभाव असतो आणि वेडावाकड्या प्रकाराने हा यज्ञ चालू असतो. निपुत्रिकाचे घर नागवले जावे त्याप्रमाणे श्रद्धेचे मृगही न पहाता कलल्या ह्या यज्ञामध्य कलेला खूबच वे श्रम वाया जातात. श्रीनिवास भगवंत अर्जुनाला म्हणाला, "पार्था, हा यज्ञ म्हणजे एक यज्ञाचा आभास असतो आणि ह्या निष्फळ यज्ञाचे नाव तामस यज्ञ असे आहे. गंगेचेच पाणी पण निर्निराळ्या मार्गांनी नेले जाते. एका मार्गाने नेलेले पाणी अमंगलता प्राप्त करून देते तर दुसऱ्या मार्गाने नेलेले शुद्धत्व देते. त्याप्रमाणे तपाचा प्रकार आहे. तंही त्रिगुणात्मक आहे. एकाप्रकारचे तप पाप देते तर दुसरे शुद्धत्व आणते. या तपाचे तीन भेद काणत हे जर जाणून घ्यावयाचे तर सुबुद्धि अर्जुना, तप म्हणजे काय हे जाणून घेणे आवश्यक आहे. आधी तप म्हणजे काय हे तुला सांगतो आणि त्याचे तीन भेद समजावून देतो. तप मुळात कोणत्या तीन प्रकारांनी घडते ते एक शारीर, मानसिक आणि शाब्द असे हे तीन प्रकार आहेत अथ स्पष्ट आहे. शरीराने केलेले, मनाने केलेले आणि घ्राणीने केलेले असे तीन प्रकारचे तप असू शकते आता ह्या तिन्हीपैकी शारीर तप प्रथम सांगतो ते ऐक.

शकर या घिगणू यापैकी आपल्याला जे द्रव्य आवडत असेल त्या प्रिय द्रव्यच्या द्यालयात जाण्यास. त्या द्रव्येच्या यात्रा करण्यास भक्ताच्या पायाला जसा काही अष्टोप्रहर भावग वांभलेला असतो देवांगण झाडून लावून स्वच्छ करून. रांगोळी काढून सूर्याभत करण्यात त्याला फार आनंद वाटतो. देवाच्या प्रतिमेस जे जे उपचार लागतील ते ते पुरविण ही आपल्या हातांची शोभा आहे असे तो समजतो लिंग किंवा प्रतिमा दृष्टिस की

तां भुईंवर काठो पडावी तसा साष्टांग नमस्कार घालतां. जे ब्राह्मण विद्वार्थिनयादी गृणांनी सपन्न आहत वाडल आहत त्यांची तो खरांखर मनापासून उत्तम सेवा करतो. अथवा जे प्रवासाने शिणले भागले किंवा संकटाने पीडित झाले त्यांना जीवाला सुख वाटेल असे उपचार देतो. सर्व तीर्थांमध्ये श्रेष्ठ असे जे माता-पितर त्यांच्या सेवेसाठी आपल्या देहाची कुरबंडी करतो. ज्ञानदानामध्ये करुणामय असे जे श्रीगुरु भेटल्याबरोबर संसाराचा दारुण शीण हरण करतात त्या गुरूची तो भक्ति करतो. त्याला स्वधर्माचे पालन करताना पाहून असे वाटते की त्याने हा एक आर्गनच प्रदीप्त केला आहे आणि त्यात तो दह जाड्यरूपी किटाच्या आहुती देत ते सगळे जाड्य निपटून काढीत शुद्ध होतां आहे.

प्रत्येक प्राणिमात्राच्या ठिकाणी तो ब्रह्म पाहतो आणि नमस्कार करतो. जगात त्याला ब्रह्मावाचून दुसरे काही दिसतच नाही. प्राणिमात्रांवर उपकार करून तो त्यांची भक्ति करतो. स्त्रीविषयी तो मनाचा निग्रह करतो. जन्माच्यावेळी जो काय स्त्री-देहाचा स्पर्श झाला तेवढाच. तेव्हापासून जन्मभर तो सोवळ्याने रहातो. भूतमात्रासंबंधी त्याच्या मनात एवढी करुणा भरून राहिलेली असते की तो गवतदेखील हिंसडत नाही. त्या ठिकाणी देव आहे म्हणून तो कशाचीही मोडतोड करीत नाही. अशा प्रकारच्या वागण्याचा जेव्हा शरीरात उत्कर्ष होतां तेव्हा शरीर तप भरास आले आहे असे समजावे. पार्था, हे सर्व शरीराकडून केले जाते म्हणून मी त्याला शरीर तप असे म्हणतो. या तपाची साधकास अत्यंत जरूरी आहेच त्याच्या शरीराचा अणुरेणू ह्या शरीर तपाने उजळून निघाल्यावर मग वार्चिक तपाला ह्या शरीराचा अडथळा येत नाही. ते साथच देऊ लागते. शरीर तपानंतर निष्ठाप असे वार्चिक तप तुला सांगतां. पारस जेव्हा लांगुंडाला स्पर्श करतो तेव्हा त्या लांगुंडाचे वजन कमी न करता असलेल्या सगळ्या लांगुंडाचे सोने करून सोडते त्याप्रमाणे त्या वार्चिक तप करणाऱ्या माणसाचे बोलणे ऐकणाऱ्या जोडीदाराला दुःख न देता सुख उत्पन्न करते. त्या बोलण्यातूनच त्याचे साधुत्व दृष्टिस पडते. पाणी मृज्जतः झाडाला जाते पण गवत सहज त्या पाण्यामुळे जगते. त्याप्रमाणे तो मनुष्य एकाला सांगत असतो पण त्यामुळे सर्वांचे हित होते. अमृताची गंगा भेटली की प्राण अमर करते. स्नानाने पाप आणि ताप निवारण करते शिवाय मधुरताही देते. त्याप्रमाणे आदिवेक फिटेल, आपले अनारित्य भेटेल आणि ऐकताना ऐकतच रहावेस वाटेल अशी अमृतासारखी गोड रुचि त्या बोलण्याच्या ठिकाणी असते. तो जास्त बोलतही नाही. कोणी बोलणे तर बोलणे एखादी वेद किंवा भगवद्गाम याचा अहोरात्र उच्चार करावा असा त्याचा क्रम असतो. ऋग्वेदादी तिन्ही वेदांची तो आपल्या वाणीच्या मंदिराचे ठिकाणी प्रतिष्ठापना करता. जशी काही त्यान तिथ वेदपाठशाळाच स्थापन केली आहे. ते नाही तर शंभू किंवा वेष्णूच आवडेल ते नाव तो सतत घेत असतो. अशा रीतीने वाणीचा नित्या विनयांग करणे याला वार्चिक तप असे म्हणावे."

हे घाघिक तप कोणत्याही शरीर क्रियेच्या आड येत नाही आणि याबद्दलचा सोप्यात सोपा उपदेश श्रीसमर्थानी केला आहे.

ते म्हणतात—

"स्मरण देवाचे करावे । अखंड नाम जपत जावे
नामस्मरण पावावे । समाधान
नित्य नेम प्रातःकाळी । माध्यान्हकाळी सायंकाळी
नामस्मरण सर्वकाळी । करीत जावे
हर्षकाळी विषमकाळी । पर्वकाळी प्रस्तावकाळी
विश्रान्तिकाळी निद्राकाळी । नामस्मरण करावे
नामे संकटे नासती । नामे विघ्ने निवारिती
नामस्मरण पाविजेती । उत्तम पद
हरिनामे प्रल्हाद तरला । नाना आघातापासून सुटला
नारायणनामे पावन झाला । अजामेळ
नाम स्मरे निरंतर । जाणावे पुण्य शरीर
महादोषांचे गिरिवर । ते रामनामे नासती
म्हणोनि नाम अखंड स्मरावे.

शरीर माता-पितर, गुरू देव आणि पीडित यांच्या सेवेसाठी तो झिज्जिता आणि ह्या सगळ्या क्रिया करीत असताना वाचा पण त्याच्या आज्ञेला वावरते. ती असंच शब्द उच्चारते की जे सृष्टिकारक, हितकारक व मधुर आहेत. शिवाय त्या जिभेने भगवन्नामाच्या उच्चारणाचा ओंघही अहोरात्र बहाता ठेवलेला असतो. जो जीव देवाचे नाव अखंड उच्चारत असत तो दुःखदायक, अहितकारक शब्द उच्चारणे देखील विसरून जात असावी. व्यक्त व्यापार असे शब्द व भगवंतमय होऊन गेल्यावर मार्गासक व्यापार तरी वंगळे कसे होतील ?"

इंद्रादिक देवांचे नाथ श्रीकृष्ण पुढे म्हणाले, "माथां, आता तुला मार्गासक तप म्हणजे काय हे सांगतो.

अर्जुना, शरीर आणि वाणी यांच्या तपानंतर त्याचे मनही शुद्ध होते. तरंगांनी सरोवर सोडून द्यावे. मेघांनी आकाशाचा त्याग करावा, सर्पांनी चंदनाचे उद्यान त्यागून जावे, कलांच्या कर्माजास्तपणाने चंद्राचा त्याग करावा, राजा व्याधीतून मुक्त व्हावा किंवा मंदराचल क्षीर समुद्रातून निघावा त्याप्रमाणे विकल्पाच्या जाळ्याने त्याचे मन सोडून दिले असल्याने ते स्वरूपामध्ये स्थिर होऊन जात आता ते मन पूर्ण शुद्ध होतं. थंडी आपले आंग थंडीने कापू दत्त नाही त्याप्रमाणे मनाला आपले खरे निवासस्थान जे स्वरूप ते भटले की मग त हलत नाही. त्याचे चांचल्य संपते. मन आपला चंचल भावच विसरते. स्थिर होते ज्योतिषशास्त्रदृष्ट्या मनाचा कारक चंद्र आहे तेव्हा अचल असलेल्या निष्कलंक पूर्ण चंद्राप्रमाणे ते मन प्रसन्न, प्रकाशमान, शांत होते. वेराग्याचे ओरखडे नाहीत. धापकाप

नाही. त्या ठिकाणी केवळ आत्मज्ञानाची चोग्ग भूमिका असते. शास्त्र विचारण्यासाठी ज्या मुग्धाचा उपयोग करावा ते मुग्घ वाचंचे सुत्र हाताही धरत नाही. शब्द मुके होतात. ज्या अवस्थेची वाटचाल त्या शास्त्रांना विचारायची तो अवस्था ता प्रत्यक्ष अनुभवत असतो. म्हणून विचारणे संपते. सांगणे संपते. मिळाने आपले मूळ स्वरूप जे पाणी त्याला स्पर्श केल्याबरोबर मीठपण संपून जाऊन केवळ जसे पाणीपण शिल्लक राहतं तसे ते मन स्वरूपात लीनच होऊन जाते. आत्मलाभ झाल्यावर मनाचे मनपणच उरत नाही. आता मनच उरत नाही मग वेगवेगळे भाव उठणार कुठून ? ईद्रियांच्या मार्गांनी धावत जाऊन विषयाच्या गावाला पोचणार कोण ? तळहाताला जसे केस असत नाहीत, रोमशुद्धि असते त्याप्रमाणे त्याच्या मनामध्ये पूर्ण भावशुद्धि असते. अर्जुना, अशा मनाची नुसती आठवण झाली तरी आनंद होतो आहे. काय सांगू ? अशा प्रकारची मनाची स्थिती झाली की ते मानसिक तप झाले."

देव पुढे म्हणाले, "मानसिक तपाचे लक्षण मी तुला संपूर्णपणे सांगितले आहे."

१८६७ च्या सुमारास रामकृष्ण परमहंस यांना मथुराबावूंनी तीर्थयात्रेस जाण्याचे योजले. ठाकुरांना बरोबर चलयण्याची विनंती केली. आपल्या वृद्ध माताश्री आणि हृदय बरोबर येत असतील तर आपली येण्याची तयारी आहे असे ठाकूर म्हणाले. त्यांनी दोघांनी कवळ केल्यावर मथुराबावूंनी मांड्या थाटामाटाने ही सर्व यात्रा केली.

तीर्थक्षेत्रासंबंधी रामकृष्ण म्हणत, "ईश्वराच्या दर्शनाची तळमळ लागून ज्या ठिकाणी अनेक साधक जप, तप, अनुष्ठान इत्यादि करीत आले त्या ठिकाणी ईश्वराचा प्रकाश निःसंशय आहे असे समजा. त्या ठिकाणी साधकांच्या भक्तिच्या ईश्वरीय भावना उत्कटतने एकत्रित होऊन त्याच्या यांगाने तेथील दानावरणसुद्धा भरून गेलेले असते. म्हणून अशा ठिकाणी साधकाचे ईश्वरीय भाव तेव्हाच जागृत होतात. ईश्वराचे दर्शन घेण्याच्या हेतूने त्या ठिकाणी पुरातन काळापासून किती साधू, किती सिद्ध पुरुष येऊन गेलेले असतात. यांच्या वासना सोडून देऊन त्या ठिकाणी त्यांनी ईश्वराची एकाग्र चिंतने भक्ति केलेली असत म्हणून इतरही सर्व ठिकाणी ईश्वर सारखाच भरून राहिलेला असला तरी अशा जागी त्याचा अधिक अंश प्रकाशित झालेला असतो. गुरे ज्याप्रमाणे खाऊन घेतात आणि मग गुरे करीत स्वस्थ वसतात त्याप्रमाणे देवस्थाने, तीर्थस्थाने यांचे दर्शन घेतल्यावर मनामध्ये ज्या पवित्र भावना उत्पन्न होतात त्या सर्व घेऊन निश्चितपणे एकांतात बसून त्यांच्यावर पुन्हा पुन्हा विचार करावा. त्यात वृद्ध्या माराव्या. नाही तर घरी येताच त्या टाकून देऊन जर "येर माझ्या मागल्या" केले आणि पुन्हा मनामध्ये सारे प्रापंचिक विचार घोळत ठेवले तर या देवस्थानाच्या, तीर्थस्थानाच्या दर्शनापासून काय फायदा ? मग त्या ईश्वरीय भावना मनामध्ये स्थिर व्हाव्या कशा ?" ठाकूर शिष्यांना मानसिक तप म्हणजे काय तेच समजावून देत आहेत.

"Autobiography of a Yogi" या पुस्तकात एक प्रसंग आहे. युक्तेश्वरजींनी ख्रिस्ताची शिकवण व वेद याच्या उपदेशातील साम्य दाखविणारे पुस्तक परमगुरू बाबाजी यांच्या सांगण्यावरून लिहून पूर्ण केले. "ज्या दिवशी पुस्तक पूर्ण होईल त्या दिवशी भेटू." असे बाबाजींनी सांगितले होते. पुस्तक पूर्ण करून युक्तेश्वर गंगेवर स्नानासाठी गेले. मनमुराद स्नान करून गंगेतून बाहेर पडले तो बडाच्या झाडाखाली काही शिष्यांसह बाबाजी बसलेले! "नमस्कार स्वामीजी", बाबाजी आपल्या अत्यंत गोड आवाजात म्हणाले, "कवूल केल्याप्रमाणे तुम्ही पुस्तक पुरे केलेत उत्तम काम केलेत. कवूल केल्याप्रमाणे मीही आलो आहे धन्यवाद द्यायला."

युक्तेश्वरजी धावत गेले. त्यांनी परमगुरूंना साष्टांग नमस्कार घातला आणि हात जोडून म्हटले, "महाराज, माझे घर इथून जवळ आहे आपण ह्या शिष्यांना घेऊन या ना माझ्या घरी."

परमहंस बाबाजी हसून म्हणाले, "नाही बेटा. आमच्यासारख्यांना झाडाची सावलीच वरी. ती पुरतेही."

"परमहंसजी, क्षणभर थांबा. मी आपल्यासाठी मिठाई तरी आणतो." असे म्हणून युक्तेश्वरजी धावत गेले. मिठाई घेऊन आले तर झाडाखाली सावलीत कुणीच नव्हते. युक्तेश्वरजींना फार वाईट घाटले. पण काय करणार ? दोन महिन्यांनी ते बनारसला आपले गुरू लार्हिरीमहाशय यांच्याकडे गेले. लार्हिरीमहाशय म्हणाले, "ये बेटा. आताच बाबाजी येऊन गेले. तुला उंबऱ्याजवळ भेटले काय ?"

युक्तेश्वरजी विस्मयाने म्हणाले, "नाही."

लार्हिरीमहाशय म्हणाले, "इकडे ये" आणि युक्तेश्वर जवळ आल्यावर त्यांनी युक्तेश्वराच्या कपाळास स्पर्श केला. त्या क्षणी उंबऱ्याजवळ बाबाजीमहाराज उमललेल्या कमळासारखे उभे असलेले युक्तेश्वरांना दिसले. तो घटवृक्षाखालचा प्रसंग आठवून युक्तेश्वर चिडले. त्यांनी परमगुरूंना नमस्कारही केला नाही. लार्हिरीमहाशय आश्चर्यचकित होऊन पहातच राहिले. बाबाजी युक्तेश्वरांच्याकडे पहात म्हणाले, "स्वामीजी आमच्यावर रुसले आहेत."

युक्तेश्वर म्हणाले, "मी का रुसू नवे ? आपण हवेतून येता, क्षणात नाहीसे होता. आम्ही काय समजावे ?"

बाबाजी म्हणाले, "अरे. तुझे मन इतके खळबळीने भरले होते की त्या वादळामुळे मी वातावरणात विरूनच गेलो. बेटा. तुला अजून बरेच ध्यान करायला हवे आहे. तुझे मन अजून स्थिर झालेली नाही. सूर्यप्रकाशाच्या आड मी लपलो होतो. तुझे दृष्टि साफ असती तर मी तुला दिसलांच असतो."

मन किती स्थिर हवे ! ते तसे नसले तर येणारे अतींद्रिय अनुभव कसे बाधित होतात ते यावरून कळते आहे.

दय सांगत आहंत. "देह, वाणी, चित्त यामुळे तीन प्रकारचे झालेले सर्वसाधारण तप मी सांगितले. आता हे तप त्रिगुणांच्या संगतीन पुन्हा त्रिविध होतं. बुद्धि स्थिर ठेवून पार्था, मी सांगतो ऐक.

प्रबुद्धा, हे कार्याक वार्चिक, मानासिक तप पूर्ण श्रद्धेने फळाशा सोडून अंत करण शुद्ध करून व आस्तिक्य बुद्धिने आचरिले जाते तेव्हा त्याला बुद्धिमान पुरुष सार्वत्रिक तप म्हणतात. तपाच्या स्थापनेकरिता जगात द्वैतभाव निर्माण करून मोटेपणाच्या शिखरावर बसण्यासाठी, त्रिभुवनाच्या सन्मानाने आपल्याशिवाय दुसऱ्या ठिकाणी जाऊ नये म्हणून, पक्तीत पाहिल्या पानावर बसावयास मिळावे या इच्छेने जे तप केले जाते ते राजस तप म्हटले जाते. विश्वाने आपली स्तोत्रे गावी यासाठी अग्नी पात्रता आणण्याची खटपट असते. विश्वाने आपली यात्रा करण्यासाठी यावे असा मनात हेतू असतो. लोकांना त्रिविध पूजनासाठी आपल्याशिवाय दुसरा आश्रय नसावा असे त्यांना वाटते. महत्वाच्या पांघरूणाखाली निरनिराळे भोग भोगण्याची त्यांना इच्छा असते. वेश्या आपले शरीर शृंगारून ज्याप्रमाणे त्याचा विक्रय करते त्याप्रमाणे अंग व वाणी तपाने मायवून ते मान्यतेसाठी विकत असतात. पैसा आणि प्रतिष्ठा यांच्या इच्छेने असे जे तप केले जाते त्याला राजस तप म्हणावे. पहरणी नावाच्या किड्याने गाभण गुराचे सड चोखले की जनावर व्यायले तरी दूध देत नाही. उभे कोवळे शेतच जनावरास खाऊ घातले तर कापणी करायला काही उरतच नाही. त्याप्रमाणेच काष्ट करून केलेले तप त्याचा उदा उदा आपल्या तोंडाने केला तर फलित होतच नाही वायाच जाते. आता ह्या तपाला फळ येत नाही असे पाहिले की तो तपकर्ता तप करणे मध्येच सोडून देतो. त्या तपाला स्थिरता असतच नाही. अकाली आलेला मद्य आकाशात फळी धरतो, मोटमोठ्याने गर्जना करीत आता ब्रह्मांड फोडून टाकतो की काय असे वाटायला लावतो पण घटकाभर तरी टिकतो काय ? त्याप्रमाणे राजस तप आहे. ते फलाच्या वाचतीत वांझ असते आणि आचरणात शेंबटपर्यंत टिकत नाही अजुना, परलोक आणि कर्तो यांना अंतरून केलेले तामस तप आता सांगतो. मृग्यपणाच्या संचार त्रियामध्ये घेऊन धनुर्धरा. ते लोक शरीर घेरी आहे असे म्हणू लागतात. भग सार्हाजकच त्या शरीराला जास्तोत जास्त क्लेश देण्याचे ते ठरवितात. पंचाग्निच्या ज्वाला शरीरास लावल्या जातात. शरीराला इधन समजून अग्निने टाकतात. मस्तकावर गुग्गुळ जाळतात. पाठीत गळ घालतात. पाहताना भय वाटेल असे निखार अंगावर घेतात. श्वासोच्छ्वास दबवून वायाच उपास केले जातात. अधोमुख टागून घऊन धुराच घास गळत राहतात. थंडीत आकंठ वफांच्या पाण्यात बसावे, खडकावर किंवा नदीच्या काठावर आसन मांडावे, अंगाचे निवंतपणी लचक तोडून आहुती द्यावी अशा प्रकारचे हे तप असत. शरीरावर असे नाना प्रकारचे घाव घालून त्यांच तप चालते आणि त्या तपाने दुसऱ्याचाही नाश केला जातो. अंगभागन एखादा मोठा धोंडा डोंगरावरून सुटतो;

श्रद्धात्रयविभागयोग

आपटत आपटत खाली येतो. येत असताना त्याचे तर तुकडे तुकडे होतातच पण आड येईल त्यालाही तो जाता जाता चिरडतो. सुखाने जगणाऱ्या प्राण्यांना जिकण्याच्या इच्छेने स्वतःची आटणी करून ते तप केले जाते. ही कनेशाची हातोटी साधून जे तप केले जाते त्याला तामस तप म्हणावायाचे.

पार्था, सत्त्वादि तीन गुणात पडलेले तप तीन प्रकारचे होते ते तिन्ही प्रकार मी तुला समजावून सांगितले आहेत.

आता बोलताना प्रसंगात आले म्हणून दानांच्या लक्षणांचे स्वरूप तीन प्रकारचे कसे असते ते सांगू. तीन गुणामुळे दानही तीन प्रकारचे होते. त्यातील सात्त्विक दानाचे वर्णन करून सांगतो.

स्वधर्माचरणाने जे जे आपल्याला मिळाले असेल ते मोठ्या सन्मानाने द्यावे उत्तम बी आहे पण जमिनीला वाफसा नाही तर शेत कसे पेरायें " त्याचप्रमाणे सात्त्विक दानास कोणतेही अंग उणें असून चालत नाही अमोल रत्न मिळाले तर ते जडावण्यासाठी लागणारे सोने कमी पडते, रत्न आणि सोने मिळून अलंकार तयार झाला तर तो घालण्यास योग्य शरीर मिळत नाही. पण सण असावा, जवळ सुहृद असावे आणि संपत्ती असावी असा अपूर्व योग भाग्य चढते असले म्हणजे येतो. त्याप्रमाणे उत्कृष्ट प्रकारचे दान देण्यास सात्त्विक भाव उत्तेजित होतो तेव्हा देश, काल, पात्र आणि द्रव्य अशा चार योग्य गोष्टींचा संगम होतो आणि तेव्हा ते दान सात्त्विक दान होते."

गुजराथची राजमाता मीनलदेवी सव्याकोट सोन्याच्या मोहरा घेऊन सोमनाथाच्या दर्शनास गेली. सुवर्णतुला, दानधर्म अपार झाला. मातेच्या या यात्रेच्या निमित्ताने राजा सिद्धराजने प्रजेला लाखो रुपयांचा कर माफ केला. मीनलदेवीच्या मनात किंचित अहंकार उत्पन्न झाला. "माझ्याइतके दान जगात कोणी केले नसेल," असा विचार तिच्या मनात आला. रात्री स्वप्नात सोमनाथ आले व म्हणाले "माझ्या मंदिरात एक अत्यंत गरीब स्त्री यात्रा करण्यासाठी आली आहे तू तिच्याकडून तिचे पुण्य मागून घे." राणी जागी झाली आणि म्हणू लागली, "यात तर काहीच कठीण नाही. त्या गरीब बिचारीस पैसे देईन आणि पुण्य विकत घेईन " तिने त्या बाईला शोधण्यासाठी माणसे पाठवली. नोकरांनी मंदिरातून बाईला शोधून आणले !

मीनलदेवी म्हणाली, "बाई, तूझ्या यात्रेचे पुण्य मला दे आणि तुला हवे असेल तितके द्रव्य मागून घे." ती बाई कबूल होईना. राजमाता म्हणाली, "तू एवढे पुण्य तरी काय केले आहेस ? ते तरी मला सांग."

बाई म्हणाली, "राजमाता, मी शंकडो मैल पायी चालत आले. वाटेत भिक्षा मागून निव्राह केला. इथे येऊन पोचल. काल तर उप्यासच होता. आज एका पुण्यात्म्यानं मला धांड आळणी सत् दिवने त्यातल्या अर्ध्या सत्तुंनी देवाची पूजा केली. जे राहिले त्यातल्या

अर्ध्या भागाचे दान दिले आणि उरलेले सन् ख्वाऊन मी उपास सांडला. माझे पुण्य ते काय ? आपले पती, पिता पुत्र, भाऊ सगळेच राज आहेत. आपण सव्या कोट मांहरा खर्च केल्या, प्रजेचा कर माफ कला. इतके पुण्य जाडून आज आपण माझ्याकडे पुण्याची याचना करता, का ते सांगू का ? राग मानणार नसाल तर सांगते.

राजमाता, संपत्तिमान असूनही नियम पालन करावे, दंड देण्याची शक्ति असूनही दुसऱ्याचा अपराध सहन करावा. याचनात कठोर नियम पाळावे आणि दरिद्री असूनही शक्त्यानुसार दान करावे हे चार आचारधर्म पाळले तरच दानाचे पुण्य मिळते."

राजमातेचा अहंकार नष्ट झाला. त्यासाठीच भगवंतांनी त्या दरिद्री स्त्रीला पाठवले होते. सात्त्विक दान यासच म्हणायचे. या दरिद्री स्त्रीप्रमाणेच एका राजाची कथाही उद्बोधक आहे.

राजा साइरसने क्रोसीयस नावाच्या राजाला बंदीवान केले. साइरस स्वतः फार उदार होता, दानी होता. त्याच्या राज्यात गरिबीचे नाव घेणे पाप समजले जात असे. प्रजा स्वस्थ व सुखी होती.

बंदी क्रोसीयस साइरसला म्हणाला, "राजा, अशा प्रकारे दान केलेस तर थोड्याच दिवसात खजिना मोकळा होऊन तू कंगाल होशील. पैसा वाचवून साठवून ठेवलास तर अपार संपत्तीचा स्वामी होशील."

साइरस म्हणाला, "मी सिंहासनावर बसल्यापासून आजपर्यंत कुणाला काहीही दान केले नसते तर माझ्याजवळ किती संपत्ती साठली असती असा तुझा अंदाज आहे ?"

क्रोसीयस म्हणाला, "अपार संपत्ती !" साइरसने विचार केला आणि प्रजा व मित्र यांना सूचना पाठविली की, "फार मोठ्या कामासाठी मला अपार संपत्तीची जरूरी आहे. तरी द्रव्य द्याच." प्रजेला ही राजाची सूचना कळल्याबरोबर सांन्याचा प्रवाह दरबाराकडे सुरू झाला. पर्वतप्राय ढोंग पडलेले पाहून क्रोसीयस आश्चर्यात बुडून गेला.

साइरस म्हणाला, "राजा, बघ हीच संपत्ती मी दान न करता पुरून ठेवलो असती तर प्रजेने द्वेष व शत्रुंनी घेर कले असते. दान केल्याने माझी संपत्ती अशी सुखरूप आहे." क्रोसीयसने साइरसची क्षमा मागितली आणि त्याच्या दानशूरतेचे कौतुक केले.

तंका सात्त्विक दानाचे स्वरूप हे असे आहे.

दत्त पृढे म्हणाले, "अनुना, कुरुक्षेत्र किंवा काशी यासारख्या पवित्र देश असावा. आता ही दोन्ही ठिकाणे मिळाली नाहीत तर त्यांच्या ताडीची पुण्यभूमि पहावो, रवि, चंद्र यांचा ग्रहणकाळ किंवा इतर निर्मळ पुण्यकाळ असावा. मग दान घेण्यास वांग्य पुरुष शोधावा. शुचित्वाची जणू काय मूर्तीच, आचाराचे मूळ पीठ. वंदाची उतारपेठ अशासारखे ब्राह्मणरत्न पहावे आणि त्याच्या ठिकाणी 'इदं न मम' असे म्हणून त्या द्रव्यावरची आपली सत्ता काढून घेऊन ते द्रव्य अर्पण करावे. पतीकडे गेल्यावर कंठात आपले सर्वस्व ज्या भावाने

अर्पण करते तो भाव दात्याच्या चिन्तात असावा. ज्याच त्याला देऊन आपण ऋणातून मोकळे झालो असा भाव असावा. विडा बांधणाऱ्या राजाच्या नोकरांने राजाच्याच मालकीच्या साहित्याचा विडा मोठ्या आदरांने राजापुढे करावा तो आदरभाव दात्याजवळ दान देताना असला पाहिजे. निष्काम वृत्तीने भूमी इत्यादि दान द्यावी पण फलाची इच्छा मनात उठू देऊ नये.

दुसरे एक पथ्य पाळावे ते असे की ज्याला आपण दान दिले त्याला त्याची कधीही परतफेड करता येऊ नये असे पहावे. आरशाच्या मागच्या बाजूकडे मुख पाहिले तर दिसत नाही पाण्यावर आपटलेला चेडू परत हाती येत नाही. तसा केलेला उपकार आपल्या हाती परत येऊ शकणार नाही असे पहावे. पितृ कर्मानिमित्त सोडलेला पोंळ जसा निरिच्छतेने सोडलेला असतो किंवा कृतघ्न माणसावर केलेले प्रेम जसे निष्कळ असते तसे दान असावे. ते परत येण्याची थांडीसुद्धा शक्यतो ठेवू नये. दान घेणारा मनुष्य दात्याचा उपकार कुठल्याही प्रकारे फेडू शकणार नाही असा असावा. दात्याने आपण दान दिले याचे स्मरणही ठेवू नये. घोरराजा अर्जुना, लक्षात ठेव की असा सगळ्या सामुग्रीनिशी जे दान केले असेल त्याला उत्तमात उत्तम असे सात्त्विक दान म्हणावयाचे.

आता राजस दानाचा विचार करावयाचा. अर्जुना, सात्त्विक दानामध्ये जी जी सामुग्री असते ती ती सर्व राजस दानामध्ये असतेच. पुण्य देश, पुण्य काळ, सत्पात्र याचक, निर्मळ आणि न्यायाने मिळविलेले द्रव्य ही सगळी सामुग्री तशीच असते. फक्त सकल्य चुकीचा असतो.

मनात दुःभत्याची आशा धरून गाय पोसावी, दाणे साठविण्यासाठी पेव बांधून मग शेत पेरायला जावे, आहेरावर दृष्टि ठेवून सोयरे धायरे यांना आमंत्रण धाडावे किंवा ज्याच्या घरी बसा आहे त्याच्या घरीच वाण पाठवावे. तसा हा राजस दानाचा प्रकार आहे. आधी व्याज वसूल करून मग समोरच्या माणसास कर्ज द्यावे, पूजा करून घेऊन मग रोग्यास ओषध द्यावे. त्याप्रमाणे हे दान हेतुपूर्वक असते. दान देत असतानाच संकल्प असा असता की हे दान दिले तेवढ्याने तो ऋणी होऊन वेळप्रसंगी आपल्या कामास उपयोगी पडेल. कधी कधी वाटने जाणारा, दिलेले दान परत करू शकणारच नाही असा याचक भट्टलाच तर एका कवडीच्या मांबदल्यात अशेष गात्रज्यांच्या अशेष पापाची प्रायश्चित्ते त्या दानाच्या संकल्पात घातली जातात आणि त्या याचकाच्या हातावर उदक सोडले जाते. त्या दानाचे फळ म्हणून पारलौकिक फळांची तो इच्छा करतो. दान मात्र इतके थोडे असत की घेणाऱ्याच्या एका भुकेलाही ते पुरेसे होत नाही. तो ब्राह्मण ते दान घेऊन गेला असा की त्या हानीन तो राजस दाता सर्वस्व गेल्यासारखा उदास होतो. हे सुमति अर्जुना. फार काय मांगू ? पण या मनोवृत्तिनून जे दिले जाते ते राजस दान आहे एवढे ध्यानात ठेव म्हणजे झाले.

आता राहिले तामस दान. तामसाचे नुसते घणन केले तरी वाचा शिणते, तिला क्लेश हातात. तामस यज्ञ, तामस तप, तामस आहार याप्रमाणे तामस दानही घृणास्पदच असते. तू तसे कधी चुकूनही करू नकोस. तू तसे दान देऊ नयेस म्हणूनच केवळ ह्या दान प्रकाराचा विस्तार करावयाचा.

इथेही देश, काल, पात्र व संपत्ती यांचा विचार करावयास ह्याच. मनेच्छांच्या रक्षण्याच्या ठिकाणी अरण्यात, धर्मकृत्यास अयोग्य ठरलेल्या देशात, सैन्याच्या छावणीत किंवा चव्हाट्यावर हे दान केले जाते. म्हणजे देश अर्पावत्र असतो, तिन्हीसांज किंवा रात्र अशी अयोग्य वेळ असते आणि दानाचे द्रव्य म्हणशील तर ते चोरून आणलेले असते. आता हे द्रव्य भाट, गारुडी, वेश्या, जुगारी अशा अपात्रांना दिले जाते. दंताना त्या दात्यांची वृत्ति भ्रमामध्ये बुडलेली असते. रूपाची आणि नृत्याची त्यात भर पडते. ह नाचगाणे त्यांच्या डोळ्यांना भूल पाडते. भाटांची स्तुतिपर कवने कानावर पडतात हेच दानाचे मंत्र होतात, जप होतो. थोडासा फुलांचा, चंदनाचा, सुगंधी द्रव्यांचा वास नाकाना येऊन भिडतो आणि मग जसा काही भ्रमाचा वेताळ अवतीर्ण होतो. लोकांना लुटून आणलेले अनेक पदार्थ तो तामस दाता वाटू लागतो. जसे काही मांगाना अन्नछत्र घातले आहे. अशा प्रकारे जे जे दिले जाते त्याला मी तामस दान म्हणतो. आता कधी देवगुणाने असे घडते की लाकडे कोरणारा घुणा नावाचा किडा लाकूड पोखरतो आणि ते पोखरणे कर्चाचत एखाद्या अक्षरासारखे दिसते सहज टाळी वाजवताना कावळा टाळीत सापडतो तसाच एखादा योग्य पुरुष त्याच्या श्रीमंतीकडे पाहून याचना करण्यासाठी आत्ताच तर अभिमानाच्या अतिरेकाने भांबावला जाऊन तो तामस दाता अंतःकरणात श्रद्धा नसताना देतो पण आदर सत्कार न करताच देतो. मस्तक लववून नमस्कारही करत नाही, अध्यादिक करीत नाही, करवीतही नाही. आलेल्याला आसनसुद्धा देत नाही मग गंधाक्षता कुठल्या ? तामस माणसाच्या ठिकाणी अशा प्रकारचा सद्भाव संभवतच नाही. काहीतरी थोडेसे देऊन सावकाराची बोलवण करावी त्याप्रमाणे त्या याचकाच्या हातावर काहीतरी देऊन त्याला फसवतो. त्याच्या तोंडी आदरार्थी बहुवचन येतच नाही तू. तुझे अमं च शब्द फार करून येतात. अर्जुना, त्याला जे देतो तेवढीच त्याची किंमत समजतो. वाईट शब्द वाोलून अपमान करून त्या याचकाची अवहेलना करतो. हे आता असो. याप्रमाणे पैसा खर्च करून दान देणे याला तामस दान म्हटले जाते.

अशी आपल्या लक्षणांनी अलंकृत केलेली तीन प्रकारची दाने दाखविली. राजस व तामस दानाकडे तसे दान करणे टाळण्यासाठी तू लक्ष ठेव.

विचक्षण अर्जुना, मी जाणतो की तुझ्या मनात येईल की, 'एकटे सात्त्विक कर्मच तर भावबध्नातून मुक्त करण्यास समर्थ आहे तर त्या सात्त्विकाच्या विरुद्ध अमणारी हो दान प्रकारची सदांश कर्म कशासाठी सांगितली जात आहेत ?' पण असे आहे की, प्रिणाच्याला दूर केल्याशिवाय पुरून ठेवलेला खर्जिना हस्तगत होत नाही धूर सहन केल्याशिवाय वात

पेटत नाही त्याप्रमाणे शुद्ध सत्त्वाच्या आड रजोगुण व तमोगुण यांचा पडदा आहे तो नाहीसा करण्याला वाईट किंवा निष्कारण का म्हणावे ? आम्ही श्रद्धेपासून दानापर्यंत ज्या सगळ्या क्रिया सांगितल्या त्या तीन गुणांनी व्याप्त आहेत. खरोखरच आमचा हेतू तिन्ही गुणांचे वर्णन करावे असा नव्हता पण सत्त्व कोणते हे दाखवाय्यासाठी दुसऱ्या दोघांचे वर्णन केले. रात्र आणि दिवस ह्या दोहोंचा त्याग केला की त्यांच्यामध्ये असणारे सध्वेचे रूप प्रकट होते. त्याप्रमाणे रज आणि तम याचा नाश झाला की जे तिसरे उत्तम उरते ते आपोआपच सत्त्व म्हणून ओळखता येते.

अर्जुना, सत्त्वाचे स्वरूप स्पष्ट व्हावे म्हणून केवळ आम्ही तुला रज आणि तम यांचे निरूपण केले. आता ह्या दोहोंचा त्याग कर, सत्त्वाची कास धर आणि आपले काम साधून दे, या निर्मल सत्त्वगुणाच्या भूमिकेतून यज्ञाची सर्व क्रिया कर आणि मग बघ. आपले स्वरूप आपल्या हाती आले आहे असे तुला कळून येईल. सूर्याने प्रकाशित केलेली काणती घस्तू दिसणार नाही ? त्याप्रमाणेच सत्त्वगुणातून केलेली काणती क्रिया फलित होणार नाही ?

खरोखरच आपल्याला हवे ते फळ मिळवून देण्याच्या दृष्टिने सात्त्विक कर्म योग्य आहे पण जेव्हा सात्त्विक कर्माचे फळ म्हणून मोक्ष मिळाला अशी अपेक्षा असेल तर ती उपासना वेगळी आहे. त्या वेगळ्या उपासनेचा आधार सात्त्विक कर्माला मिळाला की मग त्याला मोक्षाच्या गाद्यात प्रवेश मिळतो. सोने अगदी चोख असले तरी त्यावर राजमुद्रा असली तरच ते नाणे बाजारात चालते. स्वच्छ, शीतल, सुगंधित पाणी सुखप्रद असते खरे पण त्याचा तीर्थाशी संबंध आला तरच ते पवित्र ठरते. नदी कितीही मोठी असो तिचा गंगेने स्वीकार केला तरच सागरात प्रवेश मिळतो, पावित्र्य लाभते, लोकांचे पाप नाहीशी करण्याची योग्यता येते, इतकेच काय पण गंगेच्या फोटात सामावल्यामुळे तिचे नुसते दर्शनही पुण्यदायक होते. त्याप्रमाणे सात्त्विक कर्म जेव्हा मोक्षाच्या भेटीला निघते तेव्हा ती भेट सुलभ व्हावी, त्यात कुठलीही अडचण येऊ नये असे घडवून आणणारे एक तत्त्व आहे ते वेगळेच आहे."

हे शब्द अर्जुनाच्या कानावर पडल्यावरान्वर ते तत्त्व जाणून घेण्यासाठी त्याला इतकी उत्सुकता वाटू लागली की, ती त्याच्या जिवात मावते. तो देवांना म्हणाला, "काय आहे ते तत्त्व ? कृपा करून देवा मला ते लघकर आणि विस्ताराने सांगा."

तो कृपाळूचा चक्रवर्ती नारायण म्हणाला, "अर्जुना सांगतो ऐक, सात्त्विक कर्माच्या रत्नाचे तज ज्यामुळे आणखी फाकते ते तत्त्व तुला सांगतो. पार्था, अनारि असे जे परब्रह्म न जगाचे विश्रान्तिस्थान आहे, जगाचे उत्पत्तिस्थान आहे. आदि, स्थिती आणि लय अशा ह्या जगाच्या तीन अवस्था आणि त्या खऱ्याखऱ्या जिथे आहेत त्या जागेस त्रिधा अशा प्रकारचे एक नाव आहे.

खराखर ती अवस्था अनार्द, अनाम अशी असूनही अज्ञानाच्या रात्रीमध्ये ते उगम विश्रांतीस्थान ओळखता यावे म्हणून वेदांनी एक नाम ठरविले, एक खूण निश्चित केली. जन्मास आलल्या बाळाला प्रथम काही नाव नसते, मग त्याला नाव दिले जाते. हे आपलेच नाव आहे हे त्या बाळाला कळले की ते त्या नावाने हाक मारताच "ओ" देऊ लागते. संसाराचा शीण वाहून जे थकले भागले ते त्या देवाकडे गा हाणें घेऊन आले पण त्या देवाला कोणत्या नावाने हाक मारावी हे त्यांना कळेंना. आपला शीण कोण हरण करील हे त्यांना समजेना तेव्हा त्यांनी वेदांचे पाय धरले. वेद अत्यंत कृपाळू पण जीवांचा उद्धार करण्याचे, दुःख हरण करण्याचे काम केवळ एका भगवंतांचे. वेद स्वतःही त्या देवांचा शोध घेऊन थकलेच होते. "नेति नेति " घोषित होते. पण कुणाला शरण जावे हे त्यांना उमजत नव्हते. मग त्यांनी ध्यानावस्थेत एक ध्वनि ऐकला. तो ध्वनि ह्या जगातला नव्हता. स्थूल जगाचा निरास करता करता ते आकाशापर्यंत आले आणि त्या आकाशाच्या पोकळीत त्यांनी आपले ध्यान स्थिर केले. जिथे काहीच कंपने नव्हती, प्रकाश नव्हता, गति नव्हती अशा अवस्थेत असताना त्यांना त्या काळ्याकांभत्र अंधारातून एक गंभीर नाद ऐकू आला आणि त्या नादाबरोबरच प्रकाश आणि गति प्रकट होऊ लागली. नाद जास्त जास्त गंभीर होत चालला, स्पष्ट होत चालला. आनंदाच्या लहरीवर लहरी उठू लागल्या आणि वेद म्हणाले, "हो, हो, हेच त्याचे नाव " ॐ ॐ ॐ आणि असे म्हणत असताना त्या शून्यापलीकडून प्रतिसाद आला ॐ ॐ ॐ " वेद आनंदाने प्रफुल्लित झाले आणि त्या दोन आर्त संसार दुःखितांना म्हणाले, त्या ब्रह्माचे नाव ॐ वर का. त्या नावाचे तुम्ही त्याला कळवळून हाक मारा तो दयाघन तुमच्या हाकेला " ओ " देईल तुमचे सगळे दुःख हरण करील. तुम्ही त्याला मारता मारता ते परब्रह्म तुम्हाला आपल्या मिठीत घेईल आणि आपल्या अद्वैत स्वरूपात विलीन करून टाकील. "वेदांनी जीवांच्या दुःखाकडे पाहून त्या परब्रह्मास हाक मारण्याचा एकमेव मार्ग स्वानुभवातून शोधून काढला.

आणि म्हणून गोरक्षबोध ह्या ग्रंथात गोरक्ष व मच्छिंद्र यांच्या संवादाना नादासंबंधी खुलासा आहे. गोरक्ष मच्छिंद्रांना विचारत आहेत.

कथमुत्पद्यते नादः कथं नादः समो भवेत् ।

कथं संस्थाप्यते नादः कथं नादो विलीयते ॥

"महागज नाद कुठे उत्पन्न होता, तो कशासारखा असतो. कांटे रहाले व कशात लय पावतो ? "

मच्छिंद्र उत्तर देतात --

ॐ कारादुत्थितो नादः शून्ये नादः समो भवेत् ।

पवने स्थाप्यते नादो नादो ब्रह्मणि लीयते ॥

ॐ कारातून नाद उठतो शून्याप्रमाणे तो असतो पवन हे त्याचे स्थान आहे व तो ब्रह्मामध्ये लीन होतो.

नाद ही अतिसूक्ष्म ब्रह्मानुकंपा होय. हा मूळ ब्रह्मसंकल्प होय. ॐ हे त्या ब्रह्माला व्यक्तप्रणाने जाणण्याची खूण आहे. हे देव अर्जुनास समजावून देत आहेत

ते पुढे म्हणाले, "पार्था, ह्या एका नावाने त्या ब्रह्माला आळवले तर ते ब्रह्म वृत्तिच्या मार्गे हाते ते साक्षात वृत्तिच्या पुढे उभे राहते. परंतु घेदरूपी पर्वताच्या शिखरावर उपनिषदांच्या अर्थरूपी नगरीत जे परब्रह्माच्या पंक्तीस बसले आहेत त्यांनाच हे नामाचे रहस्य कळते. ब्रह्मादेवाच्या ठिकाणी विश्व निर्माण करण्याची जी शक्ति आली ती या नामाच्या आवृत्तिमुळेच आली. सृष्टि निर्माण करण्यापूर्वी तो प्रजापति ब्रह्मा वेड्यासारखा गोधळलेला अवस्थेत एकटाच होता. मला ईश्वराला तो जाणत नव्हता. सृष्टिही निर्माण करू शकत नव्हता. पण एका नामाने त्याच्या ठिकाणी निर्माण करण्याची शक्ति उदित झाली.

'ॐ तत् सत्' असा तो मंत्र होता. त्या मंत्राच्या अथांचे त्याने मनाशी चिंतन केले. त्या मंत्राचा जप केला आणि सृष्टी निर्माण करण्यास सुरुवात केली त्याने प्रथम ब्राह्मण निर्माण केले. त्यांना आचरणाची पद्धत शिकविण्यासाठी वेद दिले. उदरनिर्वाहासाठी यज्ञकर्म करण्याची आज्ञा दिली. नंतर किती असंख्य लोक ब्रह्मदेवाने निर्माण केले हे काही कळत नाही. तिन्ही भूयने त्याने त्या लोकांना अग्रहार करून दिली "

लक्ष्मीनाथ श्रीकृष्ण म्हणाले, "ज्या नाममंत्राने प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाला इतके सामर्थ्य दिले त्याचे स्वरूप तुला समजावून देतो. ऐक. त्या तीन शब्दांच्या मंत्रामध्ये सर्व मंत्रांचा राजा जो ॐ ते पहिले पद आहे, तत् हे दुसरे व सत् हे तिसरे पद आहे.

याप्रमाणे 'ॐ तत् सत्' या रूपाने ब्रह्माचे हे नाम तीन प्रकारचे आहे. या सुंदर फुलाचा वास उपनिषदे घंतात इतके त्याचे महत्त्व आहे. आता सार्वात्मिक कर्म जेव्हा ह्या मंत्राशी एकरूप होऊन चालते चालते तेव्हा ते कर्म मोक्षाला आपल्या घरी पाईक करते. अडचण आहे ती ह्या मंत्राचा उपयोग कसा आणि कधी करावयाचा हे कळण्याची ! कापराचे केलेले सुंदर दागिने आणून दिले तरी बाबा, ते अंगावर घालायचे कसे हे कळण्याचीच अडचण आहे. सत्कर्माचा आदर करता येईल, या ब्रह्मनामाचा जपही करता येईल पण त्याचा विनयांग कसा करावा हे कळले पाहिजे. महताचा तांडा घरी आला-आपणहून आला आणि त्याचा आदरसत्कार कसा करावा हे कळले नाही तर मुदलातच पुण्यक्षय हातां, सांने आहे, त्यात जडावण्यासाठी रत्ने पण आहेत पण त्याचे जडावाचे दागिने कम करावयाचे हे कळले नाही तर सांने आणि रत्ने यांच गाठोडे करून गळ्यात बांधण्याची घळ यावयाची ! अन्न समोर आहे. पोटात भूक आहे पण ते खावे कस हे न कळल्याने लहान मुलाला लघनच व्हावयाचे ! तेल, घात, अग्नि ही तिन्ही असून दिवा लावण्याची हातोटी नसली तर प्रकाश मिळायचाच नाही. त्याप्रमाणे तोडात ब्रह्मनाम आहे, हाताने सत्कर्मही चालले आहे पण त्या ब्रह्मनामाचा व सत्कर्माचा मेळ कसा घालावा हे न कळल्याने श्रम वाया जातात म्हणून हे ध्यानात घे की वेळेवर कर्म घडत आहे, त्या

कर्माचा मंत्रही आठवतो आहे पण त्याचा विनियोग कसा करावा हे जर कळले नाही तर सगळा खटाटोप व्यर्थ जातो. परब्रह्माच्या ह्या तीन पदात्मक नामाचा विनियोग सांगता तो नीट ऐक आणि त्याप्रमाणे विनियोग करून आपले हित साधून घे.

अर्जुना, कर्माच्या आधी, मध्ये व शेवटी या तीन पदांची योजना करावी.

किरीटी, ब्रह्मविद् पुरुष ब्रह्माच्या भटीस येतात तेही एक हातांटी जाणून घेऊनच येतात. शास्त्र जाणणारे पुरुष यज्ञादिक कर्मांचा त्याग करीत नाहीत. ते यज्ञादिक सर्व कर्मे करतात पण यज्ञाचा हेतू मात्र त्या परब्रह्माशी ऐक्य साधावे हा असतो. त्यांना ह्या मंत्राचा विनियोग उत्तम प्रकारे माहीत असतो.

कर्मांच्या आरंभी ते ध्यानाने ॐ कार सिद्ध करतात. मग वाचनेने ॐ असा स्पष्ट उच्चार करतात. त्या ध्यानाने ॐ कार सिद्ध झाल्यावर आणि प्रणवाच्चार स्पष्टपणे झाल्यावर ते क्रियेच्या वाटेस लागतात. अंधारात केव्हाही न विझणारा दिवा हाती यावा, अरण्यात एखादा बलदंड सोबती बरोबर असावा तसा कर्मारंभी प्रणव जाणावा. ॐ काराच्या उच्चाराने कर्म निर्विघ्नपणे सिद्धीस जाते. ॐ कार व गणेश हे एकरूप असल्याने कर्मारंभी विघ्नहर्त्या गणेशाचे स्मरण केले जाते."

बाबामहाराज आर्याकरांनी म्हटले आहे की उपास करून तीन रात्री ॐ काराचा एक हजार जप केला तर विघ्नांचा नाश होतो असा अनुभव आहे.

देव म्हणाले, "अर्जुना, सत्कामांचा विचार केला तर दिसते की, काही लोक धर्माने मिळवलेले विपुल द्रव्य घेदांनी सांगितलेल्या योग्य देवतेच्या उद्देशाने ब्राह्मणद्वारा वा अग्निद्वारा यज्ञयाग करण्यात खर्च करतात. काही लोक विधानात निष्णात होऊन आहवनीयादि अग्नीमध्ये आहुती देऊन यज्ञ करतात. काहीजण चांगल्या तऱ्हेने यज्ञ करून देहाहंकारादि उपाधीचा त्याग करतात. काहीजण न्यायाने मिळविलेल्या पवित्र अशा आपल्या मालकीच्या जमिनी वगैरे मालमत्तेचे शुध्द अशा देशकाल व पात्राचे ठिकाणी दान करतात."

आमच्या आजो तो. श्री. काशीबाई कार्नाटकर यांच्या आत्मचरित्रात त्यांनी एक हकीकत दिली आहे. त्या लिहितात, "माझे वडील अण्णासाहेब बापट अष्ट्यास मामलदार असताना सरकारी मामलदार कचरीच्या वाड्यात माझा जन्म १८६१ च्या जानेवारीत झाला. अष्ट्यास असताना आणि माझ्या जन्मापूर्वी अण्णासाहेब फिरतीवर आंदुंबरला दत्तदर्शनासाठी व कृष्णास्नानास वारंवार जात. आंदुंबर येथील ब्रह्मानंद महाराजांना दृष्टांत झाला की "अण्णासाहेबांनी देऊळ बांधावे." पहिला दृष्टांत अण्णासाहेबांनी मानला नाही. ते म्हणाले, "त्यांना दृष्टांत झाला. मला नाही." पण अण्णासाहेबांना पुन्हा चार वेळा दृष्टांत झाले. पहिल्या व दुसऱ्या दृष्टांताच्या वेळी त्यांना हा आपल्या कल्पनेचा खेळ असावा असे वाटले. तिसऱ्या वेळी वाटले, "आपण गरीब मनुष्य. दृष्टांत खरा असला तरी देवळाचे अवाढव्य काम आपणास कसे झेपणार ?" असे म्हणून त्यांनी तो

नाद सोडला. चवथ्यांदा दृष्टांत झाला "देऊळ बांध. लहान बांध पण मी तुझ्याच हातून देऊळ बांधून घेणार." त्यानंतर त्यांनी देऊळ बांधण्याचे मनावर घेतले व त्याच्या तयारीस लागले. पाचवा दृष्टांत झाला की, "कारागिरास बाडीला पाठवून तेथील देवळाच्या मापाने येथे देऊळ बांधावे." देऊळ बांधू लागल्यावर दत्ताचे काम दत्तानेच करून घेतले.

अवघो चारपाचशेची प्राप्ती ! कटुंब मोठे ! त्यामुळे अंगावर घेतलेले काम कसे पार पडेल याची अण्णासाहेबांना काळजी लागून राहिली. त्यांनी मॅजिस्ट्रेटी भक्ता देवळाच्या खर्चाकडे लावून दिला होता. काम दोन वर्षांत पार पडले. त्याच ठिकाणी संवेक-न्यासाठी धर्मशाळा बांधल्या व मधुकरीचे अन्नछत्र ठेवले. देवाला फुले लागतील म्हणून एक लहानशी वाग केली व वागेला पाणी पाहिजे म्हणून विहीर खणली. देवाच्या नंदादीपाकरिता एका पुजाऱ्याला जमीन विकत घेऊन दिली. देवाची रोजची पूजा, एकादशी नैवेद्य, वंश्वदेव ह्याकरिता एका ब्राह्मणाला दर महिन्यास वर्णा देण्याची योजना केली. मधुकरीला एक खूप मोठी जाड भाकरी व खूप मोठे आंगराळेभर आमटी घालण्याचा शिरस्ता घालून दिला. मठाच्या खर्चाला वार्षिक दोनशे रुपयांच्या उत्पन्नाच्या जमिनी घेऊन दिल्या. त्या ठिकाणी ब्रह्मानंदमहाराज म्हणून जे मोठे योगी रहात असत त्यांना स्वतंत्र जागा बांधून दिली. स्वतःच्या श्रमाच्या कमाईतून ही सर्व व्यवस्था आण्णासाहेब बापटांनी केली. श्रीदत्ताचे पाच दृष्टांत घेऊन आण्णासाहेबांनी ॐ कार सिद्ध केलाच होता. औदुंबरचे देऊळ तयार झाल्यावर त्या सत्कर्मांचे स्वार्थमत्त्व ज्याचे त्याला अर्पण करण्याचा प्रसंग लगेच आलाच.

ती. श्री. र्वाहिनी (काशीबाई कानिटकर) लिहिता, "औदुंबरचे देऊळ तयार झाल्यावर देवाच्या अर्चेची तयारी झाली. तेथे एक पुजारी होता. त्याने पुढाकार घेऊन "अण्णासाहेब आपस्तं शाखेचं आहंत म्हणून त्यांनी अर्चा करू नये " असा विरोध केला. ते म्हणत "आम्ही ऋग्वेदी आहो. आम्हीच देवाची अर्चा करणार."

अण्णासाहेबही विशेष हट्ट न धरता "तुम्ही अर्चा करा." असे म्हणाले.

आपण देऊळ बांधले, देवळाची व्यवस्था केली असा अहंकार अण्णासाहेबांना वाटतो की काय अशी जणू काही देवाने परीक्षा पाहिली.

ती र्वाहिनी लिहिता, "परंतु पुजाऱ्यांना दृष्टान्त झाला की, 'मी तुमचे हातून अर्चा घेणार नाही. अण्णासाहेबांनीच अर्चा करावी.' त्यामुळे सर्वांचा नाइलाज होऊन ते सर्व गप्प बसून आणि अर्चा अण्णासाहेबांचे हातूनच झाली."

शुद्ध दान, शुद्ध यज्ञ हा अग्रा असतो.

देव म्हणाले, "काहीजण एक दिवसाड जेवतात. काहीजण कृच्छ्र करतात. पहिले दिवशी एकदा जेवण, दुसरे दिवशी सायंकाळी जेवण. तिसरे दिवशी न मागता आपोआप प्राण हाडले ते खाणं व चौथे दिवशी उपासण याप्रमाणे क्रमाने बारा दिवस करावयाचे या

व्रतास कृच्छ्र अस म्हणतात. काहीजण चांद्रायण व्रत करतात. पौर्णिमेस पंधरा घास खाऊन ब्रह्म पक्षात राज एकेक कमी करत अमावास्येस उपोषण व शुक्ल पक्षात एकेक घास जास्त खावयाचा याला चांद्रायण व्रत म्हणतात. काहीजण मासांपयाम करतात आणि शरीरशोषण करून तप करतात. ॐकाराचा उच्चार करून जर ही बंधनरूप म्हणून प्रसिद्ध असलेली यज्ञ, दान, तप, व्रते केली तर ती मोक्ष मिळणे सापे करतात. ती बंधक होत नाहीत मोक्षक होतात.

परंतु, आता ते राहू दे. अशा तऱ्हेने या यज्ञदानादिक क्रिया ॐकाराच्या सहाय्याने चालू होतात. सुरवात ॐकाराने होते. त्या क्रिया जेव्हा फळांमध्ये थांडासा प्रवेश करू लागतात तेव्हा पहा की, ते पुरुष तत् शब्दाचा विनियोग करतात. जी वस्तू सर्व जगापलीकडे आहे, जी वस्तू सर्वांचाही द्रष्टा आहे ती वस्तू तत् ह्या शब्दाने दर्शवली जाते. हे ज्ञाते पुरुष तत् नावाचे ब्रह्म सर्वांच्या आरंभीचे आहे त्याचे चिंतात ध्यान करतात. तत् शब्दाचा उच्चार करतात आणि म्हणतात हे तत् स्वरूप ब्रह्म, आम्ही या ज्या क्रिया केल्या त्या त्या फलासहित तुला अर्पण होवोत. आम्हाला भांगावयास काही उरू देऊ नको. याप्रमाणे तत्चा उच्चार करून त्या तत्च्या ठिकाणी फलासहित सर्व क्रिया अर्पण करून "न मम" असे म्हणून अंग झाडून टाकतात. ॐकाराच्या विनियोगाने ज्या कर्मांचा आरंभ झाला तत् शब्दाच्या विनियोगाने त्या कर्मांचा ब्रह्मत्व प्राप्त होतो. पण कर्म ब्रह्मार्पण व ब्रह्मरूप होऊनही भागत नाही. अजून कर्ता शिल्लक असतो. मीठ पाण्यात विरघळले तरी गारटपणाच्या रूपाने शिल्लक असते. त्याप्रमाणे कर्म ब्रह्माकार झाले तरी कर्ता शिल्लक असल्याने द्वैत उरलेले असते आणि जोवर द्वैत आहे तोवर संसारभय प्राप्त होतंच असे देव सांगत आहेत, प्रत्यक्ष सांगत आहेत, वेदांच्या मुखानी सांगत आहेत. परत्वाचे असलेले ब्रह्म आत्मत्वाने अनुभवास येण्यासाठी अजून असलेल्या द्वैताची उणीव भरून काढण्यासाठी देवाने सत् ह्या पदाची योजना केली आहे. ॐकार व तत्कार ह्यांच्या सहाय्याने जे कर्म केले व असे कर्म करून शरीरच ब्रह्मयस्तूने भरून टाकले त्या कर्मांची 'प्रशस्त' अशा शब्दाने स्तुती केली जाते त्या प्रशस्त कर्मांमध्ये तिसरे पद जे सत् त्याचा विनियोग कसा करावयाचा ते सांगतो.

सत् शब्दाने सुर्चावले जाते आहे ब्रह्म. अमत् नव्हे ते सत्. या शब्दाने असत् चे नाणे आटवून टाकून पदार्थमात्राचा निरास करून सत्तेचे म्हणजे ब्रह्माचे निर्दोष स्वरूप सांगितले जाते. ही जी ब्रह्माची सत्ता किंवा सत् हे देशकालानुरूप वेगळे होत नाही. त्या सत्तास बदल मार्हातच नाही ते आपण आपल्या ठिकाणी अखंड आहे. हे जितके काही दृश्य साकार जग आहे ते असत् असल्यामुळेच. ते असत् आहे हे कळल्यावरच. त्या सत्तेचा म्हणजे ब्रह्म वस्तूचा अनुभव येता. त्या ब्रह्मस्वरूपाचा आधार मिळतो. सर्वात्मक ब्रह्मस्वरूप झालेले ते प्रशस्त कर्म आपल्यासह त्या ब्रह्माशी एकरूप झालेले अनुभवास यावे म्हणून सत् शब्दाचा विनियोग करावा. कर्म करण्यासाठी ॐकार, कर्म व कर्मफल ब्रह्मार्पण

करण्यासाठी तत्कार व हे कर्म करणारा कर्ता म्हणजे आपण त्या ब्रह्मरूप कर्मासहित ब्रह्मरूप होऊन जाण्यास सत्कार यांचा विनियोग करावा. कर्म सुरू करताना कर्म अपण करताना कर्ता हा भाव असतो पण तोही माक्षास बांध म्हणून हे कर्तेपणही ब्रह्मापण करावयाचे आहे, मध्य व अंत ही कर्माची तीन स्थाने त्या ती स्थानी ॐ तत् सत् यांचा हा असा विनियोग देवानी सांगितला. सत् शब्दाचा हा अंतरंग विनियोग आहे, असे श्रीरंग म्हणाले. जानदेव म्हणतात, "असे देव म्हणाले हां. मी म्हणत नाही मी हे भाझे म्हणणे आहे असे म्हणण म्हणजे मी देवाहून वेगळा आहे असे म्हटल्यासारखे आहे व मग द्वैत मांडल्याचा दांप उत्पन्न होईल म्हणून मी म्हणतो हे म्हणण देवाचेच

देव म्हणाले, "या सत् शब्दाचा आणखी एक उपयोग आहे सार्त्त्विक कर्मावर हा सत् शब्द आणखी एक उपाकार करतो सत्कर्म आपआपल्या अधकाराप्रमाणे चाललेली असतात पण मध्येच एखादे अंग उणे पडते. एखादा अवयव उणा पडला की, शरीराचे व्यापार थांबतात किंवा चाक वर्गेर नसलेल्या रथाची गती मंद होते. त्याप्रमाणे एका गुणाचा अभाव झाल्यामुळे सत्कर्मच असत्कर्मपणा धारण करते. तेव्हा ॐकार व तत्कार यांच्या सहाय्याने उत्तमप्रकारे चाललेले कर्म असे एखाद्या अंगाच्या अभावाने उणे पडू लागले की सत् शब्दाचा उच्चार ते उणेपण भरून काढतो. त्या कर्माचा जीर्णोद्धार करतो आणि ते सत्कर्म सर्वांगाने परिपूर्ण होते. सत् या शब्दाचे सामर्थ्यच असे अपूर्व असते की कर्माचे असत्पण नाहीसे करावे. त्यास सत्पणाची व्यवहारात जोड करून द्यावी मोठेपणा प्राप्त करून द्यावा. रोग्याला दिव्यांपधी मिळावी, खचलेल्या माणसाला धैर्य प्राप्त व्हावे त्याप्रमाणे न्यून असलेल्या कर्मांना सत् शब्द पूर्णत्व आणून देतो.

पृष्कळदा असेही घडते की सरळ चालता चालता मनुष्य वाट चुकतो. पारखून घेणारा मनुष्य फसवला जातो. व्यवहारात काय काय घडत नाही ? कोणकोणत्या चुका होत नाहीत ? आचचाराने कधी कधी कर्माची मर्यादा सुटते आणि ते कर्म असाधु कर्म या दोषाकड येऊ लागते तेव्हा जर ह्या सत् शब्दाचा उपयोग केला तर ते कर्म सत्कर्मच रहाते. ॐकार व तत्कारापासून सत्कार जास्त प्रौढ आहे, चलवान आहे. तोह परिसावर घासावे, ओहोळ गंगेला जाऊन मिळावा किंवा मृतावर अमृताचा वर्षाव व्हावा त्याप्रमाणे असत्कर्मांचा विनियोग त्याच असत्त्व घालवून सत्कर्मांत परिवर्तन करण्याचे सामर्थ्य ह्या सत् या पदाने आहे. एखादा याचा गौरव आहे. जर सांगितलेले कर्म लक्षात घेऊन जर तू या नामाचा विचार करशील तर तुला कळेल की हे नाम म्हणजे केवळ ब्रह्मच आहे.

अनुनासिका की 'ॐ तत् सत्' या नामाचा उच्चार हे जग जिथून दृश्यमान होते त्या जागी नेऊन पोचवते. ते ठिकाण तर निधर्म चोख असे परब्रह्म आहे. 'ॐ तत् सत्' हे नाव त्याला व्यक्त करून दाखवते.

‘पण पार्था, नाम आणि नामी यांचा अभेद आहे तुला पटतं ना ?’ आकाश या नावाला आकाश हाच आधार आहे. त्याप्रमाणे ‘ॐ तत् सत्’ या पदाचा म्हणजे नामाचा परब्रह्मास म्हणजे नामीस आधार आहे, अभेद आहे. सूर्य प्रकाशात उगवला की सूर्यच सूर्याला प्रकाशित करतो त्याप्रमाणे नामाचा उच्चार केल्याबरोबर ब्रह्मच प्रकाशमान होते. हे ध्यानात घे अर्जुना. हे तीन अक्षरी नाम, नाम म्हणू नये साक्षात् ब्रह्मच म्हणावे.

म्हणून म्हणतो की यज्ञ, दान, तप इत्यादी कोणतीही कर्म असोत, कठीण असोत वा सोपी असोत पुरी होवोत वा अपुरी असोत ब्रह्मार्पण केली की ब्रह्मरूप व अव्यंग होतात. परिसाचा कसोटीवर लोखंड चांगले वाईट अशी विचिंतना नसते. जिथे सर्व प्रकारच्या लोखंडाचे सरसकट उत्तम सोनेच होते. त्याप्रमाणे कर्म कसेही असो ब्रह्माने त्याचा स्वीकार केला की, ते उत्तमच होते. समुद्रात लहानमोठ्या नद्या जशा वगवेगळ्या न राहता एकच होतात. त्याप्रमाणे सर्व कर्म पोटात घालून त्याचे फळ मोक्षकर्त्याच्या स्वाधीन करणे हे त्या तीन अक्षरी मंत्राचे सहज सामर्थ्य आहे.

राजा अर्जुना, तू मर्मज्ञ आहेस. वीरा, मी तुला हा मंत्र सांगितला. त्यातल्या प्रत्येक अक्षराचा वेगवेगळा विनियोगही सांगितला. तू हे ब्रह्मनाम नीट जाणलेस काय ? राजा, ह्या नामावर तुझी अढळ श्रद्धा असू दे. कारण या नामाच्या विनियोगाने झालेले कर्म जन्ममरणरूपी बंध उरू देत नाही. ज्या कर्मांमध्ये या नामाचा सर्वाविनियोगासह प्रयोग अनुष्ठिला जातो तेथे संपूर्ण वेदाचेच अनुष्ठान घडतं असे समज आणि याचे अत्यंत श्रद्धापूर्वक नित्य अनुष्ठान कर. तो मंत्र तुला या भवचक्रातून सोडवील.

जर का ह्या नामाचा आश्रय टाकून दिला आणि दुराग्रहाचे बल वाढविले आणि कांटी अश्वमेध यज्ञ केले, रत्नांनी भरून पृथ्वीचे दान दिले, हजारो वर्षे अंगठ्यावर उभे राहून तपश्चर्या केली, समुद्रासारखे मोठमोठे तलाव खोदले तरी ते सगळे व्यर्थ आहे. खडकावर झालेली वृष्टि, भस्मामध्ये दिलेली आहुति, सावलीला दिलेले आलिंगन हे जसे व्यर्थ आहे त्याप्रमाणे हे सगळे यज्ञ, दान, तप व्यर्थ आहे. आकाशाला थण्ड मारल्याप्रमाणे हा सगळा समारंभ वाया गेला असे समजावे. घाण्यामध्ये दगड गाळून काय होणार. तेल मिळणार की पेड उरणार आहे ” होते दारिद्र्य तेवढे शिल्लक राहणार ! पदराच्या शेवटस खापरी बांधली तर ती या तीरावर किती पर तीरावर काही पेसा म्हणून चालणार आहे का ? उपाशी मरण्याचीच पाळी नाही का ?

अरे, नाममंत्राचाचून केलेल्या अशा ह्या कर्मांचे फळ म्हणून ऐहिक भोगमृद्धा भोगायला मिळत नाहीत, तर परलोकाच्या प्राप्तीची काय अपेक्षा ठेवायची आहे ’ अर्जुना. ब्रह्मनामावरची श्रद्धा सांडून केलेले कर्म म्हणजे उदरपत्ताकी नुसता शाणच आहे. ज्ञानां पुरुषाने असा हा वाया शीण करू नये.

पापरूपी हत्तीचा नाश करणारे जणू सिंहच आणि त्रिविधतारूपी अंधःकारास जणू काय सूर्यच, श्रीनरहरि श्रीकृष्ण असे म्हणाले.

संजय म्हणाला, "चंद्र चांदण्याने झाकला जावा तसा अर्जुन निजानंदामध्ये हरपून गेला. आहे, ही लढाई म्हणजे जसा काही एखादा वाणी आहे आणि तो वाणाच्या मापाने जीवितासह शरीराचे माप टाकतो आहे. पण महाराज अशा कंकशवेळी हा अर्जुन स्वानंदराज्य कस भागतो आहे पहा. भाग्योदय ज्याला म्हणावे तो आज त्याच्याशिवाय आणखी कुठल्याही ठिकाणी नाही."

संजय पुढे म्हणाला, "महाराज शत्रूच्या या गुणाचा आपण गौरव केला पाहिजे. अहो आमच्या सुखाचा हा गुरू आहे. ह्या अर्जुनाने जर देवांना प्रश्न विचारले नसते तर देवांनी आपली ही गुप्तधनाची गाठ कशाला सोडली असती ? आणि आमची आणि परमार्थाची कशी गाठ पडली असती ? अज्ञानाच्या अंधारात जन्ममरणरूपी रस्त्याने आम्ही युगानुयुगे चालतच होतो पण त्या अर्जुनाने आम्हाला आत्मप्रकाशाच्या मंदिरात आणले. तुम्हा आम्हांवर या पार्थाने केवढा हा उपकार केला आहे ! व्यास आमचे गुरू ! आता पार्थाने आम्हांला उपदेश ऐकवून धन्य केले आणि आमचा गुरू झाला. म्हणजे प्रत्यक्ष व्यासांचा सहोदर झाला." संजय असे बोलता बोलता मध्येच थांबला. त्याच्या ध्यानात आले की, "ही अर्जुनाची स्तुति राजा धृतराष्ट्रास मुळीच खपणार नाही. तेव्हा त्याला झोबणारे भाषण एवढे केले हेच खूप झाले." असे म्हणून संजयाने तो विषय सोडला आणि पार्थाने पुन्हा जो प्रश्न विचारला आणि देव त्या प्रश्नाचे उत्तर देऊ लागले. ह्या विषयास सुरवात केली. निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणाले, "संजयाने जे व्याख्यान धृतराष्ट्रासाठी केले तेच मी करेन. ऐकावे महाराज."

* * *

॥ श्री ॥

अध्याय अठरावा मोक्षसंन्यासयोग

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

अर्जुन उवाच-

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥१॥

श्रीभगवानुवाच-

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥२॥
त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥३॥
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥४॥
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥५॥
एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥६॥
नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥७॥
दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८॥
कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥९॥
न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥१०॥
न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥११॥

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
 भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥१२॥
 पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
 सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥१३॥
 अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
 विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥१४॥
 शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।
 न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥१५॥
 तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।
 पश्यत्यकृतबुद्धित्वात्र स पश्यति दुर्मतिः ॥१६॥
 यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
 हत्वाऽपि स इमाल्लोकात्र हन्ति न निबध्यते ॥१७॥
 ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
 करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥१८॥
 ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।
 प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥१९॥
 सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
 अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥२०॥
 पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।
 वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥२१॥
 यत्तु कृत्स्नबदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहेतुकम् ।
 अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥
 नियतं पङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
 अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥
 यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।
 क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥२४॥
 अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
 मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥२५॥
 मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
 सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥२६॥
 रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
 हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥२७॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
 विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥२८॥
 बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
 प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥२९॥
 प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
 बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३०॥
 यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
 अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥
 अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
 सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥३२॥
 धृत्या यया धारयते मनःप्राणेंद्रियक्रियाः ।
 योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३३॥
 यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
 प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥३४॥
 यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
 न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥३५॥
 सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
 अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥३६॥
 यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
 तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥३७॥
 विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
 परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥३८॥
 यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
 निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥३९॥
 न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
 सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥४०॥
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
 कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥४१॥
 शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
 ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥४२॥
 शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
 दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥४३॥

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
 परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४॥
 स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
 स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥४५॥
 यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
 स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥४६॥
 श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
 स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥४७॥
 सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
 सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥४८॥
 असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
 नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥४९॥
 सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽप्नोति निबोध मे ।
 समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥५०॥
 बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।
 शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥५१॥
 विविक्तसेवी लब्धाशी यतवाक्कायमानसः ।
 ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥५२॥
 अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
 विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥५३॥
 ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
 समः सर्वेषु भूतेषु मङ्गकिं लभते पराम् ॥५४॥
 भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ।
 ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥५५॥
 सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्वचपाश्रयः ।
 मत्सप्रसाददवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥५६॥
 चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।
 बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥५७॥
 मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
 अथ चेत्त्वमहंकारात् श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥५८॥
 यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
 मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥५९॥

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥६०॥
ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे ऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥६१॥
तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥६२॥
इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥६३॥
सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥६४॥
मन्मना भव मदक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥६५॥
सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥६६॥
इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥६७॥
य इदं परमं गुह्यं मदक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥६८॥
न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥६९॥
अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
ज्ञानयजेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥७०॥
श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्तः शुभोल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥७१॥
कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥७२॥

अर्जुन उवाच-

नष्टो मोहः स्मृतिलब्ध्वा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत ।
स्थिताऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥७३॥

संजय उवाच-

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥७४॥

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥७५॥

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥७६॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।

विस्मयो मे महान् राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः ॥७७॥

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीविजयो भूतिर्धुवा नीतिर्मतिर्मम ॥७८॥

इति श्रीमदगवदृतीतासूर्गानघत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रं

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे "मोक्षसंन्यासयोगो नाम" अष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

"मंगल फूलला" या श्री गा नी दांडकर यांच्या कादंबरीत अठराव्या अध्यायास सुरवात झाली ती प्रसंग आतिशय सुंदर रंगवला आहे.

भट्ट दय हकीकत मागत आहेत असा भाग आहे. ते म्हणतात. "शबटी अठरावा अध्याय सुरू कायचा दास उजाडला.

पार्कीकडे मने हरहुरत हाती तर दुसरीकडे तृतीने उचंबळोन यत होती. आम्हा सर्वांच्या कल्पनाना धक्का दन जानदेवान या अध्यायाचे नमन थट देवघाणीत सुरू केले.

जयजय देव निर्मळ ।

निजजनाखिलमंगळ ।

जन्मजराजलदजाळ । प्रभंजन ॥

जयजय देव प्रबळ ।

विदळितामंगळकुळ ।

निगमागमद्रुमफळ । फलप्रद ॥

मुक्ता मजजवळी चयत अम. म्या कृजवृजत तिजला पुसले "हे काये बाळा ?" ती माझे कानी बोलली,

"गोता ग्रथ देवघाणीत रचलेला शबटील अध्यायी त्या ग्रंथाची वाकृता त्याच भाषेमाजी"

ह्या संस्कृतप्रचुर नमनाचे पचवडे देवघाणे स्पष्टीकरण दुसरे काय असू शकणार ?

माउली श्रीगुरुच वर्णन करीत आहेत. म्हणतात. " हे निष्पापा, स्वजनांचे आपण कल्याण करणार आहान देवा. आमच मंगल कशात आहे हे जाणून आपण त्याप्रमाणे आमचे कल्याण करता. जन्म, जरा, मृत्यू यांच्या भयाने आमचे मन जसे काही वर्षाकाळच्या मघाना भरलेल्या आकाशासारखे आंधारून आले होते; पण आपण त्या मनामध्ये मामाट्याच्या वाऱ्याप्रमाणे घुसला आणि त्या भयाची दाणादाण उडवून दिली. जन्म, जरा, मृत्यू ह्या उपाधि आमच्या ह्या टीचभर देहालाच आहेत हे समजावून दिले आणि अन्मानभवाचा दिव्य प्रकाश दाखवला. मनातले भय कुठेच्या कुठेच त्या प्रकाशात दडून गले. महाराज, आपल्या ह्या वायुरूपास माझा नमस्कार असो, आपला जयजयकार असो. महाराज आपण प्रचंड सामर्थ्यशाली देव आहात. आमच्या जीवनातील अमंगलतेचे समुदाय आपण पराभूत केलेत. त्यांचा नाश केलात. एखाद्या जर्मनीमध्ये खोल नांगरट करून त्यांना तण काढून टाकले. ती चांगली तापट्याची आणि त्यात उत्तमोत्तम घृक्ष लावाचे आणि मग कालंतरान त्या घृक्षाला फल याचे असे व्यवहारात घडते. पण आपण मात्र अमंगलतेला अमंगल दूर केल आणि वेद आणि शास्त्र यांचे फलच आमच्या हाती ठेवले. आपण स्वतः वेद आणि शास्त्रे याचे फल आहात आणि आम्हालाही आपण ते फल विनासायास जाडून दिले. श्रीगुरुदेवा, आपला जयजयकार असो.

ज्यानी विषयाचा त्याग केल्या ते सगळे आपल्या प्रेमाचे अधिकारी आहेत. आपण त्याच्यावर वात्सल्याचा वर्षाव करता. काळाच्या करामतीसही आपण अंकित करून ठेवले आहे, तो आपला अंकित आहे. आपले स्वरूप कालातीत म्हणजे अंशादि विभागापलीकडेचे आहे. श्रीगुरो, आपला जयजयकार असो.

महाराज, आपण सर्व उपाधींचा त्याग केलेला आहे. चंद्र पूर्ण कलेने प्रकट होता तो तसे आपण आनंदाच्या लहरींनी प्रकट होता. ह्या लहरी समुद्रासारख्या अखंड उचंबळत असतात. आपण अखिल विश्वाचे कारण अहा. आपण सर्व प्रकारचे दोष नेहमी नाहीसे करीत असता. आपला जयजयकार असो.

देवा, आपण स्वयंप्रकाशी विशुद्ध अहा. जगद्रुपी ढगाला जन्म देणारे आकाश अहा. स्वर्गाद लोकांच्या उत्पत्तीचे आपण आधारभूत खांबेच अहा. भवभयाचा नायनाट करणारे केवळ आपणच अहा. श्रीगुरुदेवा आपला जयजयकार असो.

गुरुदेवा आपण निश्चल अहा. चंचल चित्तास पिऊन टाकून आपले पोट अगदी तृप्त झाले आहे. जगत् प्रकट करण्याचा हा आपला आवडता खेळच चालला आहे. आपला जयजयकार असो.

हे अत्यंत शुद्धा, आपण ज्ञानोदयरूपी अरण्यात निर्भयतेने वावरणारे गजराज अहा. शमदम यांच्या प्रभावाने आपण कामभयाचा नाश करून टाकता. आपण करुणेचे साक्षात समुद्र अहा. आपला जयजयकार असो.

हे आधिकारी देवा, आपण मदनरूपी सापाच्या घमेडीचा धुव्या उडवला आहे. भक्तांच्या प्रेमरूपी घरामध्ये आपण दिव्यासारखे तंजांमय अहा. आपला जयजयकार असो.

महाराज, आपण अद्वितीय अहा. परिपक्व झालेल्या वेराग्यवंतांचे आपल्यावर प्रेम आहे आपण आपल्या भक्तांच्या आधीन असता पण मायला मात्र अगम्य अहा. आपला जयजयकार असो.

महाराज, आपण तर कल्पतरू अहा. कल्पतरू इच्छा करावी ते देतो. आपण आपल्या भक्तांना प्रथम कल्पनारहित असे स्वरूपज्ञान देता आणि मग देवा त्या भक्तांना ते रूपच डोळ्यापुढे रहावे एवढीच एक इच्छा उरते आणि मग तो इच्छा आपण मोठ्या आनंदाने पूर्णवत्ता स्वरूपज्ञानरूपी वृक्षाचे वीज वाढविण्याची जमाने हे आपले रूप आहे. देवा. आपला जयजयकार असो.

देवा, आपण भेदरहित अहा. निर्निराळा विवचनाद्वारे आपली स्तुती करावी हे देखील चुकीचे आहे. आपले घर्षण करणेच शक्य नाही कारण आपल्याला ज ज विशेषण लावावे ते लावून आपल्या स्वस्वाकडे पाहिले की कळते आहे की, त्या विशेषणांनी ज रूप सूर्यत केले ते आपले रूपच नाही. त्यामुळे आपली स्तुती करावी अशी किती जरी अनावर इच्छा झाली. स्तोत्र गाण्यास सुरवातही केली तरी ते उचित नव्हे हे जाणवते आणि लाज घाटते. मी माझ्या मनाला पुन्हा पुन्हा समजावून सांगतां आहे की, गुरुप्रेमाचे

किती कल्याळ उठले तरी मना, ते वाचंमध्ये आले की, मळतात आणि त्यातून वाचंने शिकून कलीच तर ती स्तुती यथायथ्य होत नाही. पण महाराज, मी तरी काय करू ? समुद्र पक्कळ बघाई सांगतां की, "मी कधीही मर्यादा सोडून उरिल्लत नाही." पण ही बघाई जापर्यंत त्याचा लाडका पुत्र सुधाकर उदयाला येऊन आकाश उजळत नाही तोवरच टिकत. चंद्रकांत मणी अस काही ठरवत नाही की आपल्या पाण्याने चंद्राला अर्ध्य द्यावयाच पण चंद्र उगवला की, तो नकळत पाझरतोच. चंद्राकडून परस्परच हे कार्य घडते वनात वसंताचा प्रवेश झाला की, कशी कांण जाणें झाडांना ओंग भरून पालवी फुटते. त्या वृक्षाना काही ता मांहांर आत दाखून ठेवता येत नाही. वसंत आला की पालवी फुटतेच. वृक्षाची इच्छा असो, नसो. त्रिष वस्तूच्या दर्शनाने मन पाझरणे हे सहजच आहे. सूर्यावकासो कर्मलिनीला सूर्याकरण लाभले की ती संकोचून मिटून रहाते का ? मिठाला पाण्याचा स्पर्श झाला की मोठ आपले शरीर विसरूनच जात नाही का ? त्याचप्रमाणे मला आपले स्मरण झाले की मी आपले मीपण विसरतो. तृप्त पुरुष जसा ठेकरेने व्याप्त होता त्याचप्रमाणे मी आपल्या स्मरणाने तृप्त होतो, मी स्वतःला आवरू शकत नाही. महाराज, आपणच मला तसे केलें आहे. माझ मीपण देशांतराला धाडून दिले आणि स्तुतीच्या मिषान माझ्या वाचंला आपल्या गुणवर्णनाचें घेड लावले. आता शुद्धीवर राहून स्तुती करावी असे म्हटले तर गुण आणि गुणातीत यांची बरोवरी केल्यासारखे हांडेल. आपले स्वस्व एकरशी आहे. स्तुती केली तर विभाग केल्यासारखे हांडेल. मोती आधी फोडायचे आणि मग जाडायचे असे करण्यापेक्षा ते जसेच्या तसे एकसंधी ठेवलेले चांगले नाही का ? आणि स्तुती करावी तर काही तरी उपाध आपल्याला चिकटवल्यासारखे हांडेल. आपण आमचे मायबाप असे म्हटले की 'लेकरू' या उपाधीचा विटाळ निर्माण होता. आता आपण आमचे स्वामी, आम्ही आपले पाईक असे म्हणावे तर आपले स्वामित्व दासाच्या उपाधीने उडत हाते आहे. तू आमचा आत्मा म्हणावे तर कूटस्थ आत्म्याला बाहेर उपाधीने उडत हाते आहे. तू आमचा आत्मा म्हणावे तर कूटस्थ आत्म्याला बाहेर घालावल्यासारखे हाटले आपण ना कुणाचे स्वामी, ना कुणाचे मायबाप ! अंतर्वाह्य सर्व आपणच अहा आत्मा आपण अहा असंही म्हणता येत नाही. या जगात जे जे दृष्ट, अदृष्ट आहे ते सर्व आपण व्यापले आहे. त्यामुळे आपण अमुक असं नाव घेता येत नाही मद्यंचे मद्यं आपण अहा. म्हणूनच खरोखर आपण जसे अहा तसे वर्णन करण्यास जगात विजापणच नाहीत आपण मोनावाचून दुसरा दागिनाच अंगावर घालत नाही.

मीन हीच आपली स्तुती आहे. काही उपचार न अर्पण करणे ही आपली पूजा आहे. मी जीव, मी शिव मी ब्रह्म हा असा कुठलाच अहंकार न घेणे हाच आपला महवास आहे.

तरी भ्रमाने भुलून गेलंला एखादा मनुष्य असंबद्ध वडवड करतां आणि त्याच्यावर प्रेम करणारी माणसे ती चालणी सहन करतात. एखादा सुसंबद्ध शब्द त्यात आला तर

कोतुक करतात त्याप्रमाणे मी जी स्तुती केली, आपले जे वर्णन केले, ज्या उपमा दिल्या, जी तुलना केली ते सर्व माझ्याकडे पाहून सहन करा. तसे न कराल तर ह्या सगळ्या सज्जनांच्या सभेत मी बोलू तरी काय. आपण क्षमा केली पाहिजे. आपण मला एकदा आपले म्हटले आहे ना ? मग माझे सगळे अपराध आपल्याला पोट्यात घातले पाहिजेत आणि माझ्या विवेचनावर शिक्कामोर्तब केले पाहिजे. गीतार्थ मी सांगतो आहे खरा पण "तो योग्य आहे, लोकांनी मान्य करावा", असा आपल्या हातातील मोत्याच्या अंगठीचा शिक्का त्या अर्थावर आपण उठवला तरच तो अर्थ ह्या सभेतील चतुर श्रोते मान्य करतील. महाराज, गीतार्थ मान्य होणे हे माझ्या वक्तृत्वाचे सामर्थ्य नव्हे, आपल्या पसंतीचे आहे. हे सर्व सज्जन आपण मान डोलवण्याची वाट पहात आहेत.

हे बोलणे ऐकून आशीर्वादासाठी हात उचलून निवृत्तिनाथ म्हणाले, "ज्ञानदेवा, किती स्तुती कराल ? किती गौरव कराल ? हे वरचेवर कशाला बोलून दाखवता ? त्याचे प्रयोजन नाही. लोखंडाला परिसाचा स्पर्श एकदा झाला की पुरतो. परिसावर लोखंड वरचेवर घासावे लागत नाही." त्यावेळी मोठ्या आनंदाने ज्ञानदेवांनी हात जोडले आणि गुरूंचा आशीर्वाद मस्तकी झेलत ते म्हणाले, "जी, असे झाले आहे ना ? आपण असे म्हटले हाच माझ्यावर कृपाप्रसाद झाला आहे. मी आता गीतार्थ सांगतो. आपण अवधान द्यावे.

महाराज, हा अठरावा अध्याय ह्या गीतारत्न प्रासादाचा कळस आहे. सर्व गीताच रत्नांनी घडवलेली आहे. पण हा कळस चितामणी रत्नाने केला आहे. गीतेचा अर्थ कळण्यासाठी हा अठरावा अध्याय वाटाड्या म्हणून घ्यावा. तो सर्व सतरा अध्यायांचे मर्म उलगडून दाखवील. लोक असे म्हणतात की दुरून कळसाचे दर्शन घेतले तरी मांदरात जाऊन प्रत्यक्ष मूर्तीचे दर्शन घेतल्यासारखे होते त्याप्रमाणे इथे आहे. या एकाच अध्यायात गीतेच सार आहे. हा समजला की संपूर्ण गीता समजलीच आणि म्हणून मी ह्या अठराव्या अध्यायाला कळस असे म्हणतो. बादरायण व्यासांनी हा या गीताप्रासादावर कळसच चढाविला आहे. एकदा कळस चढला की, प्रासादाचे काम संपले. आता यानंतर काही करावयाचे राहिले नाही असे सुर्चावले जाते. या कळसाध्यायाने व्यास मुच्यत आहेत की, "आता यापेक्षा काही उपदेश करावयाचा राहिल्या नाही. गीता सांगून झाली".

व्यास हे सहज फार कुशल कलावंत कारागीर होते. त्यांनी जगात पुष्कळ शोध घेतल्या कारण ज्या भूमीवर हे मंदिर उभे करावयाचे ती भूमी भक्कम. पवित्र अम्ली पाहिजे. शिवाय हे मंदिर कुठूनही दिसावे अशी योजना अम्ली पाहिजे. त्यांनी असे पाहिले की वेदरूप रत्नांचा विशाल पर्वत ह्या मांदरास योग्य अशी भूमी आहे. ती पवित्र आहे. उच आहे व ह्या मांदराच वजन घेतल्यासारखी आहे. त्यांनी तेथे उपनिषद हे चतुर मंदिर बांधण्यासाठी पक्के केले आणि पाया खणण्यास सुरुवात केली. त्या खणतीमध्य अर्थ.

मोक्षसंन्यासयोग

काम, धर्मरूपी तीन पुरुषार्थांचा जां चाराचूरा निघाला त्याचा महाभारतरूपी कोट तयार झाला. धर्म, अर्थ, काम यांचे विवरण ह्या गोष्टीतून कले आणि मांक्ष हा चौथा पुरुषार्थ जीवांनी साधावा म्हणून ह्या कोटाच्या मध्यभागी गीतामंदिराची जागा नोंद आखून घेतली. ह्या खणतीमध्ये व्यासांना आत्मज्ञानरूपी चिरे देखील सापडले. ते त्यांनी कानकोपरे काढून घडवून सुबक करून घेतले आणि श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या संवादातून ह्या मंदिराची उभारणी करण्याचे ठरविले. सर्व शास्त्राथांचा पक्का उत्तम धोंटीव चुना तयार केल्यावर ते चिर मधे चुना घालून रचायला सुरवात केली. मंदिराचा आकार मोक्षरेषेचा होता आणि निवृत्तिरूपी ओळचा सतत हाती धरून व्यासांनी गीतेचे अध्याय बांधले. विवेचन निवृत्तीस सुटून कधीही होऊ दिले नाही आणि शेंवटी मोक्षरेषाच साधावी असा त्या मंदिराचा डौल ठेवला. भूमी स्वच्छ केल्यापासून पंधरा अध्याय संपेपर्यंत रचना झाल्यावर मंदिराचे काम गच्चीपर्यंत आले. सोळावा अध्याय हा गळ्याचा, डेंब्याचा आकार आहे व सतरावा हा कळसाच्या बैठकीचा ओंटा आहे असे दिसू लागले. त्याच्याही वर अठरावा अध्याय हाच सहज कळसाच्या ठिकाणी झाला. आता फक्त ध्वज राहिला. "व्यासांनी गीताशास्त्र केले" या कीर्तीचा ध्वज ह्या कळसावर लागला व तो यावच्यंद्रविवाकरी फडकत राहिल अशा सामर्थ्याने मंदिराच्या कळसावर झळकत राहिला. पहिल्यापासूनचे हे अध्याय चढत्या भूमिका दाखविणारे आहेत. आता हे काम पुरे झाले हे अठरावा अध्याय सांगतो. आपल्या अस्तित्वाने प्रसिद्ध करतो. झालेल्या कामामध्ये काही उणे राहिले नाही हे कळसामुळे स्पष्ट होते. त्याप्रमाणे अठरावा अध्याय गीतामंदिर पूर्ण झाले हे दाखवितो.

कुशल व्यासांनी गीताप्रसाद जीवांना मोक्ष मिळाला यासाठीच बांधला आहे. त्यांनी त्या मंदिरात आत्मरूप श्रीहरीची स्थापना केली आहे या गीतामंदिरात कोट्यवधी जीव दर्शनासाठी येतात. ह्या सगळ्यांना आपआपल्या अधिकारानुरूप सेवा करता यावी अशी सोय केली. कोणत्याही प्रकारे जीव सेवा करो, त्याला मोक्षच मिळाला असा निरंतरचा आशीर्वाद देऊन ठेवला. काय त्या औदार्याचे वर्णन करावे !

कुणी जपाच्या योगाने मंदिराला प्रदक्षिणा घालतात. ते मंदिराच्या बाहेरच घाबरतात. काहीजण गीता श्रवण करून तिच्या सावलीत बसतात. काहीजण मात्र पूर्ण अवधानाचा विडा पेंसा घेऊन दबळाच्या गाभान्यात जातात. गीताज्ञानाचा अर्थ समजावून घेत या गीतेच्या गाभान्यातच वस्ती करतात आणि एक दिवस पूर्णबोधाने युक्त होऊन त्या आत्मरूप श्रीहरीला उराउरी भेटून कृतार्थ होतात.

समर्थांच्या घरी जवगाची पंगत घसली की वरच्या आणि खालच्या पानावर बसलेल्या माणसाला तेच पक्कात्र मिळते. पंक्तिप्रसंग केला जात नाही त्याप्रमाणे गीता श्रवण केली,

पठण केली किंवा गोतेचा अर्थ समजून घेतला तरी सगळ्यांना 'मुक्ती' हाच प्रसाद मिळता. भेदभाव केल्या जात नाही. गोतेची सेवा कुठल्याही पद्धतीने केली तरी त्या सर्वेच फळ मोक्ष हेच आहे.

हे वर्म जाणूनच मी म्हटले की गीता हे वेगवेगळे मंदिर आहे. इथे कृष्णालाही आटकाटी नाही. खुशाल आत जावे आणि देवाला मिठी मारावी. ह्या मंदिराचा कळस हा अठरावा अध्याय आहे असे जे मी म्हटले ते ती खूण स्पष्ट करण्यासाठी की सर्व गोतेचे श्रवण, पठण, अर्थज्ञान करणे जीवनात शक्य झाले नाही तर त्यांनी अठराव्या अध्यायाची सेवा केली तरी पुरे. कळसाचे दर्शन म्हणजे देवतेचे दर्शन असे मानले जातेच.

आता सतराव्या अध्यायानंतर त्यातून अठराव्या अध्यायाचा अंकुर कसा व्यक्त झाला ते सांगतां. या गीतेमध्ये चरण, श्लोक, अध्याय असे जरी भाग दिसले तरी सर्वांतून देवांनी एकच सिद्धांत मांडला आहे. सिद्धांतात भेद नाही. गंगेचे आणि यमुनेचे पाणी ओघाच्या दृष्टिने पाहिले तर वेगवेगळे दिसते पण पाणी या दृष्टिने पाहिले तर एकच आहे. ओघ या दृष्टिने भेद. पाणी या दृष्टिने अभेद. अर्धनारी नटेश्वर ह्या रूपामध्ये अर्ध शरीर स्त्रीचे आणि अर्ध शरीर पुरुषाचे असे जरी दिसले तरी ती दोन्ही एकमेकाशी इतकी संलग्न असतात की, त्या दोन अध्यां शरीराचे मिळून एक व्यवस्थित पूर्ण शरीर होते. चंद्र हळूहळू कलंकलेने वाढतो आणि पूर्णिमेच्या दिवशी बिंब पूर्ण होते. पण त्या एकेका कलेचे धर चंद्रावर वेगवेगळे दिसत नाहीत. एकच पूर्ण बिंब दिसते. त्याप्रमाणे चरण, श्लोक, अध्याय हे वेगळे केले. सुटे कसून पाहिले तर भेद पण ते सगळे मिळून एकच रूप दिसते. इतकेच काय पण ह्या भेदामध्ये सिद्धान्तरूपाने अभेदत्वच नांदते. रत्नमणी अनेक असले तरी ते एकाच सूत्रात ओघवले असतात. पृष्कळ मांती जमवून एका सुतात ओवून त्याचा एक सर केला तरी त्या सगळ्या मांतींची एकच शोभा दिसते. फुले आणि फुलांच्या हाराचे पदर मोमता येतात. वेगळे पहाता येतात. पण त्या सगळ्या फुलांचा वास एकच असतो. निश्च वासांचे म्हणून वेगळे वाट घालायचे लागत नाही.

त्याचप्रमाणेच सातशेहे श्लोक आणि अठरा अध्याय खर पण देवांनी एकच ज्ञानसिद्धांत सांगितला. दुसरे तिसरे काही सांगितले नाही आणि मोही ती संगती न सोडता ग्रंथाचे विवरण केले आहे. आता अठराव्या अध्यायाचे निरूपण करतो. श्रोतं हो. अठराव्या अध्यायाचे महत्त्व वेगळे, शोभा वेगळी असे असले तरी ज्ञानसिद्धान्तच त्यात मांडला गेला आहे. हे ध्यानात घेऊन आपण अवधानपूर्वक हा अध्याय ऐकावा.

सतराव्या अध्यायाच्या शंघटी, शंघट्याच्या श्लोकात देव असे म्हणाले की, 'उठ तनु सत' या ब्रह्म नामावर श्रद्धा न ठेवता जे जे कर्म केले आहेत ती असलेल्या होतात. देवांचे ह योगणे ऐकून अर्जुन मान डोळवून मनशी म्हणाला, "देवांनी कर्मनिर्जनात दोष ठेवला की, अहो कर्मनिष्ठ ईश्वराचे साक्षात दर्शन न झाल्याने अधोळा आणि दोन

असतो. त्याला ईश्वराचे ते नाम आणि त्यावर श्रद्धा ठेवूनच कर्म करावे हे कसे कळणार? देवांनी श्रद्धेचेही विवेचन करून राजस व तामस श्रद्धा दोषाहं ठरविल्या. एक सात्त्विक श्रद्धाच असली पाहिजे असे सांगितले. मनुष्याच्या अंतःकरणात तर रजोगुण आणि तमोगुण यांचं बलिष्ठ ठाणे आहे. ते समूळ नाहीसे झाल्याशिवाय ती सात्त्विक श्रद्धा स्थिर कशी होणार ? आणि पुढे त्या सात्त्विक श्रद्धेला त्या गूढ ब्रह्मनामाचा लाभ कसा काय होणार ? ब्रह्मनामाच्या ठिकाणी ती श्रद्धा कशी काय जडणार ? बरे, कर्म तर चालूच असणार, ते कर्म ह्या सात्त्विक श्रद्धेशिवाय शस्त्राच्या अग्राला आलिंगन देणे, दोरीवर धावणे किंवा नागिणीबरोबर खेळणे या क्रियाइतके परिणामी घातक आहेत. शिवाय देवांनीच सांगितले की ह्या कर्माची प्रवृत्ती दुसरे जन्म देण्याची असते. कर्ता फलाची आशा ठेवीत कर्म करीत जातो. या जन्मात फल नाही मिळाले तर दुसरा जन्म घेऊन फल भोगावे लागणार. इतके कुयांग या ब्रह्मनामावर श्रद्धा न ठेवल्याने कर्मांमध्ये एकवटतात. बरे, सत्कर्म नीट पार पडली तर ज्ञान देतात आणि तेच कर्म यथासांग झाले नाही तर तो कर्ता नरकाच्या घरात जातो. मग अशा ह्या इतक्या अडचणी कर्मांमध्ये आहेत तर कर्मठांना मोक्ष मिळण्याची आशाच करायला नको.

असले हे कर्म केलेच नाही, कर्मत्याग केला कर्मसंन्यास केला तर ते कर्मांचे दारिद्र्य फिटेल की, असे केले की, संन्यासाचा आपोआप आदर घडेल. तो संन्यास अशा प्रकारचे कर्मफल देत नसल्याने जन्ममरणाची बाधा संपेल. आत्मज्ञान स्वाधीन होईल. संन्यास आणि त्याग हे ज्ञानाला आवाहन करणारे मंत्र आहेत. ज्ञानाचे पीक ज्या ठिकाणी येते ते उत्तम शंत हे आहे. ज्ञान आकर्षून घेणारे सूत्र आहेत. तेव्हा मला तरी वाटते की, जगाने कर्मांचा त्यागच करावा. संन्यास आणि त्याग यांचा स्वीकार करावा आणि ह्या अनुष्ठानाने भवचक्रातून आपली सुटका करून घ्यावी. आता हाच प्रश्न देवांना विचारतो. असे म्हणून पार्थाने त्याग आणि संन्यास यांच्या व्यवस्थेबद्दल स्पष्ट कल्पना यावी म्हणून प्रश्न केला आणि त्याचे प्रत्युत्तर म्हणून श्रीकृष्णांनी जे निरूपण केले त्या प्रश्नोत्तरातून अठरावा अध्याय सिद्ध झाला. जन्यजनकभावाने याप्रमाणे एक अध्याय पुढच्या अध्यायास जन्म देता आहे. त्याप्रमाणे अठराव्या अध्यायाचा जन्म सतराव्याच्या शेवटच्या श्लोकाने झाला आहे. अर्जुनाचा प्रश्न मार्मिक आहे आणि अर्जुनास देवांनी दिलेले उत्तर सविस्तर आणि सगळे संदेह नाहीसे करणारे आहेत.

श्रोते हो, आता असे आपल्या मनात येईल की. देव स्वतः अर्जुनाला "प्राज्ञ, विचारवंत, प्रज्ञाकांत, बुद्धिमंत." इत्यादी नावांनी गौरवत आहेत. अर्जुनाचे प्रश्न पाहिले तर एकही विसंगती त्याच्या नजरेतून सुटली नाही. एकही शंका त्याने आपल्या मनात संकोचाने मागे ठेवली नाही असे आपल्याला कळते आहे. माऊलींनी तर अनेक ठिकाणी देव जसजसे विवेचन करतील तसतसे पार्थाचे अवधान चोगुणी वाढत होते म्हणूनच देवांचे निरूपण

त्याने सहज पर्चावले म्हणून गोरव केला आहे. इतकेच काय संन्याससुद्धा अर्जुनाच्या प्रजेचे कौतुक होते. अशा स्थितीत आणि देवांच्या अंतःकरणातला बोध आरशात बिंब पहावे तसा जशाचा तसा अर्जुनाच्या अंतःकरणात उमटलेला असताना अजून अर्जुन शक्ति कसा असे आपल्या मनात येते. पण खरी गोष्ट अशी होती की, देव आता आपल्याला आणखी काही ज्ञानाच्या गोष्टी सांगणार नाहीत गप्पच रहातील हे त्याला सहन होईना. आता ह्या सुखास आपण आचवणार असे वाटून त्याला फार घाईत वाटले. सिद्धान्ताविषयी तो अगदी निःशंक झाला होता पण वासराचे पोट भरले तरी ते गायीपासून दूर होत नाही तिला दुशा देत राहते त्याप्रमाणे अर्जुनाची स्थिती झाली. देवांना पुन्हा बोलते करण्यासाठी अज्ञान पांघरणे भाग होते. प्रेमाची पद्धतच अशी असते की त्याला क्षणाचा दुरावा सहन होत नाही. कामाशिवाय बोलावे, पाहिलेलेच पुन्हा पहावे, भोगले तेच पुन्हा पुन्हा भोगावे ह्या प्रेमाच्या खुणा आहेत आणि पार्थ तर प्रेमाची मूर्तीच होता. म्हणून देवाच्या उगे राहण्याचे त्याला फार घाईत वाटले. संवादाच्या मिषाने अव्यवहारी वस्तु अनुभवावयास मिळत होती त्या सुखाला तो लालचावला होता. आरशात आपले रूप पहावे आणि संतोषावे तसा प्रकार घडत होता. आता तो संवाद संपला, आत्मसुखाचा अनुभव घेणे संपले, हे त्याच्या मनाला कसे सोसेल ? त्यासाठी पार्थाने "त्याग आणि संन्यास हे दोन्ही एकच की वेगवेगळे आहेत. वेगळे असेल तर त्यांचे वेगळेपण मला समजावून सांगा." असे म्हणून गीतारूपी वस्त्र देवांना पुन्हा उलगडावयास लावले.

विचार केला तर हा अठरावा अध्याय नव्हे. ही एकाध्यायी गीताच आहे. देवांनी न कंटाळता एकाच अध्यायात सर्व गीतेचा बोध पुन्हा सांगितला आहे. वासरूच धार काढायला बसल्यावर पाह्या सोडायला गायीला किती वेळ लागणार ? गीता संपण्याच्या वेळीच अर्जुनाने गीता आदराने पुन्हा परतवली. मात्र यात आश्चर्य तर काहीच नाही. गुरुशिष्याच्या संवादात काय काय चमत्कार घडणार नाहीत ? तेव्हा ते असू दे. अर्जुनाने विचारले, "देवा माझ्यावर रागावू नका. आपण अगदी सर्वस्तर बोध केलात पण माझ्या मनात अजूनही एक शंका राहिली आहे. विश्वेशा, शिष्यास निःशंक करून सोडावे हे आपले ब्रीदच आहे. तेव्हा मला आपण समजावून सांगा की संन्यास आणि त्याग हे एकच ना ? संघात आणि संघ हे दोन्ही शब्द समुदाय याच अर्थाचे ना ? तसेच इथे आहे का ? माझ्या मनाला तरी वाटते आहे की त्याग आणि संन्यास हे दोन्ही एकच असावे. संन्यास म्हणजेच त्याग की नाही ? देवा मला सांगा या दोन्हीमध्ये काही भेद आहे का ? माझ्या विचारात काही चूक हात आहे का ? देवांनी ह्यातील साम्यभेद विशद करून सांगावे."

देवांनी अर्जुनाचा हेतू जाणला. ते मनाशी म्हणाले, "आता अगदी मुळापासून सर्वच विषय पुन्हा मांडण्याची वेळ आली. मला तरी कुठे थांबायला आवडत होते ? असा श्रोता

मला पुन्हा कधी मिळणार आहे ? सगळाच बोध पुन्हा करू या" आणि असा विचार करून देव म्हणाले, "अर्जुना, अरे ते दोन्ही एक कसे होतील " ते घंगवंगळे आहेत.

एरवी त्याग आणि संन्यास हे दोन्ही एकच असे तू मानतोस. मी ही तसे मानतो. ह्या दोन्ही शब्दांनी त्यागच सुचवला जातो पण त्यांत भेद असण्याचे कारण तुला सांगतो. मुळी कर्मच करावयाचे नाही असे एखादा साधक ठरवतो. त्या त्यागाला संन्यास असे म्हणावे, कर्म करावयाचे पण त्या कर्माच्या फलाचा त्याग करावयाचा याला त्याग असे म्हणावे, आता असे आहे की, काही कर्मांचा त्याग आणि काही कर्मांचा संन्यास करावा लागतो."

हिरण्यकश्यपूने खांबावर लाथ मारली आणि श्रीनृसिंह प्रकट झाले. हिरण्यकश्यपूचा वध केला तरी देव शांत होईनात, शंकर, ब्रम्हा, सर्व देवता येऊन देवांची स्तुती करू लागल्या. लक्ष्मीसुद्धा जवळ जाईना. ती म्हणाली, "आराध्याचे इतके उग्ररूप मी कधी पाहिले नाही. मी जवळ जात नाही. मला फार भय वाटते. शेंवटी ब्रह्मदेव प्रल्हादाला म्हणाले, "बाळा आता तूच देवापुढे जा आणि देवाचा क्रोध शांत कर." प्रल्हादाला भय म्हणजे काय हे माहितच नव्हते. तो देवांच्या समोर उभा राहिला आणि त्याने देवाना साष्टांग नमस्कार घातला. प्रल्हादाकडे पाहताच भगवंतांचे वात्सल्य जागे झाले. त्यांनी त्याला मांडीवर घेऊन कुरवाळले आणि जिभेने त्याचे भस्मक चाटू लागले. प्रल्हादाला देव म्हणाले, "बाळा मला क्षमा कर. मला यायला उशीर झाला आणि म्हणून तुला अपार कष्ट भोगावे लागले." प्रल्हाद मांडीवरून खाली उतरला व देवासमोर हात जोडून उभा राहिला आणि त्याने प्रार्थना केली.

देव गह्वरून गेले आणि म्हणाले, "प्रल्हादा मी प्रसन्न आहे. तुझ्या मनात जी इच्छा असेल ती सांग पुरी करतो."

प्रल्हाद म्हणाला, "प्रभो, आपण हे काय सांगता ? आपण मझे स्वामी, मी आपला सेवक, सेवकाने काही लाभ होईल अशी आशा धरून सेवा केली तर ती सेवाच नव्हे. मी आपला चरणाश्रित सेवक आहे. आपण काही देतो म्हणता तर हेच द्या की, माझ्या मनात कधी कोणती कामनाच येऊ नये."

भगवान सर्वज्ञ ! त्यांनी "एवमस्तु" असा आशीर्वाद दिला आणि म्हणाले, "प्रल्हादा काही तरी मागून घेच."

प्रल्हाद मनाशी म्हणाला, "ज्याअर्थी, भगवान पुन्हा मला काही मागून घे म्हणतात त्याअर्थी माझ्या मनात कुठेतरी नक्की काहीतरी कामना आहे" आणि त्याने विचार करून भगवानास म्हटले, "नाथ, माझ्या पित्याने आपली फार निंदा केली. आपल्या सेवेकाला-मला कष्ट दिले मी आपल्याजवळ मागतो की, ह्यामुळे जे पाप घडले असेल त्यातून माझा पिता मुक्त व्हावा, पवित्र व्हावा."

भगवान नृसिंह हसून म्हणाले, "अरे ज्याला असा तुझ्यासारखा पुत्र झाला तो त्यामुळेच पवित्र झाला. ज्या कुलात तुझ्यासारखा माझा भक्त जन्म घेतो त्या कुलाच्या एकवीस पिढ्या तरून जातात."

असा निष्काम भक्त देवांच्या डोळ्यापुढे होता आणि देव विवेचन करीत होते. "अर्जुना, कोणत्या कर्माचा त्याग करावा, आणि कोणत्या कर्माचा संन्यास करावा हे सांगतो अर्जुना, निरूपयोगी झाडेझुडपे डांगरावर वाटेल तशी वाढतात, वाटेल तितकी न लावता उगवतात पण राजाच्या बागा किंवा भाताची शंते आपोआप तयार होत नाहीत. रानटी गवत वाटेल तेवढे उगवते पण साळी तशा येत नाहीत. जमीन नांगरून, तापवून, भाजून रोप तयार करून ते लावल्यावर भात येते. आपले आंग आपल्याला सहज लाभले आहे पण त्यावर अलंकार चढवावयाचा असेल तर प्रयत्नाने, उद्योगाने तो घडवावा लागतो. नदी आपोआप वाहते आहे पण विहिरी, तळी खोदावी लागतात. त्याप्रमाणे नित्यनेमित्तिक कर्मे स्वाभाविक आहेत. ती वेदाज्ञेनेच आपल्याकडे सहज आली आहेत. पण काम्यकर्म मात्र फलाची इच्छा धरून केले जाते. ते आपोआप चालून आलेले नाही. मनुष्य काही एक कामना मनात धरतो, शोध घेतो आणि त्या कामनापूर्तीसाठी जे कर्म शास्त्राने सांगितले असेल ते करतो. कामनेचा समुदाय हे कर्म घडण्यास कारण असतो. अशी काम्यकर्मे असंख्य आहेत. कामना मनात धरून अश्वमेधादि याग केले जातात. विहिरी, बारवा, बागा तयार केल्या जातात, ब्राह्मणांना इनाम दिले जाते, मोठाली गावे बसविली जातात. असे अनेक व्रतांचे पसारे मांडले जातात. अशी ही इष्ट म्हणजे यज्ञादि आणि पूर्त म्हणजे विहिरी, तलाव इत्यादि कर्मे केली जातात. या सगळ्यांच्या मुळाशी कामना असते. ही कामना धरून केलेली कर्मे त्या कर्त्यास बांधून घालून फळ भोगावयास लावतात. पार्था, अरे, एकदा ह्या देहाच्या गावात आल्यावर जन्म-मृत्यूच्या सोहळ्याला नाही म्हणून चालेल काय ? तो सोहळा मकाट्याने सोसला पाहिजे. त्याप्रमाणे धनंजया, ते फल भोगले पाहिजे. कपाळावर जे लिहिले आहे ते चुकत नाही. शरिराचे काळेगोरंपण धुवून निघत नाही. तसे ते काम्यकर्मांचे फळ भोगल्याशिवाय सुटका नाही. घेतलेले ऋण फेडून घेण्यासाठी सावकार धरणे धरून बसतो तसे ते काम्यकर्म कर्त्यास फळभोग देण्यासाठी धरणे धरते.

कधी कधी असेही घडते की, मनात कामना नसतानाही काम्यकर्म घडते. पण कामना धरली नाही म्हणून फळ भोगातून सुटका होईल असे मात्र मानू नये. लढाईच्या धुमाळीत शिरले आणि लढाई न करताच राहिले तरी बाण लागायचा तो लागतोच. राख आहे असे समजून नकळत विस्तावावर पाय पडला तरी तो विस्तव पायाला भाजून काढणारच. त्याप्रमाणे ह्या काम्यकर्मात स्वाभाविकच असे सामर्थ्य आहे की, फल द्यावयाचेच. मग ते कर्म फलाशेने झाले असो वा नसो.

म्हणून या कर्मापासून मुमुक्षूने दूर राहिले पाहिजे. ह्या काम्यकर्मांचे त्याला थोडे सुद्धा कौतुक नसावे. विष चुकून पांटांत गेले आहे हे कळल्यावर जसे हर प्रयत्नाने ते ओकून बाहेर पडेल असे केले जाते त्याप्रमाणे त्या काम्यकर्माचा मुमुक्षूने सर्वथेव त्याग करावा. मग अशा या त्यागाला सर्व द्रष्टे साधू अंतरंगात संन्यास असे म्हणतात. काम्यकर्मांच्या

त्यागाचा फार मोठा फायदा असा की, त्यामुळे मनात कामना उठत नाही. धनाचाच त्याग केला की, चोरीचे भय संपते. त्याप्रमाणे काम्यकर्माचा त्याग केला की, कामना मनात शिल्लक रहात नाही आणि मग काम्यकर्मच हातून न घडल्याने कर्मफलाचा आस्वाद घेण्याचेही बंधन येत नाही. अर्जुना, मनात कामना असतात म्हणून काम्यकर्म हातून घडते आणि कर्मफलाचा जीवाला बंध होता. जीव अशा ह्या चक्रात सापडला की, मुक्ति कोठून मिळणार ? म्हणून म्हणतो पार्था, काम्यकर्माचा त्याग केला पाहिजे. म्हणजेच काम्यकर्माचा मुमुक्षुने संन्यासच घेतला पाहिजे.

चंद्रसूर्यग्रहणे पार्वण नावाची श्राद्धे करण्याचा प्रसंग आणतात, मातापित्यांच्या मृत्यूने अंकित असे श्राद्धदिवस असतात, अतिथी घरी आल्यामुळे त्यांचे आदरातिथ्य करावे लागते, ही सर्व कर्मे नैमित्तिक आहेत. वर्षा ऋतूमध्ये आकाश तेच असते पण ढग येऊन क्षुब्ध होते. वन तेच पण वसंत आला की, त्याची शोभा वाढते, देह तोच पण यौवनामुळे त्याच्यात वेगळे तेज येते. सोमकांत मणी तोच पण चंद्रदर्शन झाले की, तो पाझरतो. कमळे तीच पण सूर्यदर्शनाने विकसित होतात. त्याप्रमाणे नित्य कर्मांचाच त्या निर्मिताने नियम लागू होतात आणि नित्य कर्मांसच नैमित्तिक हे नाव येते. जी वस्तू आहे तिचाच विस्तार होतो.

जे कर्म सकाळी, दुपारी, सायंकाळी करावयाचे ते अधिकाराच्या ओघाने सहज वाट्यास आलेले असते आणि त्यालाच नित्य कर्म म्हणतात. दृष्टी हा जसा डोळ्याचा स्वाभाविक धर्म आहे. बाहेरून अधिक दिलेला नव्हे. गति हा पायाचा धर्म आहे. त्यासाठी वेगळे परिश्रम करावे लागत नाहीत. दिव्यामध्ये उजेड, चंदनामध्ये सुगंध त्याप्रमाणे नित्य कर्म हे अधिकाराचे रूपच आहे. ते करावेच लागते. ब्राह्मणास अध्ययन, क्षत्रियास युद्धविद्या, वैश्यास व्यापार, शूद्रास सेवा ही कर्मे अधिकाराने प्राप्त झालेली आहेत ती केली पाहिजेत. त्यांचा त्याग करणे उचित नाही. पार्था, नैमित्तिक कर्मे कोणती, नित्य कोणती, हे तुझ्या ध्यानी आले ना ? ही नित्य नैमित्तिक कर्मे अवश्य अनुष्ठेय आहेत. ती निष्फळ आहेत असे काही लोक म्हणतात ते बरोबर नाही.

जेवता जेवता तृप्ती होते, भूक जाते त्याप्रमाणे ह्या नित्य नैमित्तिक कर्मांचे आहे. मिश्र सोने आगीत टाकले की हिणकस जळून जाऊन शुद्ध सोने हाती राहते. त्याप्रमाणे ही कर्मे कर्त्यांचे दोष झाडून टाकतात. स्वाधिकाराला अधिक अधिक उजाळा देतात आणि हातोहात सद्गती मिळवून देतात.

पण अर्जुना, मूळ नक्षत्रावर जन्मलेल्या मुलाचा त्याग करावा त्याप्रमाणे ह्या नित्य नैमित्तिक कर्मातून उत्पन्न होणाऱ्या प्रचंड कर्मफळाचा मात्र तात्काळ त्याग करावा. वसंतऋतु आला की, लता फुलांनी भरून जाते. आंब्याच्या झाडाला पालव्यी फुटते पण तो वसंत ना त्या फुलांचा आस्वाद घेतो, ना त्या फळांचा, ! दोहोंचा त्याग करून तो निघून जातो. त्याप्रमाणे फळाकडे लक्ष न देता फळ निर्बद्ध समजून नित्य नैमित्तिक कर्मांचे मनापासून

आचरण करावे. या कर्मफळ त्यागाला त्याग असे जाणते म्हणतात. याप्रमाणे त्याग आणि संन्यास यांतील भेद तुला ऐकविला आहे. फलाचा संन्यास करणे जर जमत असेल तर पार्था, काम्यकर्मदेखील बाधक होऊ शकत नाही.

ह्या मुमुक्षु कर्त्याने निषिद्ध कर्म तर कधीच मागे टाकून दिलेले असते. नित्य नैर्मित्तिक कर्म फलत्यागाने निष्फळ होते, शिरच्छेद झाला की, शरीर निष्प्राण होतं तसे हातं. धान्य पक्व झाल्यावर जसे वाळून जाते तसे सगळे कर्मजात नाहीसे झाले की, आत्मज्ञान त्या पुरुषाला शोधत येते. आत्मज्ञान मिळविण्यासाठी त्याला प्रयत्नच करावं लागत नाहीत. लक्षात आले ना अर्जुना, काम्यकर्म बंधक म्हणून त्याज्य, निषिद्ध कर्म शास्त्राविरुद्ध म्हणून त्याज्य, नित्य नैर्मित्तिक करावयाचेच पण त्याच्या फलाचा त्याग म्हणून ते निष्फळ. अशातऱ्हेने कर्म करणारा आत्मज्ञानी होतो. त्याग आणि संन्यास असे आचरणात आले की, साधकाला आत्मज्ञानाचा पट्टाभिषेक होतो. ही हातांटी फार महत्त्वाची आहे. कधीही न विसरण्यासारखी आहे. कर्म करण्याचा संकल्प मनात की, लगेच असा विचार करावयाचा.

१. ते कर्म निषिद्ध आहे का ? असेल तर करावयाचे नाही.
२. ते कर्म काम्य आहे का ? असेल तर फळ भोगण्याच्या बंधनात घालीत म्हणून करावयाचे नाही.
३. ते कर्म नैमित्तिक आहे का ? करावयाचेच पण फलाचा त्याग करावयाचा.
४. ते कर्म नित्य आहे का ? करावयाचेच पण फलाचा त्याग करावयाचा.

ही चतुःसूत्री ध्यानात ठेवूनच साधकाने आपल्या कामाची आखणी करावी. कारण तसे न केले आणि अनुमानाने हाताने वजन करूनच जर कर्मत्याग केला तर कशाचाही त्याग होत नाही उलट तो मनुष्य घोटाल्यात मात्र पडतो. रोगाची परीक्षा न करताच औषध घेतले तर ते उलटे विषासारखे मारक होते. भूक असताना अन्नाचा अनादर केल्या तर भूक मारणार नाही का ? त्याप्रमाणे जे त्याज्य नव्हे ते टाकले तर अपाय हातांच. अर्जुना, अरे जे करणीय आहे ते टाकू नये आणि जे त्याज्य आहे त्याचा लोभ धरू नये. त्यागाचे वर्म चुकून जर सर्वत्याग केला तर त्या त्यागाचेच ओझे होते. म्हणून सगळ्या मोहाशी झूज देणारे वैराग्यशील पुरुष अशा अनुचित त्यागाच्या मोहाशीही झूज देतात आणि आपले पाऊल त्या दिशेने पडू देत नाहीत. आपली दृष्टी त्या दिशेला वळवत नाहीत.

मी सांगतो यावर पूर्ण श्रद्धा ठेव पार्था. तुझ्या कानावर वेगवेगळी मते पडतील तुझी बुद्धि तिकडे जाऊ देऊ नको. पुष्कळांना असे घाटते की, कर्मच टाकले पाहिजे. एखादा नम्र जसा जगाला भांडखोर म्हणतो तसा हा विचार आहे. कर्मफलाची अभिलाषा सुटत नाही म्हणून हे लोक असे प्रतियोगिता करतात. ज्याच्या जिभेची चव गेली आहे असा रोगी अन्नाला नाचं ठेवतो. कुष्टी आपल्या रोगावर न रागवता माशा वसतात म्हणून

त्यांच्यावर राग काढतो. त्याप्रमाणे फळकामाची इच्छा टाकण्यास असमर्थ असणारे सांख्यशास्त्रकर्त्या कर्पिलांचे अनुयायी कर्माचाच दोष ठेवतात आणि मूलापासून कर्माचा त्याग करावा असा निर्णय देतात.

आता पूर्वमीमांसक म्हणतात बाकीचे कर्म करू नये पण यज्ञयागादिक कर्म करावीच त्याशिवाय साधकाची शुद्धि होण्याचे दुसरे साधन नाही. मनाची शुद्धि लवकरात लवकर व्हावी अशी ज्याला इच्छा असेल, या कामात वेगाने जय व्हावा असे वाटत असेल तर चित्तशुद्धिच्या कामात सबळ असलेले हे यज्ञकर्म करण्याचा मुळीच आळस करू नये. अहो, शुद्धिच्या कामात आळस कसा चालेल ? सोने शुद्ध व्हावे असे वाटत असेल तर आगीला कंटाळता येईल का ? आरसा स्वच्छ व्हावा म्हणून त्याला चुना लावायला नको का ? लुगडी स्वच्छ व्हावयास हवी तर परटाच्या धुण्याच्या पात्राला ते घाणेरडे म्हणून चालते का ? त्याप्रमाणे कर्म क्लेशकारक आहे म्हणून त्याचा त्याग करून चालेल का ? स्वयंपाकाचा कंटाळा केला तर उत्तम अन्न मिळेल का ?"

असे बोलून काही लोक जीवांना कर्मबंधनात अडकवून टाकतात. मतभेद झाल्यामुळे कर्माचा त्याग करावा की नाही याचा निर्णय लागत नाही. वादच होत रहातात.

आता तो विसंवाद संपेल, त्यागाबद्दल निश्चित निर्णय करता येईल असे गोमटे विवेचन करतो. तू अवधान दे. अर्जुना, ज्याला त्याग त्याग असे म्हटले जाते तो तीन प्रकारचा आहे. हे तिन्ही प्रकारे वेगवेगळे वर्णन करून सांगतो. पण त्यागाच्या तात्पर्याचा सार इतकेच आहे असे समज. मला सर्वज्ञाला त्यागाबद्दलचे जे मत पटते ते ठाम मत तू ऐक.

संसारबंधनातून सुटण्याची ज्याला मनापासून तळमळ आहे, जो त्याविषयी सर्व प्रकारे जागरूक आहे त्याने काय करणे अत्यावश्यक आहे ते सांगतो -

अर्जुना, एखादा वाटसरू पावलापुढे पाऊल टाकत मुक्कामाची जागा गाठतो. मुमुक्षूने मोक्षाच्या वाटेने जाताना यज्ञ, दान, तप ही पावले टाकली पाहिजेतच. त्याने यज्ञ, दान, तप ही कर्मे अवश्य करावी. अरे, हरवलेली वस्तू सापडण्यापूर्वीच तिचा शोध सोडावयाचा का ? पूर्ण तृप्ती झाल्याशिवायच पानावरून उठावयाचे काय ? परतीराला पोहचल्याशिवाय नाच टाकू नये, केळीचा घड हाती आल्याशिवाय केळ कापू नये. पुरलेला ठेवा हस्तगत झाल्याशिवाय दिव्यास निरोप देऊ नये. त्याप्रमाणेच आत्मज्ञानाबद्दल पूर्ण खात्री झाल्याशिवाय यज्ञादिक कर्माविषयी उदासीन होऊ नये. आपआपल्या अधिकारानुरूप दान, यज्ञ, तप ही कर्मे अधिकाधिक दक्षतेने करावीतच. झपाट्याने चालले की, मुक्काम लवकर गाठून विसावा घेता येतो म्हणजे आताचा वेग विसाव्यास कारण होतो. कर्माचा जोर नैष्कार्य साधण्यासाठी उपयोगी पडतो. रोगी जेव्हा औषध घेण्याचा निश्चय करतो आणि औषध घेण्याचा नियम अमलात आणतो तेव्हा ते औषध घेता घेता त्याची व्याधी दूर होते. त्याचप्रमाणे जेव्हा कर्मे योग्य हातबटीने केली जातात तेव्हा चित्ताची चंचलता हा रजोगुण

आणि पापवासना हा तमोगुण झाडा देऊन नाहीसे होतात. हिणकस सोन्याला वरचेवर क्षारांची पुटे दिली की, हीण जळून जाऊन शुद्ध सोने उरते तसे हे घडते. धनंजया, कर्म बाधक तर नाहीतच. निष्ठेने स्वाधिकारानुसार केलेली कर्म रज, तम चित्तातून काढून टाकून अंतःकरणशुद्धीचे ठिकाण प्रत्यक्ष अनुभवास आणतात. सत्त्वशुद्धीच्या दृष्टीने ती कर्म तीर्थाच्या योग्यतेला येतात. तीर्थांनी बाह्यमळ धुतला जातो आणि कर्माने चित्त उज्ज्वल होते म्हणून सत्कर्म हीच तीर्थ आहेत असे समज.

अरे, तृषार्त माणसाला मारवाडच्या वाळवंटात त्या उन्हाळ्याच्या झळीबरोबर अमृतवृष्टी व्हावी किंवा आंधळ्याच्या सोयीसाठी प्रत्यक्ष सूर्यच प्रकट व्हावा, बुडणाऱ्याचे रक्षण करण्यासाठी प्रत्यक्ष नदीने धाव घ्यावी किंवा पडणाऱ्याला पृथ्वीनेच झेलून घ्यावे, मरणाऱ्याला मृत्यूनेच आयुष्य वाढवून द्यावे त्याप्रमाणे मारक जे विष ते औषध म्हणून दिले की, तारक होते त्याप्रमाणे कर्मबद्ध असलेल्या मुमुक्षूला कर्मच बंधमुक्त करते. फलत्यागाच्या हातोटीने कर्म केली की, धनंजया, बंधक असणारी कर्मच मुक्त करण्यास कारणीभूत होतात.

किरीटी, ही फलत्यागाची हातवटी किती सुंदर आहे ते तुला सांगतो. ही साधली की, कर्मच कर्माला नाहीसे करते. महायागादि प्रमुख कर्म आपल्या हातून बिनचूक पार पडली तरी, "हा महायाग मी केला, मी किती पुण्यवान," असा कर्तपणाचा गर्व यशकर्त्यास असू नये. एखादा मनुष्य तीर्थयात्रेस जातो पण कुणा एकाने आपल्या हातून यात्रा घडत नाही आणि पुण्य जोडत नाही म्हणून यात्रेचा खर्च देऊन "माझ्यासाठी यात्रा कर," असे सांगितलेले असते. प्रत्येक तीर्थक्षेत्रामध्ये यजमान म्हणून ह्या दात्याचाच नामोच्चार गोत्रोच्चार होतो अशावेळी ही यात्रा मी केली असे त्या यात्रेकरूस वाटत नाही, असा अहंकार उत्पन्न होत नाही. समर्थांच्या शिक्क्यावर लढणारा एखादा सैनिक एकटाच दुसऱ्याच्या सेऱ्यावर तुटून पडतो, जय मिळवतो पण मी लढाई जिंकली असे म्हणत नाही. आमच्या स्वामींचा जय झाला असे म्हणतो. दुसऱ्याच्या कासला धरून पोहणारा मी पोहतो आहे असे म्हणत नाही किंवा यजमानाच्या द्रव्याने आणि आज्ञेने जो पुरोहित दान देतो तो मी दाता असा गर्व बहात नाही. त्याप्रमाणे कर्मांच्या अभिमानाने येणारे कर्तृत्व आपल्याकडे न घेता कर्म जशी आपोआप येतील तसतशी संपवावी. जे कर्म हातून घडले त्याच्या फळाकडे तो आपला मनाचा मोहरा कधीही वळू देऊ नये. कर्माचा आरंभ करण्यापूर्वीच त्या त्या कर्माच्या फळाची आशा सोडून घ्यावी. दुसऱ्याच्या मुलाचे पालन करताना एखादी दाई ज्या अलिप्त मनाने असते तसे आपले मन फलाशेत न गुंतता अलिप्त ठेवावे. पिंपळाचो फळ मिळावी म्हणून पिंपळाला पाणी घालत नाहीत, त्याचप्रमाणे फलाच्या आशांचा त्याग करूनच कर्म करावे. गोवारी सगळ्यांची जनावरे गोळा करून रानात येतो त्यांना चारून संध्याकाळी ज्या त्या घरी पाहचती करतो त्या गाई-म्हशीच्या दुधाच्या प्राप्तीची आशा मनात ठेवत नाही. अशा युक्तीने कर्म करणाऱ्या कर्त्यास आपल्या आत्मस्वरूपाचा लाभ होतो.

म्हणून फळाची इच्छा सोडून, देहाचा अहंकार टाकून कर्म करावी असा माझा सर्वांना कल्याणकारक निरोप आहे. जीवाच्या बंधनामुळे जो शिणला आहे आणि जो त्यातून सुटण्यासाठी खटपट करतो आहे त्याने मी सांगितलेल्या ह्या हातघटीस विसंबू नये, असे माझे वरचेवर पुन्हा पुन्हा सांगणे आहे. कर्म केलीच पाहिजेत हे कधी विसरू नये. कर्म करण्याचेच टाकून देणे हे योग्य नव्हे.

अर्जुना, हे बघ, अंधारात दिसत नाही म्हणून रागारागाने आपल्या डोळ्यात नखे खुपसावी त्याप्रमाणे जो मनुष्य सर्वच कर्मांचा द्वेष करून सरसकट सर्वच कर्मांचा त्याग करतो त्याचा कर्मत्याग तामस आहे असे समज. डोके दुखते म्हणून डोकेच तोडण्यासारखे ते वेडेपणाचे आहे. मार्ग कठीण असला तर चालून चालून पाय तो संपवतीलच पण त्या मार्गाच्या अवघडपणाचा राग पायांवर काढून पायच तोडून टाकले तर कसे होईल? एखाद्या माणसाच्या भुकेच्या वेळी अन्नाचे ताट आले आणि त्याने, "अन्न फार ऊन आहे," असे म्हणून ते ताटच उडवून दिले तर तो उपवासाने व्याकुळच रहाणार. त्याच्या बुद्धिने लंघनाच्या परिणामाचा विचार केलेला नाही असे होत नाही का? भ्रमाने मस्त झालेल्या माणसाला कर्म करण्याच्या युक्तिने कर्मबंधाचा निरास कसा करावा हेच कळत नाही. तो वर्णाश्रमधर्माप्रमाणे वाटचाला आलेले कर्मच कर्मबंधनांतून सुटण्याच्या इच्छेने टाकून देतो. अर्जुना, परंतु अशाप्रकारच्या तामस त्यागाचा विटाळ तू चुकूनही स्वतःला होऊ देऊ नकोस.

पुष्कळदा असेही घडते की, आपल्या आश्रमधर्माप्रमाणे आपला धर्म काय हे तो कर्ता जाणतो. आपले कर्तव्यही त्याला कळते पण ते कर्म करण्यामध्ये जो त्रास आहे त्याला तो कंटाळतो. कर्माच्या आरंभाची बाजू प्रथम थोडा वेळ कष्टदायक असते. शिंदोरी वाहून नेताना जड घाटते. लिंब जिभेला कडू आणि हिरडा तुरट लागतो पण परिणामी ही सर्व हितकारक आहेत. त्याप्रमाणे कर्मांचा अलिकडचा भाग म्हणजे प्रारंभ त्रासदायक असतो. गाय उत्तम पण शिंगाकडून मारकी असते, शेवंतीचे फूल अत्यंत सुवासिक पण फांद्यांना काटे आहेत ही अडचण असते. जेवणाचे सुख उत्तम पण स्वयंपाकाच्या व्यापाच्या दृष्टीने कष्टदायक असते. आणि त्या कष्टाला कंटाळून कर्ता कर्मांचे श्रम मानतो. शास्त्राने करावयास सांगितले म्हणून वास्तविक पहाता कर्ता कर्मास सुरुवात करतो पण त्या कर्माच्या क्लेशाने त्यास व्यापले की, अग्निने पोळलेला मनुष्य अग्नि टाकून देतो त्याप्रमाणे तो कर्ता कर्म मध्यंतरीच टाकून देतो. आणि उलट विचारधारा सुरू होते. तो मनाशी म्हणतो की, "देहासारखी सुंदर वस्तु हाती आली आहे, फार भाग्याने मिळाली आहे तर पायासारखा कर्मांचा शीण त्या देहाच्या मागे कशाला लावू? कर्मांचे फळ कधी मिळेल तेव्हा मिळेल आज हातात असलेले उत्तम भोग न भोगता त्या कर्मांचे फळ मिळण्याची आशा कशाला करीत बसू. हातचे भोगायचे नाही आणि देहाला कष्ट देऊन

शास्त्रवचनाप्रमाणे कर्म करत त्या कर्माचे फळ मिळेल म्हणून वाट पहात आशेने बसायचे हे कुणी करावे ? आज समोर आहेत ते सुखभोग भांगून घ्यावे हाच शहाणपणा आहे.

अर्जुना, शरिराला क्लेश नकोत म्हणून कर्माचा त्याग केला जातो त्यावेळी वीरेशा, त्या त्यागाला राजस त्याग म्हणावे. ह्या राजस त्यागामध्ये कर्माचा त्याग होतो खरा पण उतू गेलेले दूध, तूप अग्नित पडले तर काही होम केल्याचे पुण्य मिळत नाही. त्याप्रमाणे ह्या राजस त्यागाने त्यागाचे फळ मिळत नाही. एखादा मनुष्य पाण्यात बुडून गेला तर त्याने जलसमाधी घेतली असे म्हणू नये. हे दुर्मरणच झाले आहे, त्याप्रमाणे देहाच्या लोभाने कर्मावर जेव्हा पाणी सोडले जाते तेव्हा खरोखरच त्यागाचे फळ मिळत नाही. तो कर्मत्याग मोक्ष देत नाही. पार्था, ज्ञान उदयाला आले की, उजाडल्यावर सुर्यप्रकाश नक्षत्रे गिळून टाकतो त्याप्रमाणे, सर्व क्रिया आपल्या कारणासह म्हणजे अज्ञानासह आपोआप नाहीशा होतात आणि हा खरा कर्मत्याग आहे आणि फक्त अशा प्रकारच्या कर्मत्यागाने मोक्ष मिळतो. कोणत्या त्यागाने मोक्षफळ घरात घुसते तो त्याग कशा प्रकारचा आहे हे सांगतो.

हा कर्ता प्रथम आपला अधिकार काय हे पहातो. त्यावर शास्त्रवचनाचा अलंकार चढवितो आणि त्याप्रमाणे आचरण करतो.

कलकत्ता हायकोर्ट जज्ज गुरुदास बानर्जी आपल्या खाण्यापिण्याच्या नियमाविषयी अत्यंत कट्टर होते. लॉर्ड कर्झनच्यावेळी कलकत्ता विश्वविद्यालय कमिशनमध्ये त्यांनी गुरुदासांची सदस्य म्हणून नेमणूक केली. त्यासंबंधीचे कामकाज उरकून सिमल्याहून व्हॉईसरॉयच्या स्पेशल ट्रेनमधून गुरुदास कलकत्त्यास येत होते. व्हॉईसरॉयनी त्यांना आपल्या डब्यात बोलावून घेतले. पुष्कळ वेळ गप्पा गोष्टी झाल्यावर जेवणाची वेळ झाल्यावर व्हॉईसरॉय गुरुदासांना म्हणाले, "आता आपण भांजन करून या." गुरुदास म्हणाले, "मी गाडीत काही खात नाही. फक्त बरोबरचे गंगाजल पितो." व्हॉईसरॉयनी पुन्हा विचारले, "मग आपला मुलगा कधी जेवणार ? गुरुदास म्हणाले, "मी जेवल्याशिवाय तो कसा जेवेल ?" व्हॉईसरॉयनी विचारले, "मग त्याला फार भूक लागली तर ?" गुरुदास म्हणाले, "घरी केलेली मिठाई त्याच्याजवळ आहे ती तो खाईल." व्हॉईसरॉय म्हणाले, "ठीक आहे, अलाहाबादला गाडी थांबवू. आपण स्नान, भोजन करा. मीही आपले भोजन होईपर्यंत जेवणार नाही."

गाडी अलाहाबादला थांबवली गेली. गुरुदास पितापुत्रांनी गंगास्नान केले. डाळभान करून खाल्ला; मग व्हॉईसरॉय व गुरुदास यांना घेऊन गाडी कलकत्ता मार्गाने निघाली !

आमच्या घरातलीच गोष्ट ! आमचे आजोबा श्रीमंत बाबासाहेब इचलकरंजीकर आणि माझे आजेंसासरे श्रीमंत आबासाहेब विशाळगडकर उभयता दिल्ली दरबारला गेले होते. दरबार आटोपल्यावर काशीस जाण्याचे ठरले. उभयता स्वान्या व परिवार यांची रिझर्व्हन्स झाली. गाडीची वेळ होत चालली. आबासाहेब सरकार संख्याबंदन व इतर नित्यकर्मास बसलेले. बाबासाहेब सरकारांच्याकडून निरोप गेला "महाराज गाडीची वेळ

होत आली निघायला हवे." स्वतः सरकार गेले. आबासाहेब सरकार त्यांना म्हणाले, "बाबासाहेब, माझे नित्यकर्म आटोपले तर मी येईन. आपण माझी वाट पाहू नका. आपण निघा. " अशी कर्मावरील ज्वलंत निष्ठा भगवंतांना अभिप्रेत असावी.

देव पुढे म्हणाले, "अर्जुना, इतक्या कठोर पालनानंतरही मी हे विशेष काही करतो." असा भाव त्या कर्त्यांच्या मनात असत नाही आणि कर्म करीत असताना फळाच्या आशंवर त्याने पाणी सोडलेले असते. पाहिल्या क्रियेतूनच किंबहुना त्यागातून दुसरा त्याग सिद्ध होतो. तो कर्ता कर्तृत्वच घेत नाही आणि म्हणून कर्मफळ त्याग सहजच घडतो. त्यासाठी श्रम घ्यावे लागत नाहीत, विचार करावा लागत नाही. पण अर्जुना, कामना ठेवायची नाही म्हणून अवज्ञा करावयाची असे मात्र समजू नको. मातेच्या बाबतीत ज्याप्रमाणे कामना आणि अवज्ञा दोन्हीही पतनाला कारणीभूत होतात त्याप्रमाणे कर्माचे आहे. म्हणून त्या दोन्हीचा त्याग करावा आणि केवळ मातेची भक्ति करावी. गायीचे तोंड अपवित्र म्हणून सगळी गायच टाकावी काय ? आपल्या आवडत्या फळात असार साल बी आहे म्हणून सर्व फळच त्याज्य समजावे काय ? त्याप्रमाणे कर्तृत्वाचा अभिमान आणि कर्म फळाचा आस्वाद ह्या दोन्हीचे नाव कर्मबंध असे आहे. यातूनच कर्माचा बंध निर्माण होतो. बाप लेकीबद्दल विषयवासना न ठेवता ज्याप्रमाणे कर्तव्य म्हणून तिचे पालनपोषण आणि रक्षण करतो, त्यामुळे त्रास झाला असे मानत नाही त्याप्रमाणे जो कर्ता विहित क्रिया करताना त्या क्रियेच्या फळाची आकांक्षा ठेवत नाही किंवा त्या क्रियेचा त्रास मानत नाही. या त्यागास सात्त्विक त्याग म्हणावे. हा त्याग फार श्रेष्ठ वृक्ष आहे आणि यालाच मोक्ष हे फळ तेरे, अशी ह्या त्यागाची प्रसिद्धी आहे.

असे का घडते हे पाहिले की, ध्यानी येते आहे की, बीज जाळून टाकून वृक्षाचा निर्वंश करावा त्याप्रमाणे फलाचा त्याग करून ज्याने कर्माचा त्याग केला त्याच्या चित्तावरील रजोगुण व तमोगुण हे दोन्ही सात्त्विक कर्मत्यागाने नाहीसे होतात. गंज आणि काळिमा हे लोखंडाचे अंगभूत दोष परिसाचा स्पर्श झाला की, त्या लोखंडाचे सोने होऊन नाहीसे होतात त्याप्रमाणे कर्मत्यागाच्या स्पर्शाने हे दोन दोष जातात आणि अंतःकरणात फक्त सात्त्विक भाव शिल्लक राहतो. संध्याकाळ झाली की, मृगजळाचा भ्रम नाहीसा होतो. त्याप्रमाणे त्या शुद्ध सत्त्वभावाने विश्वभ्रमाचा निरास होतो आणि आत्मबोधाचे डोळे उघडतात. आकाश सगळीकडे असूनही जसे दिसत नाही पांकळी एवढेच स्वरूप कळते त्याप्रमाणे बुद्ध्यादिकांपुढे जो एवढा मोठा विश्वाभास आहे तो त्याला कोणीकडेच दिसत नाही.

प्रारब्ध कर्मांच्या वळाने बरी वाईट कर्मे प्राप्त झाली तरी आकाशात ढग विरून जातात त्याप्रमाणे त्याच्या दृष्टीला त्यांचा बरेवाईटपणा दिसत नाही. त्याच्या दृष्टीमुळे ती कर्मे चांगूच होतात आणि म्हणून शुभकर्म करताना आनंद, अशुभ करताना दुःख त्याच्या

मनात येत नाही. शुभकर्म हर्ष निर्भर चिंताने करावे. अशुभ कर्मांचा द्वेष करावा असे तो करत नाही. पार्था, तुझ्या मनात येईल की, असे कसे घडेल ? शुभकर्मांचा आनंद, अशुभकर्मांचा खेद असे झाल्याशिवाय कसे राहील ? तर घडतं काय की त्याचा विश्वाभासच नाहीसा झाला असल्याने कर्मांची शुभाशुभता मिथ्या आहे हे तो सहजच जाणतो. जागृत झालेल्या पुरुषास स्वप्न छोटे होतं याविषयी तिळमात्र शंका उरत नाही. त्यामुळे समोर आलेले कर्म उत्तमरीतीने करावयाचे एवढेच तो सात्त्विक कर्ता जाणतो. किंबहुना कर्म आणि कर्ता ह्या द्वैतभावाची वार्ताही पांडुसुता त्या सात्त्विक त्यागात उरलेली नसते. अर्जुना, अशा रीतीने केलेला कर्मत्याग खरा असतो व मोक्षदायक होतो, एरवी दुसऱ्या कुठल्याही प्रकारे केलेला कर्मत्याग बंधालाच कारण होतो. कर्म टाकली जातच नाहीत आणखी बंधन करतात. सव्यसाची अर्जुना, देहाची मूर्ति घेऊन जे कर्मांची खांत मनांत बाळगतात ते खरे म्हणजे गावंढळच आहेत. घट जोवर घट ह्या स्वरूपात आहे तोवर मातीचा वीट मानून काय करणार ? वस्त्र तंतूचा त्याग कसा काय करणार ? अग्निच्या ठिकाणी जोवर अग्निपणा आहे तोवर तो उष्णतेला कंटाळून काय करणार ? हिंगाने आपला उग्र वास टाकला तर त्याला सुगंधत्व कोटून मिळणार ? द्रवपणाच सोडला तर पाणी कसे उरणार ? तेव्हा त्याप्रमाणे जोवर शरिराच्या आभासाने व्यवहार चालू आहे तोवर "कर्मत्याग करीन" असे म्हणणे त्या कर्त्याचा वेडेपणा आहे. अरे, कपाळावर लावलेला टिळा आपण वरून लावलेला आहे म्हणून लावतापुसता येतो पण कपाळास काय करणार ? ते तर काढताबसवला येत नाही ? शास्त्राने सांगितलेले कर्म आपण स्वीकारले आहे म्हणून टाकता येईल पण शरिराच्या रूपाने कर्मच मागे लागले आहे त्याचे काय करावयाचे ? ते टाकता येईल काय ? हे स्वाभाविक कर्म जागेपणी तर चालूच आहे पण निजल्यावरदेखील श्वासोच्छ्वासरूपाने चालू आहे. काही न करणे हे देखील या देहाच्या गावी एकप्रकारचे कर्मच घडते. म्हणून अर्जुना, मी तुला सांगतो, पुन्हा पुन्हा सांगतो, की कर्मांचा त्याग करण्याची एकच रीत आणि ती म्हणजे फळांशच्या ताब्यात जावयाचे नाही. आपल्या सर्व कर्मांचे फळ ईश्वराला अर्पण करावे म्हणजे त्याची कृपा होऊन बोधाचा उदय होतो. आणि दोरीच्या ठिकाणी सापाचा आभास होत होता त संपतं. आत्मज्ञानाने अज्ञानासह कर्मांचा नाश होतो आणि हा असा कर्मत्याग म्हणजेच खरा त्याग होतो पार्था, जगामध्ये जो या प्रकाराने कर्मत्याग करणारा असेल त्यालाच आम्ही त्यागी म्हणू. एरवी रोग्याला मूच्छा आलेली असताना तो विसावा घेता आहे असे म्हणण्यासारखे आहे. एका कर्माचा शीण आला म्हणून दुसऱ्या कर्मांत विसावा शोधावा असेही कुणी कुणी करतात पण दांडक्याचा मार चुर्कावण्यामाठी बुक्क्यांचा मार ग्यावा तसे हे होतं. परंतु आता जास्त बोलणं राहू दे. फळाचा त्याग करून कर्म नेष्कर्मावस्थेस नेणारा कर्ता त्यागी आहे असे निश्चित समज. त्रिभुवनाने केवळ तांचे सर्वांशाने त्यागी आहे.

अर्जुना, कर्माचे फल किती प्रकारचे असते हेही तुला सांगतो. कर्माचे फल तीन प्रकारचे असते. इष्ट, अनिष्ट व मिश्र. हे त्रिविध जग ह्या त्रिविध कर्माचे फल आहे. देव, मनुष्य व स्थावर ह्या सर्वांना जगडंबर असे म्हणतात. हे तीन प्रकार केवळ मूर्तिमंत कर्मफलच आहे. स्वधर्मास मान देऊन आपल्या अधिकारानुरूप वेदांना विचारून जे पुण्यकर्म केले जाते त्या पुण्यामुळे सव्यसाची अर्जुना, इंद्रादि देवांचे देह प्राप्त होतात. ते इष्ट कर्मफल समजावे. विषयासक्तबुद्धिने स्वैराचार अंगवळणी पाडून केलेल्या निषिद्ध अशा वाईट कर्मांमुळे कृमि, कीटक, मातीचे ढेकूळ असे जन्म येतात. तेव्हा त्यास अनिष्ट फळ म्हणावे. शुभाशुभ कर्म जेव्हा समभाग असतात तेव्हा मनुष्यदेह मिळतो, हे मिश्रफल समजावे. गोड आणि आंबट या दोन चवो एकत्र झाल्या की वेगळीच आंबट गोड चव तयार होते व त्याचा स्वाद पहिल्या दोहोना मागे सारणारा असतो. योगमार्गात वायू बाहेर थांबवला की तो कुंभक होऊन वायूच्या निश्चलतेस कारणीभूत होतो. वायू स्वभावाने चंचल पण त्याचा निरोध केल्याने तो अशा प्रकारे उलट प्रकृति धारण करून निश्चल होतो. सत्य आणि असत्य यांची भेसळ झाली की, काही वेगळाच प्रकार होतो. निर्भळ सत्यास असत्य जिकते आणि आपला शिरकाव करून घेते. मिश्र कर्मफळाची याप्रमाणे स्थिती आहे.

धनंजया, एरव्ही, घडते असे की हे इष्ट, अनिष्ट व मिश्र कसलेही कर्मफळ असो कर्मफलाची आशा जे सोडत नाहीत त्यांनाच ते भोगावे लागते. नुसते कर्म बंधनकारक होत नाही. कर्मफळाची लालसा बंधन निर्माण करते. बाप मुलीला जन्म देतो, वाढवितो. कन्यादान करताना, "ही माझी नाही", असे म्हणून जावयाच्या हातावर उदक सोडतो. आता जन्म देऊनही पिता मुक्त झाला, दान घेतल्यामुळे जावई अडकला. विषाचे आगर करणारे मळेकरी विषवल्ली वाढवतात, पैसा करतात, खुशाल आनंदात जगतात. ती वल्ली पैशाने विकत घेऊन खाणारे प्राणाला मुक्ततात. जो कर्ता कर्म करतो आणि जो कर्ता कर्म करतो पण फलाशेचा त्याग करून अकर्ताच होतो ह्या दोघांना नुसते कर्म आवरू शकत नाही. वाटेमध्ये असलेल्या आंब्याच्या झाडाचे पक्के फळ जो कोण ते उचलून खाईल त्याचे असते त्याप्रमाणे जो कर्मफळाची इच्छा ठेवतो त्यालाच ते मिळते. जो कर्म करूनही फळ घेत नाही तो जगाच्या घडामोडीत शिरतच नाही.

राजा भरतास मृत्युसमयी हरिणाचा ध्यास लागल्याने एक जन्म हरिणाचा घ्यावा लागला व पुढच्या जन्मी मनुष्य देह आला. आकांक्षेमुळे व कर्मांमुळे प्राणी जन्म मरणाच्या चक्रांत सापडतो तेव्हा काहीच क्रिया आपणहून करावयाच्या नाहीत असे त्याने ठरविले. कुठलेही संस्कार स्वतःवर होऊ दिले नाहीत. जे मिळेल ते खावे, कुठेही पडावे, कोणी काही काम सांगितले तर करावे, नाहीतर स्वस्थ असावे अशा त्याचा क्रम असे. पगार न देता राववून घण्यासारखा भजूर मिळाला म्हणून लोक त्याच्याकडून घाटेल तितके काम करून घेत. कधी नीट जेवू घालत, कधी नाही. पुढे पुढे भावांनी

आपल्या शेतावर राबवून घेण्यास सुरवात केली. तरी जडभरत आनंदात मग्न ! एकदां तर जाडजूड बालिष्ठ जडभरतास बळी देण्यासाठी देवीच्या मंदिरात नेले. मालकास असा नर बळी पाहून फार आनंद झाला. त्याने सांगितले "याला आंधोळ घालून चांगली वस्त्रे द्या." आंधोळ झाल्यावर सांगितले "आता पोटभर जेव." जडभरत म्हणाला, "टीक आहे. जेवूं या." पोटभर जेवल्यावर मालक म्हणाला, "आता देवीपुढे उभा रहा." "तुझा देवीला बळी अर्पण करायचा आहे." जडभरत म्हणाला "करा" आणि देवीपुढे उभा राहिला.

सरदाराने शिरच्छेद करण्यासाठी तलवार उगारल्यावर मात्र देवीला रहावंना. तिने तात्काळ सरदाराचा व शिपायांचा नाश केला. जडभरताने भद्रकालीचा हा पराक्रम कौतुकाने पाहिला आणि तो मुकाट्याने तिथून निघून गेला.

तर अशा उदासवृत्तिबद्दल देव बोलत आहेत. ते म्हणाले, "कर्माच्या फलाबद्दल तुझी इतकी उदासवृत्ति नसेल तर मात्र कर्मफल सोडत नाही, कर्म करताना व तेही फलाशेवर नजर ठेवून करताना गोड वाटते पण ते कर्मफल भोगताना क्लेश होतात. जिभेने स्वाद घेणे वाढत जाते, जेवतानाही गोमटे वाटते पण त्यामुळे परिणाम मरण प्राप्त होणे हा होतो. संभावित दिसणाऱ्या चोराची मैत्री अरण्या लागेपर्यंत बरी, सामान्य स्त्री अंगस्पर्श होत नाही तोवर बरी, त्याप्रमाणे शरिराने कर्म करीत असताना मोठेपणाची भरभराट होते पण मृत्यूसमयी कर्माची फले एकदम प्राप्त होतात. सावकार आहे, समर्थ आहे, पैसे परत करण्याची मुदतही भरली आहे अशावेळी तो धनको पैसे मागायला आला तर जसा पैसे वसूल केल्याशिवाय रहात नाही तशी ही कर्म फल भोगावल्याशिवाय कल्यांस सोडत नाहीत. कणसातून कण पडतां त्यातून कणीस तयार होते पुन्हा कण जमिनीत पडतो पुन्हा उडतां त्याप्रमाणे मागील कर्मफले भोगत असताना जी कर्म होतात ती आणखी कर्मांना जन्म देतात. चालताना एक पाऊल दुसऱ्या पावलाला जिकत पुढे जाते, नाव एका तीरावरून दुसऱ्या तीरावर गेली की तिकडून परत इकडे येते. म्हणून ऐलतीर हे ऐलतीर होते त्याप्रमाणे कर्मफलाच्या भोगाच्या प्रयासापासून जीवाची सुटका होत नाही. कर्मापासून फल व फलापासून पुन्हा कर्म याप्रमाणे कर्मफल भोगाचा विस्तार होत जातो आणि त्या अत्यागी कल्यांस प्रपंच गुरफटून टाकतो.

म्हणून तुला पुन्हा पुन्हा सांगतां की. तू प्राप्तकर्म मग ते कांणत्याही प्रकारचे असो ते उत्तमरीतीने कर. फलाशेवर कर्माच्या आरंभीच पाणी सोडून दे. मग कर्म तुला बाधू शकणार नाही. जाईचे फल फाकते म्हणजेच सुकते त्याप्रमाणे कर्म करूनच कर्मत्याग करावा. बियाचे धान्य पोटगीसाठी संपवले की वाढतां कृळ्याडीचे संगत त्याप्रमाणे फलत्याग करूनच कर्माचे काम ते संपवून टाकतात. आता अशा उत्तम सत्त्वशुद्धि झाली की, गुरूकृपाच्या अमृताचा वर्षाव होतो आणि बाध वाढत जातां, द्वैताचे दैन्य फिटून जाते. ज्यांना ज्ञानप्रधान असा हा संन्यास करता येतो ते

फळभोग्याच्या त्रासापासून सुटतात. आता ह्या संन्यासामुळे त्यांची दृष्टी आत्मरूपापर्यंत जाऊन पोचते, स्थिर होते. कर्म म्हणजे काही वेगळे आहे असे त्यांना आता दिसतच नाही. ज्या भिंतीवर चित्र काढलेले असावे तीच पडून गेली तर चित्राची केवळ भाती होते. पहाट होऊन उजाडले की अंधार उरत नाही. रूपच नाही तर सावली कशाची पडणार, आरसाच नाही तर बिंब कुठे पहाणार ? एकदा झोपेचा अम्मल संपला की स्वप्नाचा प्रसंग कुठला आणि स्वप्न खरे का खोटे याची वाटाघाट तरी कोण करणार ? त्याप्रमाणेच ह्या संन्यासामुळे मायाच जिवंत रहात नाही. मग तिचे कार्य करावे, सोडावे, हा भागच संपतो. म्हणून पार्था, असे ध्यानात ठेव की ह्या संन्यासात कर्माची भाषाच उरत नाही.

खरे सांगू का अर्जुना, जोपर्यंत देहात अज्ञान नांदते आहे. तोपर्यंत कर्तव्याच्या जोरावर आत्मा बऱ्यावाईट कर्मास प्रवृत्त झालेला दिसतो. वृत्ति द्वैताच्या राज्यपदावर आरूढ झालेली असते. मर्मज्ञा अर्जुना, आत्मा आणि कर्म ही एकमेकांहून पूर्व दिशा आणि पश्चिम दिशा यांच्याइतकी वेगळी आहेत. पार्था, आत्मा कर्माहून पूर्ण अलिप्त पण अज्ञानामुळे आत्मा कर्म करतो असे भासते पण आत्मा ह्या कर्माच्या जजाळातून पूर्ण मुक्त असतो. नदीचे पाणी पांघरून खडक पाण्यात असतो पण नदीहून वेगळा असतो, पाण्यावर गोंडाळ असते पण पाण्याहून वेगळे असते. दिव्याजवळ असते म्हणून काजळी दिवा होऊ शकत नाही. चंद्राच्या ठिकाणी दिसणारा कलंक काही चंद्राशी एकरूप झालेला नाही. दृष्टि आणि डोळा यात किती फरक आहे. वाटसरूहून वाट भिन्न, पात्राहून पाणी भिन्न आणि आरशाहून मुख भिन्न त्याप्रमाणे कर्माहून आत्मा भिन्न आहे. कर्मालिनी फुलते आणि सूर्योदय झाल्याचे सुर्चाविते व भ्रमराकडून सुगंध नेर्वाविते. सूर्य काहीच करत नाही. त्याच्या अस्तित्वाने कर्मालिनीकडून ह्या सर्व क्रिया घडतात इतकेच.

आत्म्याच्या ठिकाणी सर्व क्रिया घडलेल्या दिसतात असे जरी म्हटले तरी ते चुकीचे ठरेल. क्रियेची पाच कारणे दुसरीच आहेत. ती मी तुला सांगतो.

सांख्य सिद्धान्तामध्ये क्रियेची पाच कारणे सांगितली जातात. कदाचित ती कारणे तुला माहितही असतील. वेदाच्या राजधानीत सांख्य वेदान्ताच्या प्रासादामध्ये निरूपणाच्या नौवतीच्या आवाजाने तो सांगितली जातात. शास्त्रे हात धर करून उघडपणाने ही कारणे सांगतात आणि वजावतात की सर्व कर्मांच्या सिद्धीला हीच पाच कारणे आहेत. आत्मराजास अयोग्य रीतीने त्या कारणात घालू नये. अर्जुना, वर्णनाच्या दवंडीने ती कारणे प्रसिद्धीस आली आहेत. आता ती तुझ्याही कानावर असू देत म्हणून सांगतो. मी जानरत्न तुझ्या हातात सापडल्यावर ते ज्ञान तू आणखी कोणा दुसऱ्याकडून ऐकावे हे संकट कशासाठी ? आरसा पृष्ठ मांडल्यावर, "बघा हो माझे रूप कसे दिसते ?" असे लोकांना विचारून त्यांच्या दृष्टिला मान कशाला द्यावा उगीच ? आपले आपल्याला दिसतेच आहे."

"पार्था, अरे भक्त ज्या भावनेने मला पाहील तं ते रूप घेऊन मी त्याची हांस पुरावतो. तोच मी आज तुझ्या हातातले खेळणे झालां आहे."

भक्ताच्या भावाप्रमाणे देव रूप धारण कसे करतात या संबंधीची एक फार मार्मिक गोष्ट आहे. एका ब्राह्मणाने सावकराकडून पाचशे रुपये कर्ज घेतले. ब्राह्मण, वृंदावनातील बिहारीजीचा पुजारी, जमतील तसतसे पैसे फेडीत तो जवळजवळ दहा-पाच रुपये बाकीवर आला असता सावकाराने पैसे त्याच्या खात्यावर जमा न करता दुसऱ्याच पानावर जमा केले आणि फियाद ठेवली. पुजारी बिहारीच्या देवळात पूजा करीत होता. तिथे कोर्टाचा माणूस फियादीची नोटीस घेऊन आला. नोटीस पाहून पुजाऱ्याला फार आश्चर्य व भय वाटले. डोळ्यात पाणी आणून तो सांगू लागला, "अहो मी सगळे पैसे भागवले आहेत. दहा-पाच राहिले असतील ते देतो पण फियाद कशासाठी माझ्यावर?" चपराशी म्हणाला, "सगळे खरे, पण तुझ्या बाजूने कुणी साक्षीदार आहे का? पैसे सावकाराला कधी दिले, किती दिले, याला तुझ्या बाजूने कोण साक्षीदार आहेत?"

ब्राह्मण म्हणाला, "माझे कोण आहे बिहारीजीशिवाय? घाला साक्षीदार म्हणून बिहारजींचे नाव." चपराशाने तसे केले. बिहारीजींच्या नावाने नोटीस आणली आणि पुजाऱ्याला विचारले, "बिहारीजीचा पत्ता द्या कुठे राहतात ते? त्यांची साक्ष आहे ना?" पुजारी म्हणाला, "देवळाच्या भितीवर लावा बिहारीजींच्या नावची नोटीस."

चपराशीने आपले काम केले. फियाद सुरू झाली. साक्षीदार म्हणून बिहारीजींचे नाव पुकारले. तीनदा पुकारल्यावर उत्तर आले. "हजर"

एक अतिशय सुंदर युवक साक्षीदाराच्या पिजऱ्यात येऊन उभा राहिला आणि जज्जसाहेबांकडे पाहू लागला. साहेबांनी युवकाकडे पाहिले मात्र! त्यांच्या हातातून लेखणी गळून पडली. पंधरा मिनिटे ते तटस्थ बसून राहिले. त्यांचे शरीर हालले नाही की ते काही बोलूही शकले नाहीत. नंतर ते भानावर आले. बिहारींनी साक्षीस सुरवात केली. ते म्हणाले, "मी नेहमी पुजाऱ्याबरोबर असतो. माझ्या समक्ष त्यांनी सावकाराचे सगळे देणे दिले आहे. काही अगदी थोडे पैसे राहिले असतील. शेटजींनी जमा करताना पुजाऱ्याच्या नावावर पैसे जमा न करता वहीच्या अमुक पानावर, अमुक नावावर जमा केले आहेत."

मग जज्ज बिहारीला घेऊनच सावकाराच्या दुकानात गेले. बिहारी जे जे म्हणेल ते ते खरे निघत गेले. ज्या पानावर दुसऱ्याच नावावर रक्कम जमा केली होती ते पान व रक्कम बरोबर निघाली. बिहारीच्या सांगण्याप्रमाणे रक्कम जमा झाल्याचे जज्जाने पाहिले व वही बाजूम ठेवून पहातात तर तिथे कुणी नाही. जज्जानी कचरीत जाऊन कडक निकाल लाविला आणि त्याचबरोबर आपल्या नोकरीचा राजीनामा लिहून संन्यास घेतला. देव भक्तासाठी असे वाटेल ते रूप घेऊन वाटेल ते काम करून त्याचे रक्षण करतात.

आता तर आपण ह्या अर्जुनाच्या हातातले खेळणे झालो आहे या विचाराने देव ग्राहवरून गेले. प्रेमाचा असा प्रचंड आंध्र आला की देव भानावर राहिले नाहीत, इकडे त्यावेळी अर्जुनाचीही तीच स्थिती झाली होती. आनंदाने अर्जुनाचेही दहभान नाहीसे होऊ लागले. चंद्रकांत मण्यांच्या डोंगरावर चांदण्याचा वर्षाव झाल्याने ते मणी पाझरू लागून सरोवर निर्माण व्हावे त्याप्रमाणे सुख आणि सुखाचा अनुभव यातील द्वैतभावाची भिंत मोडून सुखच अर्जुनाकृती होऊ लागले. मला सुख होते आहे असे अनुभवणारे अर्जुनपणच विरघळून जाऊ लागले. दोघांपैकी देव समर्थ म्हणूनच प्रथम भानावर आले आणि सुखात बुडणाऱ्या अर्जुनाला वर काढण्यासाठी त्यांनी धाव घेतली. अर्जुनाएवढे मोठे धंड पण आपल्या विस्तृत प्रज्ञेसह तोहि आत बुडून जावा एवढे आनंदाचे भरते आले होते. ते काढून लावून देव म्हणाले, "पार्था, ऐकतोस ना ? चांगला भानावर ये."

देवांच्या हाकेने अर्जुन भानावर आला निश्वास सोडून त्याने मान डोलावली. स्वतःला कसेबसे सावरून तो म्हणाला, "देवा, दातारा मी तुमच्या शेजारी रहायला मी आता कंटाळलो आहे, तुमच्याशी एकरूपच व्हावे म्हणतो तर आपण मला असे दूर का लोटता ? आता ऐक्य घडेल असे वाटता वाटता जीवदशा आड कशाला घालता ? माझे सगळे हट्ट पुरवता आणि हाच का पुरवत नाही ?"

श्रीकृष्ण म्हणाले, "अरे वेड्या, तुझ्या-माझ्यात द्वैत आहं च कुठे ? चंद्र आणि चंद्रिका ही का वेगळी आहेत ? त्यांना द्वैत मोडण्यासाठी कांही धडपड करावी लागते काय ? जिथे मुळात अद्वैतच आहे तिथे काय बोलायचे ? मात्र हे मी तुला बोलून दाखवायला भितो. आपल्या आवडीचे कोणी असावे, मग त्याची समजूत घालावी, यात प्रेम अधिकार्थिक दृढ होत जाते. आता आपण दोघे आहोत म्हणूनच हे सुख भोगू शकतो रे. आता तुझे माझे हे वरवरचे द्वैत किती आनंदाचे आहे. हे द्वैत निर्मिषार्थात संपेल आणि त्याबरोबर संवाद सुखाला मी मुकेन. तेव्हा ह्या ऐक्याविषयीचे बोलणे जरा बाजूला ठेवू या.

पंडुसुता, आपण काय बोलत होतो ते आठवते ना तुला ? आत्म्याहून कर्म सर्वतः भिन्न आहे असे मी तुला सांगत होतो."

अर्जुन म्हणाला, "हो हो देवा खरच आपण तर अगदी माझ्या मनातलेच बोलला. महाराज, आत्मा जर कर्माला कारणीभूत नाही तर मग कर्माचे कारण आहे तरी कोण असं मला सारखे वाटत होतं. आपण आठव्या अध्यायात कर्माची व्याख्या करताना म्हटलं होतं की, कर्त्याशिवाय अव्यक्ताच्या ठिकाणी हा भासमान हांगारा आकार उत्पन्न होता. ज्याच्यामुळे असा हा व्यापार होता त्याला म्हणावयाचे कर्म. तेव्हाच आपण असेही म्हटलं की कर्ता दिसत नाही. कारण कळत नाही पण मध्येच कार्य मात्र वाढलेलं दिसतं. आता याबद्दल माझ्या मनात शंका होती ती आपल्या ह्या विवेचनेने जाईल. कार्य म्हटलं की कर्ता आणि कारण असतंच असा सामान्य नियम असताना

हे असे कर्ता आणि कारण याशिवाय कार्य घडते कसे हे कळण्याची मला फार उत्कंठा लागली आहे. सगळ्या कर्मांचे एक कारण पंचक आहे आणि मी ते तुला समजावून देईन अशी आपण पैज घेतली आहे तेव्हा माझे देणे द्या वर लवकर. शिवाय आपण म्हटले आहे की कर्मांच्या कारणाशी आत्म्याचा काही संबंध नाही. आपल्या विवेचनाची मी अगदी आतुरतेने वाट पहातो आहे देवा."

अर्जुनाचे हे बोलणे ऐकून देवांना फार संतोष झाला. ते म्हणाले, "बाबा, असे धरणे धरणारा तरी कोण भेटतो आहे ? अर्जुना, मी तुला सगळे निरूपण करतो अगदी सोप्या भाषेत करतो. पण या प्रेमाने तुला ऋणी व्हावे लागेल.

तेव्हा अर्जुन हसून म्हणाला, "वाहवा देवा, आताच काय म्हणालात हे विसरलात वाटते. या गोष्टीत मीतूपणा ठेवलातच होय ?"

देव म्हणाले, " खरंच की पार्था, आता मात्र खरोखरच निरूपणास सुरवात करतो. अवधान घांगले पघळ करून ऐक बरं का ? अर्जुना, खरोखरच आत्मस्वरूपाच्या बाहेरच्या बाहेर सर्व कर्मांची उभारणी होते. ज्या पाच कारणांच्या समुदायाकडून हा कर्मांचा पसारा मांडला जातो तीच कारणे कर्मांचा हेतू असल्याने ते हेतूही उघडउघड पाच आहेत. पार्था, हे ध्यानात ठेव. ते आत्मतत्त्व ह्या कर्मांच्या उभारणीत कुठेही, कधीही थोडेसुद्धा अडकलेले नाही. ते त्या कर्मांचा हेतू नाही किंवा उपादान कारणही नाही. उपादान कारण म्हणजे ज्या कारणाचा कार्यात प्रवेश असतो ते. आता घटाचे उदाहरण घेतले तर मातीने घटरूपात प्रवेश केला असल्याने माती हे घटाचे उपादान कारण आहे. आत्मा मात्र कर्मांपासून पूर्ण अलिप्त असल्याने कुठल्याही कर्मांचे उपादान कारण होऊ शकत नाही. त्याचप्रमाणे आत्मा स्वतः कर्म पार पाडण्याचे कामी सहाय्यही करत नाही.

आकाशात रात्र, दिवस येतात जातात. आकाशाचा त्याचा काही संबंध नसतो, ते ह्यापासून अलिप्तच असते. त्याप्रमाणे वेगळ्याच कारणांनी कर्म उत्पन्न होतं आणि ती शुभाशुभ कर्म आत्म्याच्या ठिकाणी उत्पन्न झाली असे वाटते. पाणी, उष्णता आणि वाफ यांचा संगम झाला आणि त्यांना वायूचे सहाय्य मिळाले की आकाशात ढग येतात. आकाशाला ढगांची वार्ताही नसते. अनेक लाकडांनी नाव तयार होतं. नावाडी तो ढकलतो आणि चारा ती चालवतो, पाणी केवळ साक्षी असते. पृथ्वीवरची माती खचं पडून चिखलाचा गोळा तयार होतो. तो चाकावर टाकला जातो. चाक फिरत राहते आणि त्या चिखलाचे भांडे तयार होतं. चिखलाच्या गोळ्यांचं मडकें वनविण्याचे काम कुंभार करतो पृथ्वी त्या चाकाला आधार देते एकदं च बाकी आधारावाचून पृथ्वीचे काय खचं हातं ? सूर्याच्या उदयाने लोकांचे सर्व व्यवहार होत असतात. पण सूर्याकडे काणत्या कर्मांचे कर्तृत्व येतं ? त्याचप्रमाणे पाच हेतू एकत्र झाल्यावर ह्या कारणांकडून कर्मलताची लावणी होतं. आत्मा अगदी भिन्न असता. मोत्यं व्रजन करून घ्यावी त्याप्रमाणे ही पाच कारणे वेगवेगळी खुलासेवार बारकाईने सांगतो.

. कर्माच्या कारणांपैकी देह हे पहिले कारण आहे. या देहाला अधिष्ठान असे नाव आहे कारण भोक्ता जो जीव तां आपल्या सुख दुःखादि भांगासह या देहात राहतो इंद्रियांच्या दहा हातांनी रात्रींदिवस शिणत प्रकृतीकडून सुखदुःख मिळविली जातात. ती भोगण्यासाठी देहाशिवाय जीवाला दुसरी जागाच नाही म्हणून देहाला अधिष्ठान हे नाव दिले जाते. चौवीस तत्त्वरूपी कुटुंबाचे रहाण्याचे देह हे घर आहे. बंधमोक्षाची गुंतागुंत इथेच उलगडली जाते. फार काय सांगू अर्जुना, जार्गुत, स्वप्न, सुषुप्ति या तीनही अवस्थांना देहच आधारभूत आहे. तंका त्यामुळेही देहाला अधिष्ठान हे नाव मिळाले आहे. जीव येथे सुखदुःखाचा भोग भोगतो म्हणून देह हे अधिष्ठान ह्या नावाने कर्माचे पहिले कारण मानले जाते.

कर्माचे दुसरे कारण म्हणजे कर्ता. हे चैतन्याचे प्रतीचित्र आहे. आकाशातून वृष्टि होते त्या पाण्याने डबके तयार होते आणि त्या डबक्यातच पुन्हा आकाश प्रतीर्बाबत होते, त्याप्रमाणे हे घडते. एखाद्या राजाला गाढ झोप लागते, तो झोपेमुळे राजेपण विसरतो. स्वप्नात दीन, रंक होतो. ते दैन्यदुःख पांघरून घाबरतो, त्या दैन्याशी एकरूप होतो. त्याप्रमाणे चैतन्याला आपला विसर पडतो. देहाच्या आकाराने ते भासू लागते आणि चैतन्य भ्रमाने मी देह आहे असे म्हणू लागते. चैतन्याने अशी विपरीत समजूत करून घेतली की त्याला जीव म्हणावयाचे. ह्या जीवरूपी आभासाने देहाबरोबर करारमदार केला आहे की तू आणि मी एक आता भ्रमातून का होईना अशी शपथ झाली असल्याने प्रकृती जी जी कर्मे करते ती ती मी केली असे चैतन्य म्हणू लागते आणि मग ह्या चैतन्याला जीव हे नाव येते. हे कर्माचे दुसरे कारण आहे. राजनदना पार्था, कर्माचे तिसरे कारण ही ज्ञानेन्द्रिय आहेत. दृष्टि पापण्यापासून बाहेर पडण्यापूर्वी अखंड असते पण पापण्यांच्या केसामुळे चिरलेली वाटते, चवरीसारखी होते. घरामध्ये लावलेल्या एकाच दिव्याचा प्रकाश निर्निराळ्या गवाक्षांतून बाहेर पडल्यामुळे वेगळा वेगळा दिसतो. बुद्धिचे एकच ज्ञान निर्निराळ्या इंद्रियांतून बाहेर फाकते व वेगळे होते. तीच बुद्धिशक्ति नाकामध्ये वास घेणारी, डोळ्यामध्ये पहाणारी, कानामध्ये ऐकणारी, त्रिभेमध्ये चव घेणारी आणि त्वचेंमध्ये स्पर्श घेणारी होते. या पाच ज्ञानेन्द्रियांतून जीवाला येणारे अनुभव स्वतंत्र असले तरी अनुभव येण्यासाठी लागणारी बुद्धि एकच असते. इंद्रियानुरूप ती वेगळे रूप धारण करते इतकेच.

शरीरात संचार करून निर्निराळ्या, कर्मेन्द्रियांकडून निर्निराळी भिन्न स्वरूपाची कामे करून घेणारी वायुशक्ति हे कर्माचे चौथे कारण आहे. बुद्धिशक्ति जशी ज्ञानेन्द्रियांच्या मागे उभी असते त्याप्रमाणे वायुशक्ति कर्मेन्द्रियांच्या मागे उभी असते आणि कर्मेन्द्रियांकडून कर्मे करवते. एकच पाणी पृथ्वी आणि पश्चिम ओघातून वाहू लागले की त्याला नद आणि नदी अशी वगवगळी नावे येतात. ज्याप्रमाणे एकच पुरुष नव रसांना अनुसरू लागला की, नऊ प्रकारचा झाल्यासारखा वाटतो. वायूमध्ये असलेली अखंड क्रियाशक्ति नाना

स्थानापाशी आली की नाना प्रकारची होते वाचेमध्ये आली की बोलणे होते. हातामध्ये आली की, देणे घेणे होते. अर्जुना, ती वायुशक्ति पायाजवळ आली की चालणे होते. दोन्ही अधोद्वाराजवळ गळणे होते. आता ही वायुशक्ति नाभिकमळापासून हृदयापर्यंत ॐकाराचा ध्वनी करत जाते, त्यावेळी शरीरात तिला प्राण असे नाव असते. त्याच शक्तिच्या हृदयावरच्या येण्याजाण्याच्या क्रियेमुळे उदान असे नाव आहे. खालच्या द्वाराच्या गतीमुळे अपान हे नाव ह्या क्रियाशक्तिस मिळाले आहे. व्यापकपणे ती शक्ति व्यान झालेली आहे. भक्षण केलेल्या अन्नाचा रस सर्व शरीरात सारखा भरून कुठलाही सांधा न सोडता सर्व सांध्यामध्ये ती भरलेली असते म्हणून तिला समान असे नाव मिळते. वायुशक्ति एकच पण तिच्या विशिष्ट क्रियेमुळे तिला ही नावे मिळतात. जांभई, शिंक, डेकर ह्या शरीराच्या कर्मानुसार वायूस नाग, कूर्म, कुकुर अशी नावे आहेत.

सुभटा अर्जुना, एकच वायुशक्ति पण प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान अशा पाच प्रकारानी शरीरात वेगवेगळ्या क्रिया घडविते. ही वायुशक्ति हे कर्मांचे चौथे कारण आहे.

अर्जुना, चक्षुरादि दहा इंद्रियांच्या मागे आपल्या अनुयायांसह सूर्यादिक देवतांचा जो समुदाय उभा असतो तो कर्मांचे पाचवे कारण आहे. या दहा इंद्रियांच्या देवता अशा आहेत.

पंच ज्ञानेंद्रिये

इंद्रिय	देवता	विषय
कान	दशदिशा व आकाश	शब्द
त्वचा	वायु	स्पर्श
डोळे	सूर्य	रूप
रसना	वरुण	रस
नाक	अश्विनीकुमार	गंध

पंच कर्मेंद्रिये

इंद्रिय	देवता	विषय
वाणी	अग्नि	बोलणे
हात	इंद्र	देणे, घेणे
पाय	विष्णू	जाणे, येणे
उपस्थ	प्रजापति	रतिभोग
गुद	यम	मलत्याग

याप्रमाणे ह्या दहा इंद्रियांच्या मागे ह दहा देवतावृंद उभे असते. त्या त्या देवतेची कृपा असली पाहिजे.

ऋतूमध्ये उत्तम ऋतू शरद. त्यात चंद्र उगवावा आणि तोही पोषिमंचा असावा. वसंत ऋतूमध्ये आधीच वाग आल्हादकारक त्यात त्या वागेत प्रियजनांचा सहवास

आणि या सुंदर संगमामध्ये आणि सुंदर उपचारही मिळावे, पांडवा, कमलाच्या ठिकाणी विकासाची शोभा असावी आणि त्यातही त्यातले पराग उठावदार दिसावे. वाचेमध्ये उत्तम कवित्व असावे त्यात ते कवित्व सुरस असून पुन्हा त्यात परमात्मवर्णन असावे म्हणजे जशी शोभा येते त्याप्रमाणे मनादि सर्व वृत्तिच्या ऐश्वर्यात बुद्धि उत्तम. त्या बुद्धिला इंद्रियांच्या सामर्थ्याची जोड आणि त्या सुदृढ इंद्रियांच्या समुदायाला देववृंदाची चांगली शोभा आहे. ह्या देवतांचा समुदाय हे कर्मांचे पाचवे कारण आहे. अर्जुना, याप्रमाणे कर्म घडण्यास जी पाच कारणे आहेत ती मी तुला चांगली समजतील अशी सांगितली आहेत. पाच कारणरूपी ह्या खाणीची चाढ पाच हेतूनी होत असते. ते पाच हेतूपण मी तुला सांगतो.

एखादे कर्म मग ते शास्त्रविहित असो की निर्पद्ध असो, मनुष्य करतो ते कर्म . शरीर, वाणी आणि मन यांच्या योगे करत असतो. हे पहा, अकस्मात वसंत ऋतू आला की झाडांना पालवी फुटते. पालवीतून फुलांचे गुच्छ येतात आणि त्या गुच्छापासून फळे लागतात. वर्षा ऋतू आला की ढग येतात, ढगातून वृष्टि होते, वृष्टिमुळे धान्य पिकते व सुकाळ होतो. पूर्व दिशा अरुणाला जन्म देते, अरुणानंतर सूर्योदय होतो आणि सूर्याच्या योगाने जगाला उजेडाची प्राप्ती होते. त्याप्रमाणे अर्जुना, मन कर्मासंबंधी संकल्प करते. तो संकल्प वाचेचा दिवा लावतो. वाचेचा दिवा सर्व कर्मांची वाट दाखवतो आणि मग कर्ता कर्तृत्वाच्या व्यापारात सापडतो. येथे शरिरादिक समुदाय शरिरादिकास हेतूच आहे. लोखंडाची वस्तू लोखंडाच्या मदतीनेच करावी किंवा चतुर अर्जुना, तंतूच्या ताण्यामध्ये आडवा तंतू भरीला घालावा की तो तंतूच वस्त्र होतो, रत्नाचा आकार, पैलू जसा रत्नानेच तयार होतो त्याप्रमाणे शरिरादिक कारणे हेतू कशी होतात हे कळावयास हवे असले तर सांगतो ऐक. सूर्याच्या प्रकाशाला कारण व हेतू सूर्यच, ऊसाचे कांडेच दुसऱ्या काडीच्या वाढीस कारण व हेतू ! हे बघ वाग्देवतेचे स्तोत्र गावे असे वाटले तर वाचेचाच उपयोग करावा लागतो. वंदांचा मोठेपणा वंदांनीच सांगावा. त्याप्रमाणे शरीर, वाचा, मन ही तीन कर्मांची कारणे आहेत. हे सर्वांना ठाऊकच आहे पण ती हेतूही आहेत. पूर्वी सांगितलेल्या देहादि पाच कारणांना शरीर, वाणी, मन या हेतूंची जोड मिळाली आणि मग ते कर्म शास्त्राने मानलेल्या मार्गांना अनुसरून असेल तर तो न्याय्य मार्ग न्याय्य कर्मांना हेतू होतात. पावसाचे पाणी जमिनीवर पडते. त्याचा प्रवाह तयार होतो. ते पाणी वाहता वाहता अकस्मात भाताच्या शेताच्या पाटात शिरले तर शेत तुडुंब भरून शेतात जिरून जाते. पाणी नाहीसे झालेले दिसले तरी त्या पाण्यामुळे भाताची रोपे तरारून येऊन अचाट पीक येत. एखादा मनुष्य रागावून घराबाहेर पडतो आणि नकळत द्वारकेच्या वाटेने चालू लागता. त्याला चालण्याचा शौण होता खरा पण चालणे फुकट जात नाही. हेतू आणि कारण यांच्या मंडळाने शास्त्र न जाणता केलेले कर्म जर यथाशास्त्र झाले असेल तर त्या कर्मांना न्याय्य कर्मच म्हणावे. शास्त्र कर्मांआधी जाणून घेतले नाही म्हणून त्या कर्मांस

दोष ठेवू नये. पण कारण आणि हेतू यांचा भेळ आहे पण शास्त्राधार मात्र नाही असे कर्म उत्पन्न झाले असेल तर त्याला न्याय्य कर्म म्हणता येत नाही. दूध बाढावण्याच्यावेळी चुलीवर उतू जाऊनच संपले तर तो खर्च योग्य कारणाला झाला असे म्हणता येणार नाही. चोरांनी लुटून नेलेले धन दानात जमा होत नाही. त्याप्रमाणे शास्त्राच्या सहाय्याशिवाय केलेले कर्म सफल होत नाही. अरे, बायत्र वर्णापत्तीकडे कुठला तरी मंत्र आहे का ? बायत्र वर्णाचा उच्चार केल्याशिवाय कोण मनुष्य राहिला आहे ? पण कांदंडपाणी अर्जुना. मंत्रोच्चार कसा करावयाचा हे जर कळले नाही तर मंत्रोच्चार केल्याचे फळ वाणीला मिळत नाही. त्याचप्रमाणे कारण आणि हेतू आहे पण शास्त्रास धरून मात्र नाही असे कर्म निर्माण झाले तर कर्म घडते खरे पण कर्म करण्याचा तो मार्ग अन्याय्य आहे आणि त्यामुळे घडणारे कर्मही अन्याय्यच ठरते.

आता कर्माची पाच कारणे व चार हेतू तुला सांगितले. यात कुठे आत्मा सापडलेला दिसतो का तुला अर्जुना ? म्हणून कीर्तिमाना, मी तुला म्हटले होते की आत्मा कर्माचे कारणही नाही आणि हेतूही नाही. तो उदासीन वृत्तिने नुसता साक्षी आहे. आणि चाललेला हा खेळ नुसता पहातो रे. त्याच्यावर 'कर्मकर्ता' हा आळ केवळ संगदोषामुळे आला आहे.

सूर्य स्वतः कुठलाही दृश्य पदार्थ होत नाही. फक्त प्रकाशतो आणि दृष्टिला पदार्थ दिसतात. आत्मा कर्म होत नाही, कर्माचे कारण होत नाही पण त्याच्या सत्तेमुळे कर्म घडतात. हे वीरश्रेष्ठा अर्जुना, आरशात स्वतःचे रूप पहाणारा प्रतिबिंब होत नाही. आरसा पण होत नाही. पण आरसा आणि प्रतिबिंब दोन्ही प्रगट करतो. पांडुसुता, रात्र आणि दिवस ही दोन्ही काही सूर्य होत नाही. सूर्य आपल्या मार्गाने जात असतो दिवस आणि रात्र त्याच्या उपस्थितीमुळे, अनुपस्थितीमुळे होत रहातात. त्याप्रमाणे आत्मा कर्ताही होत नाही कर्मही होत नाही. फक्त कर्ता आणि कर्म यांचे प्रकाशन करता.

पण काहीजण मी देहच आहे अशा भ्रमाने देहातच बुद्धि बुद्धिवातात. त्यांना मात्र आत्म्याविषयी मध्यरात्रीसारखा अंधार असतो. त्यांनी चेतन्य, ब्रह्म, ईश्वर या सत्तांचीच परम सीमा म्हणून देह हा विचार पक्का केलेला असतो, आणि आत्मा हा कर्मकर्ता आहे अस त धरून चालतात. काहीजण ह्याच्याही पुढे जाऊन म्हणतात की 'आत्मा वागेरे काहो देहच गुरांगुर कर्मकर्ता आहे. कधी न पाहिलेला, न ऐकलेला. न खाल्लेला तो आत्मा मानण्याचे कारणच काय ? देह कर्म करताना दिसतो तेवढ्याच फक्त आम्ही मानणार.'

आपण कर्मातून आत्मा आहो. कर्माचे केवळ साक्षी आहोत ही आपल्या खुन्या स्वरूपाची कथा त्यांच्या कानावरच नसते. अशा ह्या अज्ञानी माणसांनी अपरिमित अशा आत्म्याला देहाच्या मापाने मोजाय यात त्रिचित्र ते काय आहे ? दिवस उगवला

की दिवाभीत डोळे मिटून घेऊन दिवसाची रात्र करीत नाही का ? पण असे काहीतरी घडतंच. आकाशातला खरा सूर्य ज्याने पाहिला नाही तो डबक्यात दिसणारे सूर्याचे प्रतिबिंब म्हणजेच सूर्य असे मानणार नाही का ? एकदा डबक्यातला सूर्य खरा आहे, हे मानले की डबक्यामुळे सूर्य असतो, डबक्यातले पाणी वाऱ्याने हालले की सूर्य कापतो, डबके आटले की सूर्य नाहीसा होतो हे सगळे खरेच ठरणार. जोवर झोप लागली आहे तोवर स्वप्न खरेच आहे. दोरी आहे हे न कळल्याने साप म्हणून त्या आकाराची भीति वाटते यात आश्चर्य काय आहे ? कावीळ आहे तोवर चंद्र पिवळा दिसणारच. मृगजळ पाहिले की तान्हेलेले मृग त्या पाण्याच्या आशेने तिकडे धावणारच आपल्या मनाच्या शिबेंवर शास्त्र आणि गुरू यांच्या नावाचा वारासुद्धा जो माणूस टेकू देत नाही तो केवळ मूर्खपणाच्या जीवित्यावर जगता. चंद्रावरून दग धावू लागले की कोल्हा मूर्खपणाने चंद्रच धावतो आहे असे मानतो. दगाच्या वेंगाचा आळ चंद्रावर घालतो. त्याप्रमाणे हा मनुष्य मी देह आहे ह्या बुद्धिने आत्म्याला देहाच्या जाळवात घालतो. एकदा त्याने ही चूक केली की त्या चुकीमुळे देहाच्या बंदीशाळेत कर्माच्या पक्क्या शृंखलेत तो अडकतो. पहा तो विचारा पोपट नळीवर मोकळ्या पायांनी बसलेला असतो. त्याच्या मानाची समजूत होते की आपले पंजे ह्या नळीला बांधून टाकलेले आहेत. आपण बंधनात आहो अशी भ्रामक कल्पना झाली की प्रकृतिचे कर्म तो निर्मळ आत्मरूपावर आरोपित करतो आणि असे झाले की मग कोट्यवधि कालपर्यंत कर्म करीत, कर्म भांजीत राहतो. त्या कर्मबंधनातून तो सुटूच शकत नाही. या उलट आत्म्याला जो प्रकृतिपासून वेगळा पाहतो तोही कर्म करतो पण कर्मबंधनात सापडत नाही. समुद्राच्या पोटात असणाऱ्या वडवानळ अग्निला समुद्राचे पाणी स्पर्श करू शकत नाही, त्याप्रमाणे अशा पुरुषाला कर्म बाधक होऊ शकत नाही. कर्मात राहून कर्मापासून स्वतःला वेगळे कसे पहावे हे तो संतांच्याकडे पाहून त्यांच्या सहवासामध्ये शिकतो. मुक्त पुरुष कसे वागतात, कसे बोलतात याचे चिंतन करता करता त्याला आपलीही मुक्तता दिसू लागते. आरसा उजळला की आपले रूप आपल्याला भेटते. मीठ पाण्यास भेटले की पाणीच होते. प्रतिबिंबाने बिंब पाहिले की त्याचे प्रतिबिंबत्व जाऊन अनायासे बिंबच होते. त्याप्रमाणे आपली आत्मग्रस्त आपल्याला हरवली आहे ती संताना पाहिले, ऐकले, त्यांचे वर्णन केले की आपल्या हाती येते, आणि मग कर्मांमध्ये असूनही त्या बऱ्यावाईट कर्मांमुळे आपण बांधले जात नाही, असा त्याला अनुभव येतो. संतांचे गुणवर्णन करावे, त्यांच्याजवळ रहावे हे तर खरेच पण अर्जुना. अज्ञानाच्या निद्रेमध्ये विश्वस्वप्नाचा व्यवहार भांगणारा जाग्रत गुरूंनी महावाक्याचा बाध केला आणि मस्तकावर हात ठेवून जणू काय थापटून झोपेतून जागा केला अस घडते. धनंजया, मग तो गुरुकृपांकित जीव विश्वस्वप्नासहित माया निद्रा टाकून अद्वयानंद रूपावर येतो. त्याचे आत्ताचे रूप बाह्य उभारून तुला सांगतो.

एक. अरं, तां आता जागा झाला. आता मायेच्या विळख्यात सापडत नाही किवा विश्वाभासातही गुंतत नाही. टक लावून तो आपले मुद्दल रूप पहातो.

चंद्राचे किरण फाकले की दुपारच्या उन्हाचे भासणारे मृगजळाचे पूर नाहीरो होतात. बालपण संपले की बागुलबोवाचे भयही पळते. लाकूड संपले की स्वयंपाक थांबतो. जाग आली की स्वप्न नाहीसे होते. त्याप्रमाणे किरीटी, त्या माणसाला मी आणि माझे उरत नाही सूर्याला एकदा वाटले की, 'एकदा अंधार काय असतो हे पाहू या तरी' आणि मग तो कडेकपारी गुहा सगळीकडे अंधार शोधून आला, पण त्याला अंधार कुठे सापडलाच नाही, तसे त्या माणसाचे होते. जो आत्मत्याने वेढला गेला आहे तो जिकडे तिकडे पहातो ते ते दृश्य स्वतःच होऊन जातां. द्रष्टेपणासह दृश्य स्वतःचंच रूप आहे असा त्यास अनुभव येतो. ज्या लाकडाला अग्नि लागतो ते लाकूड स्वतः अग्निच होऊन रहाते. जाळणारा आणि जळणारा असा भेद शिल्लकच रहात नाही.

आत्म्याहून भिन्न भासणारे कर्म आता आत्म्यावर कर्तेपणाचा आरोप आणू शकत नाही. हा आळ निघून गेल्यावर शब्दांनी न सांगण्याजोगे जे काही-बाही उरते त्या आत्मस्थितीचा तो आता राजा होतो आणि मग देहाला आपले ठिकाण समजण्याची चूक त्याच्या हातून होईल कशी ? प्रलयकाळचा समुद्र स्वतःला ओघ मानतो काय ? बिबाला सूर्य आपल्या स्वरूपाएवढा करता येईल काय ? ताकातून घुसळून वर काढलेले लोणी ताकात ठेवले तरी ताकात मिसळत नाही, अलिप्त रहाते. त्याप्रमाणे सर्व ठिकाणी मोच भरलो आहे ही पूर्ण अहंता देहापुरती मर्यादित राहू शकत नाही.

काष्टाचा अग्नि झाल्यावर तो काष्टाच्या पेटित दडपून ठेवता येईल का ? रात्रीच्या पोटातून बाहेर पडलेला भास्कर रात्र पाहू शकतो काय ? त्याप्रमाणे ज्ञात्यासह संपूर्ण ज्ञेय जो गिळून वसला त्याला देह म्हणजे मी ही अहंता कोठून असणार ?"

श्याम पुकुरातील बगीच्यात रहात असता एक दिवस एकाने त्यांना साकार व निराकार ध्यानाला उपवांगी अशी आसने विचारली असता ती त्याला श्रीरामकृष्ण समजावून देत हाते पद्मासन घालून डाव्या हाताच्या पंजाचा पृष्ठभाग उजव्या हाताच्या पंजावर ठेवून ते दांन्ही हात आपल्या वक्षस्थळावर धारण करून डाळे मिटून ते म्हणाले, "सर्व प्रकारच्या साकार ध्यानाला हे आसन प्रशस्त आहे." नंतर घाच आसनावर वसून डाव्या गुडघ्यावर डावा, उजव्या गुडघ्यावर उजवा पंजा उताणा ठेवून अंगठा व तर्जनी यांची टांके एकमेकांना मिळवून बाकीची बोटे सरळ ठेवून दृष्टि भुवय्यामध्ये स्थिर करून ते म्हणाले, "निराकार ध्यानाला हेच आसन प्रशस्त आहे" आणि असे म्हणता म्हणता त्यांना समाधी लागली. समाधीतून उतरल्यावर ते म्हणाले, "आता आणखी काही सांगत नाही कारण अशा रीतीने या आसनावर असताक्षणीच उद्दीपन होते. मन तन्मय हाते व समाधीलोन होऊन जाते"

सदैव ईश्वराचेच चिंतन व सदैव भाव व समाधी यामध्ये निमग्न रहात गेल्याने त्यांचे ठिकाणी अद्वैतभावाची पराकाष्ठा होऊन गेली होती आणि ते यथार्थ दिव्य भावारूढ झाले होते. ईश्वराहून आपले पृथक् अस्तित्व ते विसरूनच गेले होते. 'अहं'चा लवलेशही त्यांच्या मनात राहिला नव्हता. त्यांची व ईश्वराची इच्छा एकच अशी त्यांची अवस्था होती. त्यांच्या सर्व व्यवहारात बोलण्याचालण्यात मानवी दुर्बलता अगर असंपूर्णता यत्किंचितही राहिली नव्हती. त्यांचे शरीर चैतन्यमय होऊन गेले असून दिव्य ईश्वरी शक्ति प्रकट होण्याचे ते एक प्रचंड यंत्र बनून गेले होते.

ब्राह्म समाजाचे दोन भाग झाल्यावर नरेंद्र साधारण ब्राह्म समाजाचा अनुयायी झाला. दर रविवारी तो समाजाच्या उपासनेस हजर राहून भजनादिकात भाग घेई. त्यामुळे त्याला एकदोन आठवडे दक्षिणेश्वरी जाता आले नाही. श्रीरामकृष्णांना चैन पडेना ते स्वतःच उठून रविवारी कलकत्त्यास गेले. संध्याकाळच्या सुमारास उपासना गृहात जाऊन दाखल झाले. विजयकृष्ण वगैरे मंडळींनी समाज सोडण्यास श्रीरामकृष्ण कारण झाले असे वाटत असल्याने त्यांना कुणी 'या बसा' असेसुद्धा म्हटले नाही. पण रामकृष्णांना त्यांचे भानही नव्हते. सभागृहात येताच त्यांना भावावस्था प्राप्त झाली होती व वेदीपर्यंत जाताच ते समाधिमग्न झाले. श्रीरामकृष्णांना पहाताच नरेंद्र त्यांच्याजवळ येऊन उभा राहिला व सर्वांनी मिळून बऱ्याच वेळाने वाढणाऱ्या गर्दीतून दिवे घालवून मोठ्या प्रयासाने ठाकुरांना धरून बाहेर आणले. पण त्याचं देखील त्यांना भान नव्हते. इतकी देहाबद्दलची पूर्ण अनासक्ती व आत्मभावाशी पूर्ण ऐक्य !

देव सांगत आहेत, "आकाश सर्वत्र गच्छ भरले असल्याने ते जिथे जाईल तेथे ते असतेच त्याप्रमाणे जे कर्म करावे ते कर्म तो स्वभावाने होऊन जातो. कर्म त्याच्याहून वेगळे उरत नाही आणि म्हणून कर्तव्यपणा कुणी घ्यावयाचा ? आकाशाशिवाय रिकामी जागा नाही, समुद्राला वेगळा प्रवाह नाही, धुवाला आपली जागा सोडून कुठे जाणे नाही, तशी त्याची स्थिती होते. देहाबद्दलचा अहंकार नष्ट होऊन जातो.

पण असे झाले तरी जोवर देह आहे तोवर कर्म करणे रहातेच."

या देवांच्या सांगण्यावरून पुन्हा श्रीरामकृष्ण परमहंसांच्या चरित्राचा मागोवा घ्यावासा वाटतो. विवेकानंद म्हणत, 'मनाच्या बाहेर असणाऱ्या शक्तिंना काही उपायांनी बश करून घेऊन त्यांच्या जोरावर काही चमत्कार घडवून आणणे ही काही विशेषशी गोष्ट नाही पण हा दक्षिणेश्वरांच्या देवळातील अर्शिक्षित पुजारी एखाद्या चिखलाच्या गोळ्याला जसे वाटेल तसे आकार द्यावे तसे लांकांच्या मनाला वाटेल तसे आकार देई. त्यांची वाटेल तशी घडामोड करी. गप्पाने किंवा नुसत्या डोळ्याने त्यांच्या मनातील विचारप्रवाह वाटेल तसे बदलून टाकी. यापेक्षा अधिक आश्चर्यकारक चमत्कार मी कुठेही पाहिलेला नाही.

त्यांच्या स्वतःच्या वाक्यांत दह आणि देहाचे कर्म यात वाटेल ती उलथापालथ होत असं. वेण्यांच्या पर्वादेवशी वेण्यावभाव, शाक्तींच्या पर्वादेवशी शाक्तीभाव. त्यांच्या

ठिकाणी विशेष प्रमाणात दिसून येई. दुर्गापूजेच्या वा कालीपूजेच्या दिवशी ते श्रीजगदंबच्या भावात इतके तन्मय होत की त्यांच्या शरीराची ठेवणसुद्धा श्रीजगदंबच्या वराभयकरमूर्ताप्रमाणे होऊन जाई."

ख्रिस्ताचे दर्शन होऊन त्यांनी ख्रिस्ती धर्माचा अनुभव घेतला. मुसलमान धर्माप्रमाणे तीन दिवस आचरण ठेवून त्या धर्माची तत्त्वे आत्मसात केली. ख्रिस्ताचे नाक चपटे आहे हे त्यांनी ख्रिस्ताला प्रत्यक्ष पाहून सांगितले होते.

मुसलमानी धर्माचा अनुभव घेत असताना परमहंसांनी गोमांस खाण्याचा हट्ट घेतला होता. इतके त्यांचे शरीर त्या त्या भावांशी पूर्ण तादात्म्य साधत असे व कर्म करीत असे. देव पुढे म्हणाले, "सामान्य साधकाचे शरीर मात्र पूर्वं प्रारब्धानुसार कर्म करीत राहते. बोधामुळे त्या कर्माचे बंधन मात्र होत नाही. आत्मब्रंथाच्या खुणा कधी ह्या कर्मावर दिसतात, कधी दिसतही नाहीत. पण देह आपला कर्म करीत रहातो. अरे, वारा वाहत असताना झाडे डोलत असतात. वारा वाहायचा थांबला तरी पण झाडे थोडा वेळ डोलतातच. कापराच्या डबीतला कापूर संपला तरी डबीला थोडा वास शिल्लक रहातो. गाण्याची बैठक संपते पण त्या गाण्याची मनावर आलेली धुंदी शिल्लक राहते. पाणी जिरून नाहीसे होते पण ओल मागे शिल्लक असते. सूर्य भावळतो, लग्नलखीत बिब दृष्टि आड हातं पण पश्चिमेला असलेला तेजस्वी रक्तिमा राहतो. बाण धनुष्याहून सुटतो, पण प्रत्यंचा ज्या बळाने खेचलेली असेल ते बळ अंगात भरून घेऊन तो धावतोच, लक्ष्याचा भेदही करता पण त्याची गती अजून संपलेली नसते. लक्ष्य भेदूनही तो पुढे जातो. बळ संपेपर्यंत थांबत नाही. कुंभार चाक फिरवतो, चिखलाचा गोळा घर ठेवतो भांडे तयार करून काढून घेता. भांडे तयार होऊन बाजूस ठेवले गेले तरी चाक फिरायचे लगेच थांबत नाही. भ्रमतच राहते त्याप्रमाणे धर्मेज्या, देहाभिमान जरी गेला तरी कर्म करीत रहाण्याची देहाची सवय काही लगेच सुटत नाही.

संकल्पाशिवायच स्वप्न पडते. लावण केल्याशिवाय जंगलात झाड उगवताना. गंधर्वनगर आकाशात कोणी न बांधताच निर्माण होते. आत्म्याने काहीही हालचाल केली नाही तरी कर्माची जो देहादि पाच कारणे सांगितली ती एक झाली की कर्म सुरू होते. हे कर्म सर्व प्रकारचे असते. प्राचीन संस्काराचा शेष राहिल्यामुळे शरीर, याचा, मनादि हत्तू व देहादि पाच कारणे वामुळे अनेक प्रकारची कर्मे निर्माण होतात. आत्म्याला याचा पत्ता नसतो. काणत्या प्रकारचे कर्म घडते आहे याच्याशी आत्म्याचा काहीच संबंध नसतो आणि कर्म तर प्राचीन संस्काराप्रमाणे घडते आहे. अशा स्थितीत निर्गुण कर्मदग्धाल वर्चायत घडते."

मुक्तानंदानी आपला एक अनुभव सांगितला आहे. ते म्हणतात, "मी गणेशपूजेच्या आश्रमात ध्यानावस्थेत असताना माझे गुरू नित्यानंदजी आतून येत. इकडे तिकडे फिरत, कधी मला स्पर्श करीत, हसत नाचत आत निघून जात आणि कधीही अपशब्द [६६२]

न उच्चारणारा मी भराभर अपशब्द उच्चारू लागे. कांण सभार येईल त्याला प्रसाद मिळावयाचा. माझा अगदी गोंधळ उडायचा. हे काय घडते आहे हे काही मला कळायचेच नाही." शेंवटी नित्यानंद त्यांना म्हणाले, "अरे, तू नाही रे तो. मी आहे मी." मग मुक्तानंदांना कळले की नित्यानंद आपल्या देहात संचार करून योगाच्या काही प्रक्रिया करून घेत आहेत आणि त्याबरोबरच त्यांच्यातील काही दांपही आपल्यामध्ये खुणा म्हणून ठेवत आहेत. अपशब्द नित्यानंद नावाचे व्यक्तिमत्त्व उच्चारत आहे. मुक्तानंद नावाचे नव्हे !

देव सांगत आहेत, "अरे, अर्जुना, जग संहरो या नवे निर्माण होवो त्याचा आत्म्याशी काही संबंधच नाही. चंद्रविकासिनी कुर्मुदिनी सुकली, सूर्यविकासिनी कर्मलिनी फुलली हे काही तो सूर्य पहात बसत नाही. त्याला काही ह्या सुकण्या फुलण्याची गंधवार्ताही नाही. आकाशाला माहीत नसते की, आता विजा चमकत आहेत, त्या कासळून भूमीच्या ठिक-न्या होत आहेत, आता उत्तम पर्जन्यवृष्टि होत आहे, आणि भूमी हिरवीगार झाली आहे. हा देहात रहाणारा विदेहदृष्टि पुरुष देहाकडून घडणाऱ्या कर्मांच्या बाबतीत उदासीन, अलिप्त, नि.संग असतो. देहादिकांच्या क्रियामुळे सृष्टि घडते आहे की मोडते आहे याची दखल तो ज्ञानी पुरुष घेत नाही. जागा झालेला पुरुष जसा स्वप्नाचा विचार करीत नाही तसे हे घडते.

आता घरवर पहाणारा त्या मुक्ताचे बाह्य कर्म फक्त पहातो आणि पुष्कळदा फसतो. त्याला खात्री वाटते की हा आपल्यासारखाच एक सामान्य कर्मकर्ता आहे. त्याची दृष्टि केवळ कातड्याच्या डोळ्यांची असते त्यामुळे ही चूक होते. शंतावर गवताचे धुजगावणे असतं पण कोल्ह्याला राखणदार बांधावर राखण करीत बसला आहे असेच वाटते. वेड्या माणसाच्या अगावर वस्त्र आहे की नाही हे दुसऱ्यानेच पहायचे त्याला स्वतःला काहीच भान नसते. वीरश्रीचा संचार झालेला याद्धा जेव्हा लढाईच्या धुमश्चक्रीत असतो तेव्हा त्याच्या अंगावरच्या जखमा दुसऱ्यानीच मोजायच्या असतात. महासतीचे भोग गुरोवर पहाणारे सगळ जग बघते. त्या सती जाणाऱ्या स्त्रीला अंग दिसत नाही, अंग दिसत नाही. अवतीभवतीचे लोक दिसत नाहीत केवळ पतीच्या चितनात ती खुशाल दिसते. चित्तवर चढते त्याप्रमाणे आत्मस्वरूपाच्या बांधाने जां जागा झाला, दृश्य आणि द्रष्टा या दोन्ही भावना ज्याच्या गेल्या तो आपली ईंद्रिय काय करीत आहेत हे जाणतही नाही. त्याला कशाचेच वेगळेपण जाणवतच नाही.

अर्जुना, जिच्यावर लाटा उसळत आहेत अशा नदीच्या काठी कुणीएक उभा राहिला तर मोठ्या लाटाने लहान लहान लाटा नाहीशा होताना त्याला दिसतात. आता एका लाटेने दुसरी लाट गिळली असे म्हटले तर कुणी कुणाला गिळले म्हणावयाचे " सगळ तर एक पाणीच आहे. त्याप्रमाणे पूर्ण पुरुषाला दुसरा पदार्थच जगात प्रतीत होत नाही मग तो मारणार तरी कुणाला ?" सोन्याची चाँडका, सोन्याचा

महिषासुर आणि सान्याचा त्रिशूळ हे भेद पुजान्याच्या दृष्टीने ठीक आहेत. पण विचार केला तर त्या तिन्हीत भेद कुठे आहे ? सगळे तर सांनेच आहे. चित्रामध्ये अग्नि, पाणी काढले आहे. चित्र कापडावरच आहे पण तो चित्रातला अग्नि किंवा चित्रातले पाणी काही ते कापड जाळत नाही का भिजवतही नाही. मुक्ताचा देह तसा संस्कारामुळे हालत असतो, ती देहाची हालचाल पाहून वेडे लोक त्याला कर्ता म्हणतात. पण खरे म्हणजे तसे करू नये. त्या मुक्ताच्या कृतीने त्रिभुवनाचा जरी नाश झाला तरी तो त्याच्या हातून झाला असे म्हणू नये. सूर्याला आधार दिसतच नाही मग त्याने अधाराचा नाश केला असे कसे म्हणता येईल ? ह्या ज्ञानी पुरुषाला दुजेपण उरलेलेच नाही तर तो करणार तरी काय ?

नदीला अर्पवित्र म्हणता येते ती गंगेला मिळाली नाही तोवरच ! ती एकदा गंगेला मिळाली की तिचा अर्पवित्रपणा संपला. आता ती गंगा झाली, गंगसारखी पवित्र झाली.

आगीला आग बिलगली तर काय आगीला पोळते ? शस्त्र काय आपले आपल्याला रुतते ? आपल्याशिवाय सर्व कर्म वेगळे न समजणाऱ्या त्या मुक्ताची बुद्धि त्या कर्मानेच कशी लिप्त होईल ?

म्हणून कार्य, कर्ता, कर्तृत्व हे त्याचे स्वरूपच झाले आहे. शरीराकडून भले किती कर्म होवो ते त्याला बाधक होत नाही. जीव कर्म करण्यात कुशल आहे. तो शरीरादिक पाच खाणी काढून इंद्रियरूपी दहा ओंतांच्या सहाय्याने कर्म करीत रहातो. न्याय्य आणि अन्याय्य दोन्ही प्रकारचे आकार साधून वेळ न लावता कर्माच्या इमारती उभ्या करतो. या एवढ्या मांढ्या कामाला आत्मा मात्र र्थात्किंचित सहाय्यकारी होत नाही. कर्म प्रवृत्ति दिसली तरी त्याचे श्रम आत्म्याला पडत नाहीत. तो केवळ ज्ञानस्वरूप साक्षी असतो. तो कर्मप्रवृत्तीच्या संकल्पाला आपणच कसे आमंत्रण देईल ? तो ज्ञानी केवळ आत्म्याचे शुद्ध रूप होऊन रहातो. आता त्याला कर्माची बंदीशाळा नाही. तो कर्ता, कर्म, क्रिया, ज्ञाता, ज्ञान, ज्ञेय या त्रिपुटीच्या पलीकडे नांदतो.

जगाचे चित्र जे उमटते ते ह्या त्रिपुटीच्या मंडलाने ! अज्ञानरूपी वस्त्रावर स्थूल व सूक्ष्म प्रचंचाचे चित्र उमटते. ते चित्र काढले जाते : ज्ञाता, ज्ञेय, ज्ञान या त्रिपुटीमुळे ! ही त्रिपुटीच जगाचे कारण आहे. कर्माचा आरंभ ही त्रिपुटीच करते. या त्रिपुटीतील एकेक वेगळे घडून धनंजया तुला सांगतो ऐक.

अर्जुना, ज्ञाता म्हणजे काय हे आधी सांगतो. जेवाला कर्ता म्हणावयाच. हा जीवरूपी सूर्याचे किरण म्हणजे श्रावार्त ज्ञानेंद्रिय ! विद्यापासून निघणार हे किरण कधी पाची, कधी कधी दोन, कधी चार, कधी एकच अशा द्वाराने बाहेर फाकून विषयरूपी कमलाच्या कळ्या प्रफुल्लित करतात. अर्जुना, ध्यानात आले ना ? जोवच ह्या विषयांना प्रफुल्लित करता आणि विषयाचे ज्ञान करून घेता. त्या पारचयाचा दृष्टांत देतो. जीवरूपी राजाचे घाडे विषयान्या देशाने जाणाने त्या म्हणतात

संकल्परूपी विन खोंगिराच्या पाठीवर इंद्रियांचे वाजारबुणगे असते. मग हे लष्कर विषयाच्या प्रांतातून लूटमार करून परत येते आणि आणलेली लूटमार जीवराजापुढे ठेवते. इंद्रियाच्या द्वाराने ह्या येरझारा चालू असतात आणि जोपर्यंत ह्या चालतात तोपर्यंत विषयज्ञान जीवाला सुखदुःख भेटवते अर्जुना, विषयाच्या दशातून आणलेल्या लुटीला ज्ञान असे इथे म्हटले आहे. हे ज्ञान जाणण्याची जी क्रिया तिला ज्ञातृत्व म्हणावयाचे आणि हे जाणणाऱ्या जीवाला ज्ञाता म्हणावयाचे. हे ज्ञान फक्त सुषुप्तिकाली लीन होऊन रहाते. हे सामान्यज्ञान आहे. आता सामान्यज्ञान म्हणजे काय ते सांगतो. ते ज्ञान केवळ विषय जाणते. त्यापलीकडे त्याची धाव जात नाही. सर्व पदार्थांना नावे देण्याचे काम हे ज्ञान करते. ह्या ज्ञानाच्या पुढच्या बाजूला विषयांच्या धोंड्याचा बोध असतो. मागच्या बाजूला विषयांचे ज्ञान जीवाला झाल्याने तो जीव ज्ञाता होतो. ह्या सामान्यज्ञानाचा जन्म अविद्येच्या पोटी होतो आणि जन्मास आल्याबरोबरच ते ज्ञाता, ज्ञातृत्व, ज्ञेय असे तीन विभाग करते आणि आपला प्रवास सुरू करते. अविद्येतून बाहेर पडल्यावर विषयापाशी त्याची धाव संपते आणि त्याच क्षणी मागच्या बाजूस जीव ज्ञाता होतो. ज्ञाता आणि ज्ञेय या दोघांच्यामध्ये हे असते. सामान्यज्ञान म्हणजे काय हे कळले काय अर्जुना ? अध्यात्मज्ञानाहून हे कसे पूर्णतया वेगळे आहे हेही ध्यानात ठेव. अध्यात्मज्ञानात जीवदशा संपते तर इथे आणखी एक पदवी मिळून संपन्न होते. अध्यात्मज्ञानात त्रिपुटीचा लय आहे. तर सामान्यज्ञानात त्रिपुटीचा स्पष्ट उदय आहे. अध्यात्मज्ञानात लयावस्था आहे तर सामान्यज्ञानात भेदावस्था आहे. अध्यात्मज्ञानाने जीव मुक्त होतो तर सामान्यज्ञानाने जीव प्रपंचाशी जास्त जास्त जखडला जातो. अध्यात्मज्ञानाने कर्म संपते तर सामान्य ज्ञानाने कर्माचा पसारा वाढतो. तेंव्हा हा प्रकार ध्यानात ठेवून आता ज्ञेयाकडे पाहू या. अध्यात्मज्ञानात ज्ञेय ब्रह्म आहे की ज्याच्याशी एकरूप होऊन अभेद साधायचा आहे, इथे ज्ञेय आहे रंगी बेरंगी प्रपंच ! की जो निरनिराळ्या ज्ञानेंद्रियांच्या सहाय्याने भेदवृत्तितून भोगावयाचा आहे.

शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध हा ह्या सामान्यज्ञानाचा आभास आहे. आंबा रसाने, रंगाने, सुवासाने, जीभ, डोळे, नाक ह्यांना घंगवेगळ्या प्रकाराने भेटतो एकाच वेळी घंगळे घंगळं सुखानुभव देतो. म्हणजेच ज्ञेय आंबा हा एकच पण ज्ञान त्या त्या इंद्रियांनुसार तीन प्रकारचे होतं. समुद्रजवळ आंध्याचे वाहाणे थांबते, कणीस आले की धान्याच्या गवताची वाढ संपते. त्याप्रमाणे इंद्रियांच्या प्रवाहात वहाणाऱ्या ज्ञानाची धाव विषयापर्यंत पोचली की थांबते. हे मुक्कामाचे ठिकाण ज्ञेय म्हणून ओळखले जाते. ज्ञाता, ज्ञेय, ज्ञान ही त्रिपुटीच कर्माची प्रेरणा आहे.

आता हे ज शब्दादिक विषय आहेत हे प्रिय वा अप्रिय होऊ शकतात आणि केवळ ज्ञाता असलेला जीव प्रिय किवा अप्रिय ठरावण्याचे काम करू लागतो. ह्या ज्ञात्याला थोडेसे ज्ञान झाले की तो लग्नेच "हे मला प्रिय, हे मला अप्रिय आहे." अशी वाटणी

करू लागतो. ज्ञेयाची थोडीशी चाहल लागली की धावत सुटावे हा त्याचा स्वभावच असता. मासा दिसला की बगळा. पेसा दिसला की निधन. स्त्री पाहिली की कामुक ही जशी गडबडून जातात आणि ती वस्तू पाहिलेच म्हणून धावतात. उताराचे पाणी जसे खळाळत उतरते किंवा फुलाचा वास आल्याबरोबर भुंगा किंवा धारेच्यावेळी वासरू गाईकडे धावत सुटते तसा तो ज्ञाता ज्ञेयासाठी कासावीस होतो, ज्ञेयाकडे पळत सुटतो. स्वर्गातील उर्वशीच्या सांदर्याचे वर्णन ऐकून माणसे यज्ञयाग करून तिच्यासाठी शिड्या लावतात. पारवा आकाशात उंच उडत असतो पण पारवी पाहिल्याबरोबर आकाशातून आंग जमिनीकडे लोटून देतो. ढग गडगडू लागले की मोर नाचू लागतो. आकाशात कौतुकाने उडू पहातो त्याप्रमाणे ज्ञाता ज्ञेय समोर आल्याबरोबर धाव घेतो. आणि ज्ञेयाच्या भेटीसरशी ज्ञाता प्रिय आणि अप्रिय ठरवतो. प्रिय असले तर ते भोगण्यासाठी एका क्षणाचाही विलंब त्याला सहन होत नाही. ज्ञेय अप्रिय वाटले की, ते टाकण्यासाठी तो इतका आतुर होतो की त्या अप्रिय विषयाच्या त्यागास लागणारा वेळ त्याला युगांतासारखा वाटू लागतो. एखादा मनुष्य सर्पाजवळ आला आणि त्याला वाटले की हा नीलमण्याचा हार आहे की लगेच मनात हार सापडल्याच्या आनंदाच्या लहरी उठू लागतात. हात पुढे करून तो हार उचलावा म्हणून पुढे व्हावे तर तो सापच आहे असे कळून भय आणि खेद निर्माण व्हावा तसे होतं. प्रिय किंवा अप्रिय ज्ञेय पाहिल्याबरोबर ज्ञाता त्याचा लगेच स्वीकार आणि त्याग करू लागतो. बरोबरीच्या मल्लाबरोबर युद्ध करण्याची होस असलेला रथात बसून फिरणारा मल्ल समोरून मल्ल येताना पाहून कुस्तीच्या गुमगुमीने रथ सोडून जमिनीवर उतरून दंड ठोकून आवंशात उभा राहतो तसा हा ज्ञाता ज्ञेयाच्या दर्शनावरोबर आपली योग्य भूमिका सोडतो आणि कर्ता ह्या दर्शना येतो. अर्जुना, प्रिय आणि अप्रिय अशी वाटणी करून प्रियाचा हव्यास व अप्रियाचा त्याग करण्याच्या ज्ञात्याच्या धांदलीमुळे ही अवदशा त्याला येते हे लक्षात घे. प्रथम ज्ञाता काही कर्ता नकता पण ज्ञेयाच्या भेटीने प्रियाप्रिय हा स्वीकार, त्याग आणि ह्या भूमिकेमुळे जीवाची प्रिय मिळविण्याची व अप्रिय टाकण्याची धडपड प्रत्यक्ष ज्ञात्याची योग्यता विवडवून त्याला ह्या गडालच्या पायरीवर आणते.

भगवान बुद्धाची कीर्ति वाहक नायाच्या एका साधकाच्या कानी गेली आणि आपण बुद्धाचा उपदेश घ्यावा असे त्याला वाटू लागले. तो राजगृहात जाऊन पोचला. आश्रमात पोचल्यावर मोठ्या उत्सुकतेने तो विचारू लागला. "मला भगवान तथागताना भेटायचे आहे. कुठे आहेत ते मला लवकर सांगा."

शिष्य म्हणाले, "तथागत भिक्षेसाठी गावात गेले आहेत. आता कुठली भेट ?" थांबा जरा." वाहक म्हणाला. "नाही. नाही. काणत्या वाजूला भगवान गेले आहेत तेवढे सांगा मी जातो." शिष्याने सांगितल्याप्रमाणे वाहक धावतच शांभू लागला. भगवान हातात भिक्षापत्र घेऊन एका दाराशी उभे होते. त्यांना पाहताच वाहकाने पायाशी लोळण घेऊन म्हटले, "भगवान, माझ्यावर कृपा करा. मला उपदेश द्या."

दयार्द्र दृष्टिने त्याच्याकडे पहात भगवान म्हणाले, "ही भिक्षेची वेळ आहे. लोक भिक्षा घालण्यासाठी हातात भिक्षा घेऊन दारात तिष्ठत उभे आहेत. तेव्हा आता कसा उपदेश करणार ? संध्याकाळी बघू."

बाहक म्हणाला, "भगवान मला तात्काळ उपदेश हवा. माझे आयुष्य किती आहे कुणास ठाऊक ? संध्याकाळपर्यंत मी असेन याची काय खात्री आहे ?"

त्याचे हे निर्वाणीचे बोलणे ऐकून भगवानांनी भिक्षापात्र खाली ठेवले ते तिथेच एका ओंढ्यावर बसले आणि म्हणाले, "ठीक आहे. हे बघ, तू पहाशील तेव्हा नुसता पहा, खाशील तेव्हा नुसता खा, ऐकशील तेव्हा नुसता ऐक, कुठलीही क्रिया करताना ती नुसती क्रिया कर. त्यावर आसक्ति ठेवू नको. क्रिया बंधनात घालत नाही, आसक्ति बंधनात घालते."

बाहकाने उपदेश ग्रहण केला. भगवानांच्या पायावर मस्तक ठेवले आणि तो उठला. भगवानांनी भिक्षापात्र उचलले आणि तेही भिक्षेला गेले. थोड्याच वेळात घाबऱ्या घाबऱ्या शिष्य धावत आले आणि म्हणाले, "भगवान काय करावे ? तो बाहक आला होता उपदेशासाठी पण त्याला बेलाने शिंगावर घेऊन ठार केले आहे." भगवान म्हणाले, "बाहकाचे अंत्यसंस्कार करून त्या विभूतिवर स्तूप बांधा. त्याला झालेल्या उपदेशानुसार तो अर्हतपदाच्या वाटेने चालू लागला आहे." जेवणारा मनुष्य स्वयंपाकी व्हावा, भ्रमराने फुलांचा मळा लावावा, सराफच कसोटीचा दगड व्हावा किंवा देवच देवळाच्या कामास लागावा तशी स्थिती ह्या ज्ञात्याची होते आणि मग ती आसक्ती भवबंधनास कारण होते असा भगवानांच्या बाहकाला झालेल्या उपदेशाचा सारांश आहे आणि तेवढा उपदेश बाहकाच्या उद्धारास पुरेसा झाला.

माउली सांगत आहेत, अर्जुना ज्ञेयाच्या हावेने आता हा ज्ञाता कर्ता होतो आणि इंद्रियादि आपत्ती करणे म्हणजे साधने त्या ज्ञेयाच्या प्राप्तोसाठी राबवू लागतो. आता हा ज्ञाता कर्ता झाल्याबरोबर ज्ञेयच कार्य ह्या रूपास येते, क्रियेचे फळ होते. ज्ञाता, ज्ञान, ज्ञेय ह्या त्रिपुटीच्या जागी आता कर्ता, करण, कर्म ही त्रिपुटी येते. रात्र पडल्याबरोबर डोळ्याची शोभा पालटते. अदृष्ट उदास झाल्याबरोबर श्रीमंताचे विलास संपतात, पोंगिमा उलटली की चंद्राचे रूप बदलते, त्याप्रमाणे ज्ञाता इंद्रियांचा उपयोग करून आसक्तिपांटी कर्म करू लागला की ज्ञाता, कर्ता ह्या रूपास आल्याबरोबर खुणा आता तुला सांगतो.

अंतःकरण चतुर्विध आहे. बुद्धि, मन, चित्त, अहंकार ही चार अंतःकरण चतुष्टय म्हटले जाते. त्वचा, कान, डोळ, जीभ, नाक ही पाच प्रकारची इंद्रिये आहेत. कर्ता जीव अंतःकरण चतुष्टयाच्या सहायाने 'हे कर्म मला सुगुंकारक होईल' असे ठरवितो. आणि बाहेरची चक्षुरादि इंद्रिये कामास जुंपतो आणि मनात योजलेल्या फलाची प्राप्ती होईपर्यंत स्वतःही स्वस्थ रहात नाही आणि त्या इंद्रियांनाही बसू देत नाही. आता त्या कर्माचे फल दुःख या स्वरूपाचे व म्हणून अप्रिय मिळणार असे

वाटल्याबरोबर त्या दुःखाच्या निवारणार्थ दाही इंद्रियांचा समुदाय लावतो. धान्याचा कणही ज्याच्याजवळ नाही अशा दोनवाण्या माणसास राजा जसा अहोरात्र राबवून घेता तसा तो कर्ता ती इंद्रिये रात्रंदिवस राबवून घेतो.

अर्थ इतकाच की प्रियाप्रियांच्या स्वीकार त्यागाच्या ह्या राबणुकीमध्ये हा कर्ता झालेला ज्ञाता इंद्रियांचा भार खांद्यावर घेऊन वाटचाल करतो. बैलाच्या ओंताप्रमाणे इंद्रियांचा उपयोग करावा लागत असतो म्हणून इंद्रियांना आम्ही करणे असे म्हणतो. ह्या करणांच्या सहाय्याने कर्ता ज्या क्रिया उभारतो त्या क्रियांकडून जे व्यापले जाते ते कर्म म्हणावयाचे. चतुरांच्या श्रेष्ठा अर्जुना, सोनाराची बुद्धि लेंगे व्यापते, चंद्राच्या किरणांनी चांदणे व्यापले जाते, विस्तृतपणाने वेल व्यापला जातो, प्रभा आकाश व्यापून टाकते आणि गोडी सर्व ऊस व्यापून टाकते, पोकळी आकाश भरून टाकते त्याप्रमाणे कर्त्याच्या क्रियांना जे व्यापून टाकले जाते त्याला कर्म म्हणावयाचे. कर्ता, करण, कर्म ह्या तिन्हींचे स्वरूप समजले ना अर्जुना ? ज्ञाता, ज्ञेय, ज्ञान हे तीन कर्माची प्रेरणा करतात आणि कर्ता, करण, कार्य हा कर्माचा साठा आहे.

अग्निच्या ठिकाणी धूर ठेवलेला असतो, बीजामध्ये वृक्ष साठवलेला असतो, मनामध्ये काम भरून राहिलेला असतो त्याप्रमाणे कर्ता, क्रिया व इंद्रिये म्हणजेच करणे ही सर्व कर्माचे जीवन आहेत. सोन्याच्या खाणीला सोने जसे जीवन आहे त्याप्रमाणेच हे आहे.

मात्र अर्जुना हे कार्य, हा मी कर्ता असा भाव आहे अशावेळी देखील आत्मा या समस्त क्रियांपासून दूर असतो. सुमति अर्जुना, आत्मा ह्या कर्मांपासून अगदी वेगळा आहे. तुला हा विषय पुन्हा पुन्हा किती सांगणार ? तू तर आता ते जाणतांच आहेस पण ज्ञान, कर्म आणि कर्ता यासंबंधी सगळे सांगून झाले असे मात्र समजू नकोस. कारण ह्या तिघांमध्ये पुन्हा सात्त्विक, राजस व तामस हे तीन भेद आहेत आणि त्यांपैकी सात्त्विक ज्ञान, सात्त्विक कर्म आणि सात्त्विक कर्ता हे काय ते आपल्या हिताचे आहेत बाकी राजस व तामस हे दोन्ही प्रकार बंधनासच कारण होतात.

अर्जुना, ज्ञान, कर्म, कर्ता यावर त्यांची छानणी न करता कधीही विसंबून राहू नये. जीवाला हा बोध असावा म्हणून सांख्यशास्त्राने पूर्ण विचार करून गुणांचे प्रकार स्पष्ट करून मांडले आहेत. सांख्यशास्त्र म्हणजे विचारांचा क्षीरसागर आहे. आत्मज्ञानरूपी चंद्राविकासिनी कमलाचा चंद्र आहे. सर्व शास्त्रांचा ज्ञान डोळस राजा आहे. प्रकृति पुरुष ही दोघे दिवस-रात्रीसारखी एकमेकात मिसळली आहेत. त्या दोन्हीकडे ज्ञानदृष्टिने पाहून त्यांची विभागणी करणारा त्रिभुवनातला तेजस्वी सूर्य आहे. अपार मोहराशीरूप हा संसार ह्याचे ह्या शास्त्राने मोजमाप करून चांदीस मूलतत्त्वे शोधून काढली. संसाराचा हिशांवच मांडला. ही मूलतत्त्वे ध्यानात ठेवून त्या तत्त्वांचा निरास करून परमात्मतत्त्वामध्ये सुखात रहाता येते इतके ह्या सांख्यशास्त्राचे माहात्म्य आहे.

तर या सांख्यशास्त्राने ज्या गुणभेदांचे चारित्र वर्णन केले आहे ते गुणभेद चारित्र असे आहे. त्यांचे म्हणणे थोडक्यात असे की जेवढे काही दृश्य जगत आहे त्यावर त्रिविधपणाचा शिक्का आहेच. या सत्त्व, रज, तमाचा महिमा एवढा मोठा आहे की ब्रह्मदेवापासून किडामुंगीपर्यंत ह्यांची सत्ता चालते.

परंतु जे ज्ञान भेदले गेल्यामुळे जगातील सर्व पदार्थांचे समुदाय गुणभेदात पडले ते ज्ञान अगोदर सांगतो. दृष्ट शुद्ध असली की वाटेल तो पदार्थ शुद्धच दिसतो. त्याप्रमाणे ज्ञान शुद्ध असले की त्यामुळे सर्वच शुद्ध प्राप्त होते. मोक्षरूपी गुणांचा ठेवा श्रीकृष्ण म्हणाले, "अर्जुना, ज्याच्या उदयामध्ये ज्ञेय बुडून जाते आणि ज्ञाता हारपतो त्याला चोख असे सात्त्विक ज्ञान म्हणावयाचे."

स्यतः विवेकानंद हकीकत सांगत असत. ते म्हणत, "दर्शणेश्वराला जाण्यास त्या दिवशी मी पायीच निघालो. मागे एकदा गेलो होतो पण तो गाडीतून. त्यामुळे दर्शणेश्वर इतके दूर असले अशी माझी मुळीच कल्पना नव्हती. किती चालून गेलो तरी वाटच संपेना. शेवटी तेथे एकदाचा जाऊन पोहोचलो व तडक श्रीरामकृष्णांच्या खोलीत गेलो. ते आपल्या पलंगडीवर एकटेच विचारमग्न होऊन बसलेले होते जवळपास कोणीही नव्हते. मला पहाताच मोठ्या आनंदाने त्यांनी मला जवळ बोलावले व आपल्या पलंगडीवरच एका बाजूला बसविले. थोड्याच वेळात मला दिसून आले की त्यांना भावावेश प्राप्त झाला असून तोडाने अस्पष्ट स्वराने काहीतरी पुटपुटत माझ्याकडे टक लावून पहात हळूहळू माझ्याच बाजूला सरकत येत आहेत. त्याबरोबर मला वाटले की आता पुन्हा त्या दिवशीसारखा काहीतरी प्रकार होणार. हे मनात येते न येते इतक्यात मनजवळ येऊन त्यांनी आपला उजवा पाय माझ्या अंगावर ठेवला. त्याबरोबर काय चमत्कार सांगायचा ? असे दिसू लागले ती खोली तिच्यातील सर्व वस्तू मोठ्या वेगाने फिरावयास लागून कोठे तरी अंतर्धान पावत आहेत व सारे विश्व व त्याबरोबर माझा अहंकारही एका सर्वग्रासी महाशून्यामध्ये विलीन होण्यासाठी मोठ्या झपाट्याने चालला आहे. हा प्रकार पाहून माझी पाचावर धारण बसली. असे वाटले की 'मी पणाचा नाश म्हणजेच तर मरण ! मग मरणाला आता काय बाकी राहिली आहे ?' त्यासरशी धीर सुटून मी एकदम ओरडलो, "अहो तुम्ही मला काय करीत अहा ? मला आर्डबडील आहेत अजून !"

हे ऐकून ते खदखद हसू लागले व हातांनी माझे वक्षस्थळ चोळीत चोळीत म्हणू लागले, "तर मग आता राह दे. एकदमच व्हायला नको. हळूहळू होईल." आणि आश्चर्याची गोष्ट ही की, त्या त्यांच्या स्पर्शाने तो सारा अदभुत देखावा नाहीसा झाला व मी पहिल्यासारखा देहभनावर आलो."

आणखी एका अशाच भटीची हकीकत स्यतः विवेकानंदांना स्मरत नसली तरी श्रीरामकृष्णांकडून चारित्रलिंगकाम कळली. "बरीच गर्दी असल्याने श्रीरामकृष्ण विवेकानंदांना यदुमल्लिकाच्या बागेत घेऊन गेले. बगीच्यात फिरून श्रीरामकृष्ण व

नरेंद्र बंगल्याच्या दिवाणखाण्यात गेले. अत्यंत सावर्धागरीने राहूनही रामकृष्णानी स्पर्श कल्यावरोवर नरेंद्राची समार्धी लागली. त्यावेळचे अनुभव नरेंद्राला स्मरत नसतंत. श्रीरामकृष्ण म्हणत, "बाह्य संज्ञेचा लोप झाल्यावर त्या दिवशी मी त्याला कित्यक गोष्टी विचारल्या. "तू कोण, कोठून आलास, कशासाठी जन्म घेतला आहेस, इथे पृथ्वीवर किती दिवस रहाणार आहेस" वगैरे आणि त्यानेही अंतर्मुख होऊन त्या प्रश्नाची उत्तरे दिली. त्याच्यासंबंधाने मी जे पाहिल होते त्याचा त्याच्या उत्तराशी पडताळा जमला. त्या सान्या गोष्टी सांगायला निषेध आहे. त्याच्या सांगण्यावरून एवढी गोष्ट मात्र मला कळून आली की ज्या दिवशी आपण कोण याचे त्याला स्मरण होईल त्या दिवशी तो इहलोकी रहाणार नाही. योगमार्गाने तात्काळ शरीराचा त्याग करील. नरेंद्र ध्यानसिद्ध महापुरुष आहे."

एखादे दिवशी श्रीरामकृष्ण म्हणत, "नरेंद्रासारखा पुरुष ह्या युगात पृथ्वीवर आजपर्यंत कधीही झाला नाही. जगत्पालक नारायणाने नर व नारायण या दोन ऋषींच्या रूपाने जगताच्या कल्याणासाठी तपश्चर्या केली. त्यापैकी एका ऋषीचा नरेंद्र अवतार आहे."

अशा प्रकारच्या सार्त्त्विक ज्ञानाच्या गोष्टी भगवंत सांगत आहेत. सूर्याला अंधार कधी दिसतच नाही. नदी समुद्रात लीन झाल्यावरही समुद्राला त्याची खबर नसते. कितीही मिठी मारावयास गेले तरी आपली छाया आपल्याला धरता येत नाही. त्याप्रमाणे ह्या ज्ञानाला शिवापासून तृणापर्यंत ही भूते वेगवेगळी दिसत नाहीत. हाताने चित्र पहावे, पाण्याने मीठ धुवावे किंवा स्वप्नातून जागे व्हावे त्याप्रमाणे या ज्ञानाने विप्रय पाहण आहे. तेथे जाणता आणि जाणणे उरतच नाही. बुद्धिमान माणसाना दार्गिन्याच्या स्वरूपात असतानाच दार्गिन्यातल्या सोन्याचा प्रत्यय येतो. दार्गिन आधी आटवावे आणि मग त्यांतील सोन्याचा अनुभव घ्यावा असे करावे लागत नाही. लाटा म्हणजेच पाणी हे ठरविताना फडक्यावर लाटा गळून मग काही लाटा वेगळ्या नव्हते, हे पाणीच आहे असे ठरवावे लागत नाही. लाटा, लाटा ह्या स्वरूपातही, पाणीच आहेत हे त्यांना कळते त्याप्रमाणे ह्या ज्ञानाच्या हाताला दृश्याची वार्ताच लागत नाही. आरशात कोतुकाने पहावे तर पहाणाराचेच रूप पुढे उभे रहावे त्याप्रमाणे ज्ञानाच्या द्वारा ज्ञाना पाहू लागला की जेथे दूर करून जाताच त्या जागी असल्याचे अनुभवाम येते. ह्या ज्ञानाला सार्त्त्विक ज्ञान असे म्हणतात. हे एकटेच काय ते मोक्षाचे साधन आहे. हे सार्त्त्विक ज्ञान मोक्षलक्ष्मीचे मंदिर आहे.

पार्था, आता राजसज्जानाचे लक्षण सांगतो जे भदाची काम धरून चालते. अर्जुना, त्याला राजस ज्ञान म्हणावयाचे. भूते वेगवेगळ्या प्रकारची आहेत म्हणून ते ज्ञानही स्वतःच वेगवेगळे तूकड करत आणि मग जात्याला भ्रमान घालते. जागृतांतले स्वरूपाचा विसर पाडून झोपे स्वप्नाचे ओझे जापणाच्या डोक्यावर ठेवते. त्याप्रमाणे आत्मज्ञानाच्या आवारावाहेर, असार संसाराच्या मोकळ्या माळावर हे ज्ञान जागृत

स्वप्न, सृष्टि या अवस्थांचे खेळ जीवाला दाखवते. लहान मुलाला दागल्यात लपलेले सोने दिसत नाही, हा गोफ, ही अंगठी एवढेच वाटते. त्याप्रमाणे नाम, रूप यामुळेच हे विश्व आस्तित्वात आहे असे तो राजस ज्ञानी समजतो. त्याला ब्रह्माची ओळख नाहीच पण विश्वात्मक ब्रह्माचे अद्वैतही कळत नाही. वरच्या आकारालाच तो भुलतो आणि वरचा आकार हेच वस्तूचे रूप असे मानू लागतो. माती गाडग्याचे रूप घेऊन अवतरली की तो फक्त गाडगे ओळखतो आणि माती विसरतो. दिवा मानतो, अग्नि जाणत नाही. वस्त्र मान्य करतो पण तंतूला ओळखत नाही. चित्र पहातो पण आधारभूत असलेला पट त्याला दिसत नाही. असा मूर्खपणाचा व्यवहार त्याच्या हातून होत असतो. विश्वातले अनेकत्व पाहून त्यात ओतप्रांत भरलेले एकच एक ब्रह्मतत्त्व विसरून जातो.

सगळ्यात अडचण अशी की अशा तऱ्हेने भेद बुद्धितून जगाकडे, आपल्याकडे पहाण्यात आपण काही चूक करतो आहो असे त्याला कधीच वाटत नाही. अभेदापर्यंत दृष्टि पांचण्यास लागणारे सामर्थ्य हे राजस ज्ञान त्या ज्ञात्याला देऊच शकत नाही. विश्वात असे काही एक ऐक्य असेल व ते आपण समजून घ्यावे असे त्याला कधीही वाटत नाही. अनेक लाकडांत अग्नि पेटला की अग्निच अनेक झाले, पुष्कळ फुले असली की सुवासाचंही फुलांगणिक तुकडे पडले किंवा पाण्यात पडलेले चंद्राचे प्रतिबिंब लाटांनी विस्कळित झाले की चंद्रच विसकटला असे म्ढटल्यासारखे हे राजस ज्ञान पदार्थाचे विविध रंग, रूप, आकार पाहून जगच वेगवेगळ्या प्रकारचे आहे असे शिक्किते.

मांगाचे घर टाळावे म्हणून ते माहित असावे म्हणूनच पार्था, तुला आता तामस ज्ञानाचे लक्षण सांगतो. एरवी ते ज्ञान नुसते ऐकण्यासारखेसुद्धा नाही. अर्जुना, ह्या ज्ञानाचा प्रकार असा की ते ज्ञान विविधरूपी वस्त्राने रीत असते म्हणून श्रुती त्याच्याकडे पाठ करून उभी राहते. श्रुतीच्या वचनाखाली शास्त्रांनी तामस ज्ञान निघ आहे असे म्हणून प्लेंच्छ धर्माच्या डोंगरात हद्दपार केले आहे. ते त्या ज्ञानाचा विटाळ आपल्याला होऊ देत नाहीत इतका दोष शास्त्रांनी त्या तामस ज्ञानाला ठेवला आहे.

अर्जुना, ते ज्ञान तमोगुणरूपी पिशाच्चाचे पछाडलेले असते आणि त्यामुळे वेडे होऊन ते भ्रमण करीत रहाते. ते तामस ज्ञान विषयभोगाच्या बाबतीत नात्याची आडकाठी मानत नाही, कुठलाही निषेध खाण्याच्या बाबतीत समजत नाही. एखाद्या ओसाड गावात सोडलेल्या कृत्याप्रमाणे त्याच्या तोंडातून कुठलाच पदार्थ सुटत नाही. त्याच्या ताडापर्यंत जे येत नाही आणि जे खात्याने तोंड भाजते तेवढेच काय ते वर्ज्य एरवी कुठलाही पदार्थ वर्ज्य, निषिद्ध नाही. खादकाच्या दुकानात टांगलेले मांस एरवी कुठलाही पदार्थ वर्ज्य, निषिद्ध नाही. खादकाच्या दुकानात टांगलेले मांस चोरताना उंदीर बरबाडत पहात नाही. मांसाहारी मनुष्य जनावर काळे की गोरे पहात नाही. रानामध्ये भडकलेला वणवा हे झाड जाळावे, ते सोडावे असा विचार करीत नाही. मांसाहारी मनुष्य जनावर काळे की गोरे पहात नाही. रानामध्ये भडकलेला वणवा हे झाड जाळावे, ते सोडावे असा विचार करीत नाही. मांसाहारी मनुष्य जनावर काळे की गोरे पहात नाही. रानामध्ये भडकलेला वणवा हे झाड जाळावे, ते सोडावे असा विचार करीत नाही.

कावळा मिळेल ते अन्न खात असतो त्याप्रमाणे निर्भिद्ध सोडावे आणि विहिताचा आदराने सत्कार करावा हे विषयाने अंध झाल्याने तामस ज्ञान जाणतच नाही. जितक समोर येईल तेवढे भोगायचे आणि स्त्री व पोट याकडे ते वाटायचे येवढेच त ज्ञान जाणते. पाण्याने तहाण भागली की झाले मग ते पाणी पवित्र आहे की अपवित्र आहे याचा विचार करण्याचे कारण नाही असे ते ज्ञान मानते. खाद्य, अखाद्य, निद्य, अनिद्य असा काही एक विचार न करता तोंडाला जे आवडेल ते पवित्रच आहे असे हे ज्ञान सांगते. स्त्री-जातीकडे स्पर्श सुखातून पहाते एरवी दुसरा काही विचार करण्याचे कारण त्याला वाटत नाही. आपल्या कामात जो उपयोगी पडेल, मदत करील तो नातलग. बाकी इतर नात्यांशी तामस ज्ञानाचा संबंध नसतो. विश्व म्हणजे सगळे भोग्य विषय आणि देहभरण हे फळ असे ते ज्ञान मानते. आकाशातून पडलेल्या पाण्याला थारा एक समुद्रच त्याप्रमाणे कर्ममात्र केवळ पोटासाठीच आहे. असा त्या तामसी ज्ञात्याचा निश्चय असतो. स्वर्ग, नरक आहेत, विहित कर्म केले की स्वर्गप्राप्ति होते, निर्भिद्ध कर्म केले की नरक मिळतो याबद्दल तामस ज्ञान अंधाराने असते. साडेतीन हाताचा देह हा आत्मा आणि पाषाणाची मूर्ती हा देव ह्या पलीकडे त्या तामस ज्ञानाची मजल जात नाही.

"शरीर पडले की कर्मासह आत्म्याचा ठावाठिकाणा नाहीसा होतो मग कोणत्या वेषाने कर्माचे फळ भोगायचे ? आत्मा नाही, कर्म नाही, शरीर नाही मग भोगायला उरतेच कोण" असे त्याचे म्हणणे असते. कुणी म्हटलेच की, "ईश्वर आहे तो आपल्या कर्माची फळे भोगायला लावतो," तर तो धातूचे देव विकूनच टाकतो आणि ते पैसे प्रपंचात खर्च करतो. गावातील दगडाचे देव जर सृष्टिचे नियामक आहेत तर त्यांच्यापेक्षा लक्षपटीने मोठे असलेले डांगर का गप्प बसले आहेत असा त्याचा प्रश्न असतो.

बरे, कधी नाइलाजाने देव मानलाच तर तो दगडाचा देव मानतो आणि देहाला आत्मा म्हणतो. पापपुण्य हे सगळे खोटेच आहे. ह्या सगळ्या नुसत्या भ्रामक कल्पना आहेत असे त्याचे मत असते. अग्नि जसा सर्वभक्षक आहे त्याप्रमाणे सर्व विषयांचे सुख भोगत जावे असे तो मानतो. स्थूल दृष्टिला दिसेल ते च तेवढेच आणि इन्द्रियांना जे गोड वाटेल ते च तेवढेच खरे अशी त्याची पक्की खात्री असते. आकाशात धुराची वेल उगोचच वाढते तसा त्याचा अनुभव फुकट वाढत जातो. भेंडाचे झाड वाळलेले असले किंवा आले असले तरी निरुपयोगीच तसा तो तामस ज्ञानी वाढतो आणि फुकट मोडतो हे ज्ञान अज्ञाना, निरर्थक आणि स्थिर असते उमाची कणसे, नपुंसक माणसे, काटे निवडुंगाच वन, वाळाचे मन, चोराघराचे धन किंवा शंळीचे गलस्तन तसे हे ज्ञान आहे. अशा ह्या निरर्थक ज्ञानाला मी तामस ज्ञान म्हणतो. जात्यध माणसाचे डांढ मोठाले असावे त्याप्रमाणे ह्या तामस ज्ञानाला ज्ञान म्हणावयाचे. बांधाराचे बाहेरचे कान सुबक असावे किंवा अपेयाला पान म्हणावे तसे ह्या तामस ज्ञानाला ज्ञान ह

आडनाव आहे एवढेच. ते राहू दे. त्याबद्दल जास्त काय सांगावे ? असे ज्ञान तुला दिसले तर ते ज्ञान नव्हे तर स्वच्छ तमोगुण आहे असे समज.

मनात येते की, देव स्वगत म्हणाले असतील की, "पार्था, तमोगुणाचा चित्रपट तर तुझ्यापुढे बाळपणापासूनच उलगाडतो आहे. तामस ज्ञानाची जी जी लक्षणे मी तुला सांगितली ती एकघटून मूर्त स्वरूपात जरा समोर नजर टाकलीस की, तुला त्या सुवर्णरथात बसलेली दिसतील. कुरु वंशात ज्येष्ठ पुत्र म्हणून जन्मास आलेला हा दुर्योधन बघ म्हणजे तामस ज्ञानाचा मूर्तिमंत पुतळा तुला पहायला मिळेल. तुला ठाऊक आहे ना की त्याच्या जन्माच्या वेळी इतकी अशुभ चिन्हे झाली की गांधारीसह सार्वानी कुलक्षय टाळण्यासाठी ह्या एका पुत्राचा त्याग करण्याचा धृतराष्ट्रास सल्ला दिला ? पुत्रप्रेमाने पुन्हा एकदा अंध झालेल्या त्या राजाने तो उपदेश मानला नाही आणि हा अनर्थ ओढवून घेतला. दुर्योधनाची बुद्धि कमी होती. शौर्य कमी होते किंवा योजक बुद्धि कमी होती असे नाही उलट ह्या सर्व गुणांमुळे त्याच्या तामस ज्ञानाला वेगळीच धार आली आणि भीमास विषप्रयोग करण्यापासून त्याने आपल्या कपट मंदिराचा पाया घातला. लाक्षागृह दाहादि दुष्कृत्ये कमी पडली म्हणूनच की काय शेवटी कपटघूताने धर्मास हरवून प्रत्यक्ष पांचालीस भर सभेत आणून त्याने त्या मंदिरावर कळस चढविला. देव नाही, धर्म नाही, वयोवृद्ध नाहीत, शास्त्र नाही, गुरू नाही कशाचाही अधिकार त्याने मानला नाही. काय याच्याबद्दल बोलावे ?"

देवांनी प्रकट एक सुस्कारा सोडला आणि म्हणाले, "अर्जुना तू श्रोत्यांचा शिरोमणि आहेस. तुला मी आताच ज्ञानाचे तीन प्रकार त्यांच्या लक्षणांसह सांगितले आहेत.

आता पुढचा प्रकार ऐक. त्या ज्ञानाच्या प्रकाशातच कर्त्याच्या क्रिया होत असतात. जसे ज्ञान तशा प्रकारच्या क्रिया होतात. कर्म जेव्हा ह्या ज्ञानाला अनुसरते तेव्हा एकच पाणी निरनिराळ्या ओघांत पडले की निरनिराळे घडते त्याप्रमाणे कर्मच, पण तीन प्रकारांनी घडते.

त्यापैकी सात्त्विक कर्मांचा प्रकार प्रथम तुला सांगतो. अर्जुना, ह्या सात्त्विकाबद्दल बोलताना इतका आनंद वाटतो रे, नुसते त्याचे वर्णन करणे देखील सुखाचे आहे. आता एकच आहे की, कर्मांचे वर्णन करताना त्या कर्त्यांचेच वर्णन करावे लागते. कोणत्या वृत्तितून ह्या कर्मांचे आचरण होते ते सांगतो. पतिव्रतेच्या आलिंगनाने जसे पतीस सुख हाते त्याप्रमाणे वर्णाश्रमाच्या धर्माने वाट्यास आलेले कर्म आनंदाने घडत असले की ते सात्त्विक कर्म म्हणावे. सावळ्या अंगाला चंदन भूषणासारखे शोभावे, तरुण स्त्रीच्या सुंदर डाळ्यामध्ये काजळ उठून दिसावे त्याप्रमाणे ते कर्म कर्त्याला भूषणास्पद हातं. नित्य कर्म अशा प्रकारे आदराने आणि बिनचूक चालते आणि सोन्याला सुगंधाची जांड मिळावी त्याप्रमाणे कधी कधी नैर्मित्तिक कर्मांची वेळ येते. शरीर आणि प्राण याची सर्व शक्ति पणाला लावून आई अशी बाळाची जोपासना करते त्याप्रमाणे तो पुरुष त्या निष्काम मातेप्रमाणे ते नैर्मित्तिक कर्मही संतोषाने पुरे करतो.

याप्रमाणे नित्य आणि नैमित्तिक कर्मांचे अनुष्ठान करीत असताना तो मनाने त्या कर्मफळावर पाणी सोडत 'ॐ तत्सत् ब्रह्मार्पणमस्तु' असे म्हणत असतो. ह्या सगळ्या कर्मांचे अनुष्ठान साक्षेपाने करण्याचा हेतू ब्रह्मवस्तूची प्राप्ती व्हावी हा असतो. कदां केव्हा त्याच्या आयुष्यात असाही प्रसंग येतो की सत्पुरुषाशी आत्मचर्चा करण्याच्या आनंदात त्याचे नित्यनैमित्तिक कर्म करावयाचे राहून जाते. आपल्या आवडत्या पाहुण्यासाठी घरातली अन्नसामुग्री संपली म्हणून जसे गृहस्थाश्रमी पुरुषास दुःख होत नाही, त्याप्रमाणे त्याला आत्मचर्चेमध्ये नित्यकर्म अंतरले तरी खंद वाटत नाही. अर्थात इतर वाटेल त्या कारणासाठी तो नित्यकर्म करावयाचे टाकतो असे मात्र नाही. तो फक्त सारासार विचार करून कर्मांचे महत्त्व ठरवितो एवढेच ध्यानात घे

मुळातच तो सात्त्विक कर्ता आत्मज्ञानावर नजर ठेवूनच जगत असल्याने धनंजया, कर्म घडले तरी त्याचा आनंद नाही व न घडले तरी खंद नाही अशा हातोटीने कर्म करीत असतो. अशा ह्या वृत्तीतून जे कर्म तयार होता त्याला मी सात्त्विक कर्म म्हणतां

एक मजेची गोष्ट आहे. एक साधू सकाळी नदीकिनार्यावर गेला आणि धांव्याच्या दगडावर उभा राहून ध्यान करू लागला. इतक्यात धांबी गाढवावर कपडे लादून धुण्यासाठी नदी किनाऱ्यावर आला. गाढवावरून कपड्याचा गड्डा खाली उतरून ठेवून धोबी साधूचे ध्यान संपण्याची वाट पाहू लागला. पुष्कळ वेळ झाला साधूचे ध्यान संपेना. धोबी कंटाळून म्हणाला, "साधूमहाराज, आपण जरा त्या दगडावरून खाली उतरून नदीच्या किनाऱ्यावर उभे राहून ध्यान केलेत तर बरे होईल. मी आपल्या कामाला लागीन मला उशीर होतो आहे." साधूने धोब्याच्या म्हणण्याकडे लक्ष न देता ध्यान चालूच ठेवले. धोब्याने पुन्हा चिन्तली केली तरी साधू ऐकना. मग मात्र धोबी चिडला. त्याने साधूचा हात पकडला आणि त्याला खाली उतरून घेण्याचा प्रयत्न केला. मग साधूने रागाने बोलायला सुरवात केली. साधूचा क्रोध पाहून धोब्याची उरलीसुरली श्रद्धा संपली. त्याने साधूला उचलले आणि किनाऱ्यावर आणून ठेवले आणि आपल्या कामाला सुरवात केली. धोबी चांगलाच बलवंड होता. साधूचे काही घालेना तव्हा त्याने देवाची प्रार्थना सुरू केली. "आराध्य देवते, मी इतके दिवस तुझी मनापासून पूजाअर्चा केली, ध्यान केले आता ह्या धांव्याच्या तावडीतून तू माझी सुटका का करत नाहीस ?"

साधूला आकाशवाणी ऐकू आली. "तुझे म्हणणे बराबर आहे. मला सुटका करण्याची इच्छा पण आहे पण मला समजनासे झाले आहे की तुमच्यामधला साधू कोण आणि धोबी कोण आहे " ते नीट कळले की सुटका करू या".

अशी ही कर्मांची स्थिती आहे. देव म्हणत आहेत की सात्त्विक कर्मांच्या खुणा तु नीट ध्यानात ठेव. त्या गोष्टीतल्या साधूलाही मनातला अहंकार काढून टाकून धोब्याची क्षमा मागावी लागली आणि ध्यानाबरोबरच आपले सर्व कर्म, दया, क्षमा, शांती यांनी भरून टाकावे लागले.

देव पुढे म्हणाले, "सात्त्विक कर्मानंतर आता राजस कर्म वर्णन करणे भाग आहे. ह्या राजस कर्मांमध्ये कर्मांचा क्रमच प्रथमतः विपरीत असता. मघाशी सांगितले त्याप्रमाणेच आताही कर्मांचे वर्णन करताना कर्त्यांचेच वर्णन करणे भाग आहे. हा राजस कर्ता नित्य नैमित्तिक कर्म करता. सात्त्विक कर्ता जसा आत्मचर्चेसाठी ही नित्य नैमित्तिक कर्म सहज बाजूला ठेवतो तसे मात्र हा राजस कर्ता करू शकत नाही. एकदा नित्यकर्मास बसला की बसला. त्यात सारासार विचार करत नाही. मूख मनुष्य घरी मातापितरांशी धड चार गोड शब्द बोलत नाही पण सगळ्या जगाचा आदरसत्कार मात्र करीत असतो. तुळशीच्या झाडावर दुरूनदेखील पाण्याचा शितांडा उडवायचा नाही पण द्राक्षाच्या वेल्याच्या वृडाशी दूध आंतावयाचे अशी त्याची फळावर दृष्टि गिळलेली असते. त्याप्रमाणे हा राजस कर्ता काम्यकर्मांसाठी शरीराचा हाम करायलासुद्धा मार्ग पुढे पहात नाही. इतके मोठे फळ हवे तर देहत्यागसुद्धा कमीच आहे असे मनात घट्ट धरतो. दीडपटीने व्याज मिळते तर सावकार वाटेल तेवढे कर्ज देतो. उद्या हाती अपरंपार पीक येईल म्हणून शेतकरी वाटेल तेवढा पेंस करतो. एकदा परिस हाती आला की किमयेच्या मार्गे लागलेला साधक आपली सगळी संपत्ती लोखंड खरेदी करण्यात खुशाल खर्च करतो त्याप्रमाणे पुढे अमुक फळ मिळणार असे कळले की तो राजस कर्ता दीडपट काम्य कर्म करतो आणि इतकी कर्म करूनही त्याचे समाधान होत नाही. मी अमुक इतकी व्रते, दाने, यज्ञ केले याची तो दवंडी पिटण्यास सुरवात करतो. आता अहंकाराने अशी ही दवंडी पिटली की केलेल्या कर्मांचे महत्त्व संपून जाते. ज्याला काळज्वर भरलेला आहे असा रोंगा ओपधाला मान देत नाही. त्याप्रमाणे ह्या कर्मांमुळे अहंकार मात्र उत्तू जातो आणि तो कर्ता मग पिता, गुरूजन यांना लिळमात्र मान देत नाही. फळ मिळविण्याच्या इच्छेने त्याला इतके भारून टाकले जाते की एवढ्याशा लाभासाठी तो वाटेल तेवढे कष्ट उपसतो. कोल्हाटो जसा जिवार उदार हाऊन कसरत करीत पोट भरतो किंवा एका कणासाठी उंदीर डोंगर उपसतो. किंवा शेवाळासाठी बडूक समुद्र दवळून काढतो किंवा भीक मिळविण्यासाठी अजगराची टोपली गारुडी डाक्यावर वाहतो तशी ह्या राजसकर्त्यांची अवस्था असते. काय करावे ? पग्याद्याला काष्टच गोड वाटतात. परमाणूच्या लाभासाठी पानाळ ओलांडून जाण्याची बाळवीची तयारी असते त्याप्रमाणे तो स्वर्गसुखाच्या लोभाने वाटेल तेवढे शरीरकष्ट सांस्तो, पेंस खर्च करतो, सक्लेश अशा तऱ्हेचे हे कर्म राजसकर्म म्हणून ओळखले जाते.

फळावर दृष्टि ठेवल्यामुळे हा सगळा फरक पडतो. याची सात्त्विक व राजसकर्ता, कर्म उत्तमच करतात. एका फलाशेचा त्याग करूनच कर्मारंभ करीत असल्याने कर्मबंधनातून सुटतो आणि दुसरा मतत फलाशासमोर ठेवूनच कर्म करीत असल्यामुळे कर्म फळाच्या आस्वादासाठी जन्ममरणाच्या फेऱ्या घालत राहतो.

पण हा अनर्थ पत्कगत्ता इतका अनर्थ तामस वर्तनामुळे घडत असतो. मुळात तामस ज्ञान हेच निंदेचे दापास्पद घर आहे. या तमास कर्मामुळे निर्विघ्न कर्मांचा जन्म सफल

होतां. पाण्यावर रेथ काढली तर ती जशी दिसतच नाही त्याप्रमाणे हे कर्म कितीही घडल तरी त्याचे चांगले फल दिसतच नाही. कांजी कितीही घुसळली तरी लोणी कुठून निघणार ? कोळसे फुंकले तरी विस्तव कसा पेटणार ? वाळू गाळून तल कसे पडणार ? समजा भूस वाऱ्यावर धरले, आकाशाला धाण मारला, वाऱ्याला पाश मांडला तर हातात काय पडणार ? ह्या सर्व क्रिया वांझ म्हणून फुकट जातात करून त्याचा उपयोग नाही. नरहेदाएवढे धन नासून जाते आणि त्याबरोबरच जगाचे सुखही नाहीसे होते. कमळवनावरून फास ओढला तर कमळाचा नाश होतोच पण फासही फुकट झिजतो दिव्यावर झडप घालणारा पतंग स्वतःच्या जिवाला मुक्तोच पण जगाचे डोळेही दुखवतो. त्याप्रमाणे सर्वस्य वाया जावा, देहावर घाव पडोत पण समोरच्या माणसाला अपाय करावा हीच त्या तामस कर्त्याची धडपड असते. अपाय किती प्रखर असावा हे त्याने मनाशी ठरविलेले असते परंतु तो अपाय करण्याचे सामर्थ्य आपल्याजवळ आहे की नाही हे तो पहात नाही आपल्या शक्तिबाहेर अविवेकाने तो चालत असतो. आपण इतका मोठा खुटाटोप केल्यावर काय प्राप्ती होईल याचाही तो विवेक करीत नाही. स्वतःची हानी झाली तरी चालेल पण दुसऱ्याची झालीच पाहिजे असे त्याचे धोरण असते. 'मी हे कर्म करणारच' असा अभिमान त्याच्या ठिकाणी असतो आणि अविचाराने कर्म करणे चालू असते. आश्रय जाळून अग्नि फैलावतो, मर्यादा सोडून समुद्र उचंबळतो आणि मग अग्नि आणि समुद्र कमी-जास्त, मागे-पुढे, मार्ग-अमार्ग ह्याचा विचार न करता चालत रहातात. कृत्याकृत्य सरकटत, आपपर भेद न ठेवत यांग्य आणि अयांग्य याचा विवेक न करत जे कर्म चाललेले असते त्याला तामस कर्म म्हटले जाते.

अर्जुना सात्त्विक, राजस आणि तामस ह्या कर्मांतील भेद त्याच्या उपपत्तीसह तुला सांगितला."

मालूताई, कर्मावद्दल विचार केला तर ध्यानात येते की एकदा अमुक प्रकारचे कर्म करावे असा मनाचा निश्चय झाला की ते कर्म सरावाने उत्तम घडू लागते. आपल्याला माहित असले की १९६०-६२ मध्ये इथे हातमाग घातले होते. विणकर कसवी होते आणि लुगडी उत्तमच निघायची असा आमचा आग्रह असल्यामुळे मागच्या इमारतीत माझा बराच वेळ जावयाचा. त्यावेळी एका विणकराने गोष्ट सांगितली. तो म्हणाला, "बाप मागावर विणायला बसला की मुलगी कांड्या भरायला बसायची." लुगड्याला नक्षीचे काठ होते. मुलगी रंगीत कांड्या भरत होती. तिकडे सहज बापाचे लक्ष गेले. तो म्हणाला, "अग तुझ लक्ष आहे कुठ ? सुताला बारिक गाठ आहे बघ." मुलगी म्हणाली, "वावा मी तो पाहिली आहे. पण तुम्ही खुशाल धोटा मारा ती गाठ राघूच्या डोळ्यात जाईल बरोबर" आणि खरेच काठातल्या पोपटाच्या डोळ्यात ती गाठ बरोबर जाऊन बसली. नुसत्या कांड्या भरताना, ताणा बाणा पहात पहात, त्या मुलीने धाग्याचा इतका अचूक अंदाज बांधला होता. कर्म करता करता ते असे सुलभ व उत्तम होत जाते. पुन्हा एकदा

श्रीरामकृष्णांच्या चरित्रात डोकावले तर त्यांचे चरित्र लेखक सांगत आहेत, "एक दिवस ते शंभुचंद्राकडे गेले असता त्यांचे पांढे दुखू लागले. शंभुचंद्र त्यांना म्हणाले, "आपल्याला मी एक दोन अफूच्या गोळ्या देईन. परत गेल्यावर त्या खा म्हणजे पांढे दुखणे राहिल." श्रीरामकृष्णांनी ती गोष्ट मान्य केली. पुढे बराच वेळपर्यंत दोघांच्या गप्पागोष्टी झाल्या व बोलण्याच्या नादात दोघेही ही गोष्ट विसरून गेले.

श्रीरामकृष्ण परत जावयास निघाले व दहा-वीस पावले गेल्यावर त्यांना गोळ्यांची आठवण झाली. त्याबरोबर ते परत फिरले. पण परत येऊन पहातात तर शंभुचंद्र तेथून गेले होते. तेव्हा एवढ्यासाठी त्यांना कशाला हाक मारावी असा विचार करून कंपाउंडरजवळून अफूच्या दोन गोळ्या घेऊन ते परत फिरले. पण वाटेला लागल्याबरोबर काय झाले कुणास ठाऊक त्यांना नीट चालवना पाय रस्त्याने सरळ न जाता नाल्याच्या बाजूला ओढ घेऊ लागले. असे का होतं, वाट तर चुकली नाही ना, असा संशय घेऊन मागे वळून पहातात तो मागील रस्ता नीट दिसत होता. न जाणो खरोखरच रस्ता चुकला असेल असे वाटून ते शंभुचंद्राच्या फाटकापर्यंत परत गेले व तेथून आपला रस्ता पुन्हा एकवार नीट पाहून घेऊन परत जाऊ लागले तरीही तेंच. असे दोन तीन वेळा झाल्यावर ते निराश होऊन रस्त्यात बसले तो एकाएकी त्यांच्या मनात आले, "अरे हो, शंभू तर म्हणाला की, माझ्याजवळून गोळ्या घेऊन जा." तसे न करता, त्याला न कळवता मी त्यांच्या कंपाउंडरकडून गोळ्या घेऊन घाललो आहे ! म्हणूनच आई मला येथून जाऊ देत नसावी. शंभूला विचारल्याशिवाय गोळ्या देणे कंपाउंडरला योग्य नाही व माझ्याजवळून घेऊन जा म्हणून त्याने सांगितलं असता दुसऱ्याजवळून घेऊन जाणे मलाही योग्य नाही. तर अशारीतीने गोळ्या नेण्यात असत्य भाषण आणि चोरी हे दोन्ही दोष आहेत. म्हणून आई मला येथून जाऊ न देता इथेच अडकवून ठेवीत असावी" असे मनात येताच ते तात्काळ दवाखान्यात गेले तो कंपाउंडरही तेथे नव्हता. तेव्हा त्यांनी दारातूनच ती गोळ्याची पुडी आत टाकून "ह्या तुमच्या गोळ्या टाकल्या हो." असे म्हणून मांठ्याने ओरडून आपला रस्ता धरला. आता या वेळेस पाय ठीक चालत होते व रस्ताही नीट दिसत होता. लवकरच ते आपल्या खोलीत जाऊन पोहोचले. ते नेहमी म्हणत असत ज्याने आपला भार सर्वस्वी आईवर टाकला त्याचा पाय ती इतकासुद्धा बंताल पडू देत नाही."

तेव्हा साधकाने प्रथम सात्त्विक कर्मच हातून व्हावे अशी देवांची विनवणी करावी आणि दक्षतेने आपल्याच कर्माकडे त्रयस्थ म्हणून पहात आपणच तयार करून ठेवलेल्या कसांटीपट्टीकडे पहात मूल्यमापन करावे. गुरुदेवांनी बदली होऊन परगावी चाललेल्या एका साधकाला असेच म्हटलं होतं की, "परमार्थ संभाळा, माझा परमार्थ संभाळा अशी देवालाच प्रार्थना करावी." राजस, तामस कर्माचा तर विटाळ होऊ देऊच नको,

असे देव सांगतच आहत. तेव्हा आपण कर्माबद्दल किती जागरूक होवे तें उथें कळत आहे.

देव पुढे म्हणाले, "चारी आश्रमांत एकच पुरुष वेगवेगळा भासतो. त्याप्रमाणे कर्मभेदाप्रमाणे कर्त्यामध्येही त्रिविधता आहे. आता त्या तिन्हीपैकी सात्त्विक कर्ता कसा असतो ते तुला सांगतो. तू लक्ष देऊन ऐक. वायन ह्या उत्तम चंदनाचे झाड आणि शाखा दोन्ही सरळसोट वाढतात. ह्या वाढीमध्ये फळाची आशा तर नसतच नागवेलीला फळे येतच नाहीत. तेव्हा नित्य क्रिया अशाप्रकारे फळाची आशा टाकून जो करतो तो सात्त्विक कर्ता समजावा. नित्यकर्म हे कर्त्याच्या मनातील रजोविकार आणि तमोविकार नाहीसे करून ते जास्तीत जास्त सात्त्विक करीत जाते व त्यामुळे ते स्वतःच फलरूप होते. त्यामुळे ते निष्कळ आहे, फलशून्य आहे असे म्हणून नये तें स्वभावतः फलच आहे. फळाला वेगळे फळ काय येणार ?

स्वभावतःच फलद्रूप होणारी नित्यकर्म अत्यंत आदराने आणि विनम्रक केली तरी कर्ता वर्षाकालीन मेघाप्रमाणे मुकाट्याने ती करतो. गर्जना वा गडबड करून मी ही नित्यकर्म उत्तम करतो असे तो प्रसिद्ध करीत फिरत नाही. आपले कर्म त्या परमात्म्याच्या प्रतिमेला अर्पण करण्याइतके सुंदर कसे होईल याची तो काळजी वाहतो. मग प्रथम त्या कर्माला जे शुद्ध स्थळ शास्त्राने सांगितले असेल ते तो शोधतो. तें कर्म करण्याची जी वेळ शास्त्राने सांगितली असेल ती तो चुकू देत नाही. कर्म कसे करावे याबद्दल शास्त्राचा निर्णय विचारतो आणि मग कर्माच्या पलीकडे मनाला जाऊ देत नाही. नियमाच्या साखळीत मनाला वागवतो. हा नियम करण्यासाठी चांगल्या सर्वोत्कृष्ट धैर्याची जागती चिता तो घेता आणि आत्मसुखाच्या आवडीने कर्म करता करता देह सुखाची पर्वा करीत नाही. झोप जसजशी कमी होईल, भुक्ची जसजशी आठवण होईनाशी होईल तसतशी नित्यादिक कर्म करीत तो अभिर्काधिक उत्साह धरतो.

एका बगीच्यात काम करणारा एक मजूर होता तो जातीचा काछी व वयाने वृद्ध म्हणून लोक त्याला काछीबाबा म्हणत. दिवसभर बागेत काम करावे आणि संध्याकाळी नदीकाठी मालतीकुंजामध्ये भाकरी करून खावी व तिथेच झोपावे असा त्याचा नित्यक्रम होता. रात्री कृष्णोदरी नदीवर आल्यावेळी त्याने मालतीकुंजातून "राम राम" असा स्पष्ट ध्वनी ऐकला. त्याने डोकावून पाहिले तर काछीबाबा झोपले होते आणि शवामावरोबर राम राम ध्वनि येत होता.

एक दिवस काछीबाबा गावात गेले असता बगीच्याच्या मालकाने रुपयांची थेंबी भरून मजूरीचे पैसे वाचाला दिले. दुसरे दिवशी काछीबाबा थेंबी घेऊन दुकानान परत आले थेंबी मालकासमोर ठेवली आणि नमस्कार करून म्हणाले, "मालक, हे आपल्याजवळच राहू दे काल ह्या थेंबीच्या काळजीने मला झोपही नाही आणि देवाचे नावही घेईना तेव्हा मला हे नको".

सात्त्विक कर्ता इतक्या अनासक्तीने कर्म करीत असतो.

माउली म्हणतात, "सोने आगीत तापवले की त्यातील हीण जळून जाते वजन कमी होते पण कस वाढतो. त्याप्रमाणे नित्यकर्माने त्याला शीण होत असला तरी शुद्धि होत जाते. आगीत उडी टाकताना भीतीने सतीच्या अंगावर रोमांच आले आहेत असे कधी दिसते काय ? आत्म्यावर त्याचे इतके प्रेम बसलेले असते की देह सोडताना त्याला काही खेद होत नाही. विषयाचा उल्लास जसजसा कमी होईल तसतसा देहाहंकार कमी होतो आणि कर्म करण्यामधला आनंद दुष्पट होतो. याप्रमाणे तो कर्म करतो पण एखादे वेळी जर कर्म करणे काही कारणाने थांबले तर तो संकोचितही होत नाही. एखादा गाडा कड्यावरून धडाधड कोसळून खाली आला तर त्या गाड्याला जसे काही संकट वाटत नाही त्याप्रमाणे कर्म थांबल्याचे त्याला दुःख वाटत नाही. वर, आदराने आरंभिलेले कर्म, समजा, अव्यंगपणाने सिद्धीला गेले तरीही आपण विजय मिळविला असे तो समजत नाही. या प्रकारे मर्म जाणून जो कर्म करीत असतो तो सात्त्विक कर्ता आहे असे समज

आता राजस कर्ता आहे तो जगातील सर्व अभिलाषांचे आश्रयस्थान आहे. गावातील सर्व केरकचरा उकड्यावर येतो त्याप्रमाणे जगातल्या सर्व अभिलाषांचे हे पाय धुण्याचे ठिकाण आहे. ज्या कर्मांमध्ये कष्ट कमी पण फल जास्त असेल अशी कर्मे करण्यात तो वृडलंला असतो. आपण मिळवलेल्या पैशातून कवडीसुद्धा खर्च करायला तो तयार नसतो. त्या पैशावरून क्षणाक्षणाला तो जिवाची कुरबंडी करतो. एखादा बगळा माशावर टिपण धरून बसतो त्याप्रमाणे किंवा कृपण आपल्या ठेव्याला जपत असतो त्याप्रमाणे दुसऱ्याच्या मोल्यवान वस्तूवर तो लक्ष ठेवून असतो. बोरीच्या झाडाजवळ गेले तर ते गुतविते आणि खो जवळ गेले तर काट्यांनी अंग फाडते आणि त्याचे फळ काढून तोंडात घातले तर ते जिभेला चटका देते त्याप्रमाणे शरिराने, मनाने, घाणीने तो वाटेल त्याला दुर्खांबितो. आपल्या स्वार्थासाठी आपण दुसऱ्याचे अनर्हात करतो आहो, हे तो ध्यानात दुर्खांबितो. आपल्या स्वार्थासाठी आपण दुसऱ्याचे अनर्हात करतो आहो, हे तो ध्यानात घेत नाही. कर्माचे आचरण करण्याचे बळ त्याच्या अंगी असतेच असे नव्हे पण कर्माबद्दल अर्हूच मात्र कधीच त्याच्या मनात निर्माण होत नाही. धोतऱ्याच्या फळाच्या बिया विषारी आणि फळावर काटे असतात तसा शुचित्वाच्याबाबतीत तो दरिद्री असतो. त्याचे कर्म नेहमीच सकाम असल्याने कर्माचे फल हातात पडल्याबरोबर तो आनंदाने वाकल्या दाखवतो. आरंभिलेले कर्म जर फलहीन झाले तर त्या निराशेने तो जिकला जातो. कर्माचा लगेच धिक्कार करू लागतो. अशा प्रकाराने जो कर्म करतो त्याला राजस कर्ता म्हणून तू ओळख.

आता कुकर्मांचे आगर असलेल्या तामस कर्त्यांचेही वर्णन केले पाहिजे. अग्नि ज्याला स्पर्श करील त्याला तो जाळून काढतो पण आपण जाळतो आहो हे त्याला कळत नाही. दाहकना त्याचा स्वभावधर्मच आहे. शस्त्र आपल्या धारेने दुसऱ्याचा जीव घेतो पण त्या शस्त्राला आपण मारक आहो याची खबर नसते. काळकूट प्राण घेतो

पण आपल्या कृत्याचा परिणाम त्याला ठाऊक नसतो. त्याप्रमाणे आपण ज्या वाईट क्रिया करतो त्यामुळे आपला आणि दुसऱ्याचा घात होतो आहे याची खबर त्या कल्यांना नसते. क्रियेच्या परिणामाची तर तो काळजी करतच नाही पण क्रिया करत असतानाही ती क्रिया किती अपायकारक आहे याचा तो विचार करीत नाही. वायटळीचा वारा जसा सैरावैरा धावत वाटेल तो अनर्थ करीत जातो तशी त्याची क्रिया असत. तो तामस कर्ता पाहिला की पुरे, मग वंडा मनुष्य पहाण्याची जरूरी नाही. त्या कल्यांचा आणि त्याच्या क्रियाचा काही मेळच असत नाही. बैलाला लागलेल्या गोचिडाप्रमाणे इंद्रियांना प्राप्त झालेल्या विषयांचे सेवन करून तो आपल्या आयुष्याची वाटचाल करतो. लहान मूल जसे क्षणात हसते, क्षणात रुसते, रडते तसा त्याच्या वर्तित्या उच्छृंखलपणा असतो. तो तामस कर्ता प्रकृतिच्या आधीन राहून कृत्य आणि अकृत्य याचा विवेकही न करता वाटेल तशी कृत्ये करून उकिरडा माजावा तसा माजतो. मान्य पुरुषालाही मान द्यावा पण हा तामस कर्ता ईश्वरालादेखील मान देत नाही. मूढपणामध्ये डोंगर बरा असे म्हणण्याची वेळ येते. त्याचे मन कपटी, वागणूक पक्की चोरटी आणि दृष्टि वारांगनेप्रमाणे ओंली असते. किंबहुना त्याचा देहच कपटाने घडविलेला असतो आणि त्याचे जीवन म्हणजे चव्हाट्यावरचे द्यूतगृहच असते. त्याचा तो अवतार म्हणजे लोभी भिल्लांचाच गाव आहे. म्हणून सांगतो धनंजया, तू या वाटेने जाऊ येऊ नकोस. अरे, त्याचे मन इतके मत्सरी असते की दुसऱ्याचे भले झालेले त्याला पहावतही नाही. दुधात जर मद्य मिसळले तर तं जसे दुधालाच अपेय करते त्याप्रमाणे दुसऱ्याचे कल्याण त्याच्या मनात मत्सराचा अग्नि पेटवते. पार्था, मयसभा पाहून दुर्योधनाला राग येण्याचे काय कारण होते सांग. राजसूय यज्ञ तुम्ही पांडवांनी इंद्रप्रस्थाला केला. कोपागार तर तुम्ही त्याच्याच स्वाधीन ठेवले होतेत. हेतू त्याला मोठेपणा देण्याचा होता पण परिणाम असा झाला की दुर्योधनाची ईर्ष्या वाढत गेली, द्वेष वाढत गेला, मत्सर भडकला. तुमचे वैभव पाहून त्याला तुमचा नायनाट कसा करावा ह्या एका विचारानेच ग्रासून टाकले. हातात तरवार घेऊनच दुर्योधनाने संतापाने मयसभेमध्ये प्रवेश केला होता आठवते ना ? जमीन समजूनच त्याने पाण्याने भरलेल्या कारंज्यात पाऊल टाकले आणि तो पाय घसरून पडला. दैवानेच पुढच्या अनर्थाची तेव्हा तयारी केली. भीमाला आणि द्रोणदीला हसू आवरेना आणि दांघांनी हसत हसत 'आंधळाचा पुत्रही आंधळाच' असे उद्गार काढले. पार्था, मत्सर, द्वेष संतापाने पेटलेल्या दुर्योधनाच्या मनात ह्या उपहासांनी किती भर घातली असेल ? पुढचे द्यूताचे भोषण नाट्य यातूनच निर्माण झाले ना ? या यज्ञात आता किती आहुती पडतात काय सांगाव ? असा हा तामस कर्माचा प्रकार आहे.

थंड पदार्थ अग्निमध्ये घातला की, तो क्षणात धडाडून अग्निरूपच होतो त्याच्या थंडपणाचा लवलेशसुद्धा उरत नाही. शरीरात कितीही उन्मांतम पदार्थ घातले तरी त्याचा

मलच हातो त्याप्रमाणे दुसऱ्याचे जे जे चांगले होईल ते ते माझे वाईट झाले असाच भाव त्याच्या मनात उत्पन्न हातो. दुसऱ्याचे गुण पाहून तो त्याची निंदा करतो सापाला दूध पाजले की विष तयार हातो तसा दुसऱ्याचा गुण त्याच्या मनात आला की तो दोषाचेच रूप घेतो आणि निदारूपाने बाहेर पडतो. अमृताचे विष करणारी तामस वृत्ती त्याच्या रोमारोमात भरलेली असते आणि चुकून कधी सत्कृत्य करण्याची वेळ त्या तामस कर्त्यापुढे आलीच तर ती त्याच्या हातून निसटून जाते. दुर्वासांची इतकी उत्तम सेवा त्या दुर्वाधनाने केली आणि जेव्हा ते प्रसन्न झाले तेव्हा आपले कल्याण करून घेण्याची संधी त्याला नव्हती काय ? पण पार्था, "पांडव वनात आहेत अस्तमानानंतर आपण आपल्या साठ हजार शिष्यांसह जाऊन त्यांच्याकडे भोजन मागा आणि जर धर्म ते देऊ शकला नाही तर त्याला शाप द्या." हेच मागणे त्याने मागितले नाही काय ? तसे घडते.

इहलोकी सुखाने जगता येईल, परलोकी सुखाची प्राप्ती होईल असे उचित कर्म करण्याची वेळ आली की मग मात्र तो अगदी झोपेने ग्रासून टाकला जातो. दुर्व्यवहार करण्याची वेळ आली की झोप चार हात लांब उभी रहाते आणि दुष्कृत्याची वाट मोकळी करते. द्राक्षरस, आम्ररस खावे अशी वेळ आली की कावळ्याचे तोड याचे तसा हा प्रकार होतो. दिवस उगवला की घुबडाचे डोळे जातात, त्याप्रमाणे कल्याणकाळ आला की त्याला आळस भरलाच. प्रमादाच्या वेळी मात्र वाटेल तितका उत्साह त्याच्या अंगी संचरलेला असतो.

समुद्राच्या पोटात जसा वडवानल कायमचा पेटलेला असतो त्याप्रमाणे जन्मभर खेदाची आग तो पोटात वहात असतो. हे वीरा अर्जुना, कल्यान्ताच्या पलीकडे का होईना पण फलप्राप्ती झाली पाहिले असे त्याच्या व्यापाराचे धोरण असते. जगाच्या पलीकडच्या गोष्टींची तो चिंता वाहता, पण गयताची काडीदेखील त्याच्या हाती लागत नाही. हा तामस कर्ता मूर्तिमंत पापच आहे. तू असा एखादा कर्ता जेव्हा पहाशील तेव्हा तो तामस कर्ता आहे हे निर्विवाद ओळख. सुजनांचा तू चक्रवर्ती राजा आहेस. तुला ज्ञान, कर्म, कर्ता या तिघांची वंगवेगळी लक्षणे सांगितली आहेत. तू ती ध्यानात घे.

आता अज्ञानाच्या गावी बुद्धि, मांहाची पैठणी नेसून, संशयाचे सर्व दागिने घालून, जीवाच्या स्वरूपाच्या निश्चयाची शांभा पहाण्याचा व्यापार करीत असते. ही बुद्धिसुद्धा अर्जुना, तीन प्रकारची आहे.

अर्जुना, अरे जगात अशी एकही वस्तू नसेल की जी त्रिगुणांनी व्यापलेली नाही. वस्तू म्हटली की तिचे तीन प्रकार झालेच. असे कोणते लाकूड आहे की ज्याच्या पांटात अग्नि नाही ? अशी कोणती वस्तू जगात आहे की जी गुणांच्यामुळे ती तीन ठिकाणी विभागली गेली नाही ? बुद्धिचे म्हणून गुणांनी तीन प्रकार केले आहेत आणि त्याचप्रमाणे धेयांचही ! बुद्धि आणि धृति ह्या दोन्ही मुळात एक पण कोणत्या तरी एका गुणाशी त्याचा मेल झाला की त्या त्या गुणांचे रूप त्या घटात पाण्याला मुळत रंग नाही खरा पण ते ज्याच्या बरोबर राहील त्याचा रंग घेते.

एक राजा रोज रात्री दूध पीत असे. सोन्याच्या पेल्यातून दूध पिऊन राजा कंटाळला मग त्याने खर्जिन्यातून एक मोठा अनगड पाचू आणवला तो खोदून त्याचा सुंदर पेला तयार करून त्या पेल्यातून तो दूध पिऊ लागला. लहानपणापासून त्याला वळण लावलेले होते की दूध, पाणी किंवा खाण्याचा पदार्थ समोर आला तर त्याकडे निरखून पाहून मग तो ग्रहण करावयाचा. त्याप्रमाणे तो पाचूच्या पेल्यातील दूध पहायचा आणि मग प्यायचा. पाचूच्या पेल्यातील दूध पिण्यास सुरवात केल्यापासून राजाची प्रकृति नीट राहिली. राजा रोड दिसू लागला. राजवेद्य आले, प्रकृति तपासली पण दोष कुठे सापडला. मग त्यांनी सर्वा दिवस राजाबरोबर घालवला. रात्री नित्यक्रमाप्रमाणे पाचूच्या पेल्यातून दूध सेवकाने आणून दिले. राजाने पेला हातात घेतला, दुधाकडे पाहिले आणि दूध पिऊन पेला तबकात ठेवला. राजाच्या चंढन्यावर होणारे फेरबदल राजवेद्य निरखून पहातच होते. त्यांनी हात जोडून म्हटले, "महाराज, आपल्या प्रकृति बिघाड करणारा हा पाचूचा पेला आहे. त्या पाचूचा रंग दुधातला येतो आहे आणि आपल्या मनात "यात विष तर मिसळले नसेल ना" अशी शंका येते आणि मग दिवसभर तोच विचार मनात राहून आपली प्रकृति बिघडते."

राजाने हे निदान मान्य केले. राजवेद्यांना बक्षीस दिले आणि पाचूच्या पेल्याची जामदारखान्यात रवानगी केली. दोष दुधाचा नव्हता. ते दूध ज्या पेल्यात ठेवले जात होते त्या पेल्याचा होता. त्याप्रमाणे देव सांगत आहेत की अर्जुना, बुद्धि आणि धृति यांना मुळतः रंग नाहीत पण गुणाशी मेळ झाला की त्यांना रंग चढतो. ह्या गुणांची लक्षणे सांगतो आणि भेदही सांगतो. बुद्धि आणि धृति यापैकी आधी बुद्धिचे तीन प्रकार सांगतो.

अर्जुना, प्रथम सात्त्विक बुद्धि म्हणजे काय हे सांगतो, 'अमुक कर्म करू या' असा जे निश्चय करत त्या तत्त्वास बुद्धि म्हणावयाचे. प्राणी ज्या वाटांनी संसारात येतात त्या तीन वाटा म्हणजे--

- (१) विहित कर्माचे आचरण न करणे.
- (२) काम्य कर्माचे आचरण करणे.
- (३) निषिद्ध कर्माचे आचरण करणे.

अशा आहेत. आता त्या तीनही वाटा त्याज्य, निन्द्य, दांप्रास्यद आहेत. विहित कामांचे आचरण करावयाचेच, आणि काम्य व निषिद्ध कर्म कधीही करावयाचे नाही असा निश्चय करणारी बुद्धि सात्त्विक बुद्धि आहे असे समज. अनेक जन्मांच्या शृंभसंस्कारामुळे ती बुद्धि उपजताच निश्चय करत की आपल्या अधिकारानुरूप जे आले. शास्त्राच्या ओघाने जे सांगितले ते नित्य कर्म करण्यातच आपले कल्याण आहे. तान्हेला मनुष्य तहान भार्गवण्यासाठी पाणी पितो त्यात दुसरा काही हेतू नसतो. त्याप्रमाणे ना सात्त्विक बुद्धियुक्त कर्ता माक्ष हे एकच ध्येय डोळ्यापुढे ठेवून अत्यंत निष्ठेन नित्यकर्म करीत रहातो अशा प्रकारे बुद्धिचा एकदा निश्चय झाला की कर्म व्यवस्थित घडत

रहाते, संसारभयापासून सुटका होते आणि त्या कर्त्यास माक्ष सुलभ हाता बुद्धिचा निश्चय झाला की, मोक्ष ठेवलेलाच आहे असेसुद्धा मी म्हणतो.

अर्जुना, वर वर पाहिले तर हा कर्ता नित्यकर्म इतकं सुंदर करता त्याअर्थी त्याची कर्माकडे प्रवृत्तिच आहे असे वाटते पण आतून त्या कर्माच्या फळावर त्यान पाणी सोडले आहे त्यामुळे त्याची प्रवृत्तिही निवृत्तिच्या पीठावर माटलेली आहे अस म्हणाच लागते. निश्चय करून बुद्धिने हा नित्यकर्माचा कलश झळझळीत करून मांटला की तात्काळ तो कर्ता मोक्षाचा अधिकारी होतो. इतकं या कर्मफलाच्या त्यागाच माहात्म्य आहे आणि हे माहात्म्य जाणूनच त्या सात्त्विक बुद्धिने फलत्यागपूर्वक नित्यकर्म करण्याच कंकाण बांधलेले असते. तान्हेंल्या माणसाला पाणी मिळाले की तो जगता, पुरात ग्रहाणारा मनुष्य नाव मिळाली की सृष्टिरूप बाहेर येतो. अंधान्या विहिरीत सूर्योत्करण पडले की आत पडलेल्या माणसाला बाहेर निघण्याची वाट दिसू लागते, राग्याला पथ्य आणि औषध दांढीचा लाभ झाला की तो जगता, तडफडणारा मासा पाण्यात साडला की निवांत होतो त्याप्रमाणे जीवाने विहित कर्माची कास धरली की त्याला माक्ष मिळताच

या बुद्धिला करणीय कर्म कोणते हे उत्तम प्रकारे कळते त्याचप्रमाणे तिला अकरणीय कोणते हेही अवगत असते. ती म्हणते की "ही काम्यकर्म संसाराचे भय देणारी आहेत. शास्त्रवचन व गुरुवचन यांनी त्यांच्यावर ती कधीही करू नयेत असा कायम शिक्का मारलेला असतो. मी ती कधीही करणार नाही." पाथां, अकरणीयाच तिचे ज्ञान असे पक्के असते. काम्य व निषिद्ध ही दांढी कर्म जन्ममरणाच्या चक्रात पुन्हा पुन्हा गुंतवणारी आहेत हे जाणून त्या कर्माकडे थोडीसुद्धा प्रवृत्ति उठत आहे असे पाहिले की बुद्धि हत्यार घेऊनच त्या प्रवृत्तिला मागच्यामाग पळवते.

अग्नित प्रवेश करत नाही, अथांग समुद्रात उडी घालत नाही, धगधगीत शूळ हातात धरत नाही, फू फू करणारा काळसर्प पाहिला की त्याला धराच अशी इच्छा होत नाही किंवा वाघाच्या गुहेत प्रवेश करण्याचे धाडस होत नाही त्याप्रमाणे अकरणीय कर्म पहाताच ह्या बुद्धिचा थरकाप हातो. निःसंदिग्धपणे ती तिथून मागे फिरते. विचार करते की "अहो ह्या अन्नामध्ये विष कालवलेलं आहे हे कोण खाईल ? हे जर कुणी खाल्ले तर मृत्यू आल्याशिवाय कसा राहील म्हणून मी त्याकडे पाहणारसुद्धा नाही, नुसते पाहूनदेखील मला एखादे वेळी बंधन निर्माण व्हायचं."

मी एकदा आमच्या आजोबांना-इचलकरंजी सरकारांना-विचारलं, "मिश्र कन्यामध्ये वर्गेरं वायकांनी का जायचं नाही ? वायकांच्यावर हे बंधन का आहे ?" सरकार म्हणाले, "तिथे सगळ्या गाष्टी वायकांनी पहाण्यासारख्या, ऐकण्यासारख्या नसतात पाहून पाहून डांळे मरतात, ऐकून ऐकून कान मरतात आणि मग हळूहळू त्या प्रकाराचे त्यांना काही वाटेनासे होते म्हणून जपायचं."

हे त्यांचे शब्द काय मोलाचे आहेत हे तंढा पूर्णतया कळले नाही पण आता कळतं आहे की आपल्या इद्रियातील सात्त्विकता ही एक फार मोलाची आणि नाजूक

घस्तू आहे. जपावी तंबूदी थोडी. तरवारीचे पाते जसे धारदार ठेवावे लागते. आमो आण रहात नाही तसे हे नाजुकपण अलगद जपावे लागते. तरवारीचे पोलाद एकदा गृप तापवून लगेच अगदी थंडगार पाण्यात बुडवून ठेवावे लागते तेव्हा ते तयार होतात म्हण. म्हणजे पोलादाची ती प्रक्रिया आणि हत्यार तयार झाल्यावरची त्याची ही जपणूक ! नाही तर गंज चढून ते पाते निकामी होतात. तेव्हा हा भाव लक्षात ठेवून ती बुद्धि निर्भिद्ध कर्मापासून स्वतःला पूर्ण दूर ठेवते.

बंधभयाने भरलेले निर्भिद्ध कर्म जर समोर आलेच तर त्या कर्मापासून कसे निवृत्त व्हावयाचे हेही ती बुद्धि जाणते आणि त्या कर्मापासून आपली सुटका करून घेते. रत्नपारखी ज्याप्रमाणे हिरे, पाचू इत्यादी रत्ने पारखून घेतो त्याप्रमाणे ही बुद्धि कार्य आणि अकार्य याबद्दल अत्यंत जागरूक राहून पारखू करते आणि खऱ्याचा स्वीकार आणि खोट्याचा त्याग त्या जवाहिऱ्याप्रमाणे करते. अशा तऱ्हेने ती पारखू करीत जाईल तसतशी निवडीच्या कामात ती तल्लख होत जाते, तयार होत जाते. तिला फारसा विचारच करावा लागत नाही.

एका न्यायाधीशांची सत्यभाषणाबद्दल फार ख्याती होती. ते कधीही असत्य भाषण करीत नाहीत हे सर्वांना ठाऊक होते. तेव्हा एके दिवशी त्यांना त्यांच्या मित्रांनी विचारले, "काय हो, तुम्ही अगदी जन्मभर हे व्रत पाळले. तुमचा काही व्यावहारिक फायदा झालेला तर दिसत नाही ? मग तुम्ही तुमच्या व्यवसायात नित्य खरे बोलून मिळवलेत तरी काय ?"

न्यायाधीश हसून म्हणाले, "भाई, प्रश्न अगदी बरोबर आहे. माझ्यावर विश्वास ठव असे मी म्हणतच नाही कारण मी खोटे कधी बोलत नाही. हे तुला माहीतच आहे. पण व्यवसायात काय मिळवले हे सांगतो. माझ्यासमोर जेव्हा एखादा साक्षीदार उभा असतो तेव्हा त्याने, त्याच्या वकिलाने वा विरुद्ध पक्षाच्या वकिलाने कितीही चलाखी केली तरी सत्य प्रकार काय आहे हे मला तात्काळ कळते. न्याय देताना यापेक्षा आणखी काय हवे आहे ?"

देव म्हणतात "तेव्हा ध्यानात ठेव की सात्त्विक बुद्धि मुळात शुद्ध असतेच पण कार्याकार्य विवेक करता करता जास्त जास्त उजळत जाते आणि मग तिच्यामध्ये आत्म्याचे स्वच्छ प्रतिबिंब पडते. अखंड अभ्यास त्या बुद्धिला या पदावर नेऊन पांचवता, पार्या, अशा ह्या बुद्धिला सात्त्विक बुद्धि म्हणावयाचे.

अर्जुना. सर्व जीवामध्ये जर ही एकटीच असती तर किती कल्याण झाले असत पण तसे हात नाही. रजोगुणाशी ससर्ग झाला की बुद्धि रजोगुणी होते. तिला कार्य आणि अकार्य ह्याची निवड करता येत नाही. राजहंस पक्षी दूध आणि पाणी वेगवेगळी करू शकतो पण बगळ्याच्या गावान दूध आणि पाणी एकत्र करूनच घेतले जाते त्या बगळ्यांना त्यातील दूध घ्यावे, पाणी टाकावे हे कळत नाही. आंधळ्या माणसाने रात्री आणि दिवसा अंधारच असतो. ज्याने फुलांतील मकरंद सुगंध घ्यावा तो

भ्रमर वाळलेले लाकूड कोरत बसतो आणि हे त्याच्या स्वभावानुरूपच घडत असते. तो एकीकडे मकरंद खाता, एकीकडे लाकूडही कोरतो त्याप्रमाणे ही राजसी बुद्धि कार्य आणि अकार्य न पहाता, निवड न करता, सरसकट मिश्र कर्म करीत सुटते. अधर्म आणि धर्म यातील भेदच तिला कळत नाही. नोट पाहिल्याशिवाय जर मोत्यांचौ खरेदी केली तर चुकून सांदा बरोबर व्हावा पण फसगत व्हावी हे नक्कीच घडत रहाते. जेवणाचे आमंत्रण निवड न करता सगळ्या मांडवांसच द्यावे त्याप्रमाणे ती बुद्धि सगळ्याच कर्मांना आवाहन करीत असते.

आता तामस बुद्धिचे वर्णन करायला हवे. ते क्रमाने येते आहे म्हणूनच करावयाचे. आतापर्यंत तुझ्या ध्यानात आलेच असेल की ह्या तामस गुणांचे सात्त्विकाच्या बरोबर उलट वर्तन असते. राजसामध्ये थोडा सात्त्विक व थोडा तामस भाग असतो. आपापल्या गुणाच्या अंशाप्रमाणे मग राजस तामसाकडे आणि सात्त्विकाकडे झुकत असतो. संगीतात जसा तीव्र कोमल ऋषभ गांधार मध्यम आणि मग स्थिर पंचम आणि धेवत निषाद पुन्हा तीव्र कोमल असतो आणि तोडीसारख्या रागात पुन्हा अति कोमल ऋषभ आणि अति तीव्र मध्यम असे सूर येतात तसेच हे आहे. तामसातल्या तामसाचे रंग असे की राजरस्ता चोरांना आडवाट वाटता आणि राक्षसांना दिवसच रात्रीसारखा नकोसा होतो तशी ती तामस बुद्धि असते. ती बुद्धि गव्याला खोटे मानण्यात आनंद मानते. एखादा भाग्यहीन मनुष्य असतो त्याच्या पुरलेल्या ठेव्याचे जसे कोळसे होतात त्याप्रमाणे शास्त्रानुसार जे वर्तन योग्य असेल नेमके तेच त्या तामसी बुद्धिला नकोसे होते. सगळ्याच अर्थाचा ती बुद्धि अनर्थ समजते आणि जितके म्हणून गुण आहेत ते सगळे दोष मानते. श्रुतींनी ज्याचा अंगीकार केला ते सगळे त्या बुद्धिला त्याज्य वाटते."

ह्या विवेचनाच्यावेळी शंकराचार्यांच्या मकबंध नाटकाची आठवण होते. सुरुवातच आहे तीन चर्तकणींच्या गाण्याने. त्या गात आहेत-

1st Woman- Where Shall we three meet again ?

2nd Woman- When the hurly-burly is done.
When the battle is lost and won.

3rd Woman- That will be ere the set of Sun.

1st Woman- Where the place ?

2nd Woman- Upon the heath.

3rd Woman- I come Grymalkin

All Paddock calls-anon

Fair is foul and foul is fair

Hover through the fog and filthy air.

आता यातील fair is foul and foul is fair हे वाक्यच सर्व नाटकातले सूत्र आहे. सत्कृत्य म्हणजे दुष्कृत्य आणि दुष्कृत्य म्हणजे सत्कृत्य असे मानून आणि ह्या

चंटाकणीच्या वाक्याने भारून जाऊन मकबेथने काय काय गुन्हे केलं हे विहितच आहे ज्या वृद्ध राजाने आपला सन्मान केला. पदवी दिली त्या अन्नदात्याचा झोपत खून करण ह त्या मालिकेतील पहिले दुष्कृत्य. माउली तामसी बुद्धिचे वर्णन करीत असतात आणि आपल्याला मकबेथच्या स्वरूपात ही मूर्तिमंत तामसी बुद्धि भेटत असते.

देव म्हणत आहेत, "अर्जुना, जिथे चांगले ते वाईट आणि वाईट ते चांगले अस सांगितले जाते ती बुद्धि तामसी आहे हे तू कोणासाठी न विचारता ठरव. धर्मार्थ पाहून का ही रात्र आहे असे आपण ठरवितो ? आपल्या डांड्यांना रात्र दिसतेच की.

आत्मबोधरूपी कमलाचा विकास करणाऱ्या चंद्रा अर्जुना, तुला बुद्धिचे तीन प्रकार स्पष्ट करून दाखवले आहेत. या बुद्धिच्या योगे तीन प्रकारच्या कर्मांचा निश्चय केला जातो आणि तीन प्रकारच्या धंद्यांना हा निश्चय तडीला नेला जातो. सात्त्विक बुद्धिला सात्त्विक धंद्यां, राजस बुद्धिला राजस धंद्यां व तामस बुद्धिला तामस धंद्यांची जांड दिली जाते. साहजिकच तेव्हा धंद्यांचेही तीन प्रकार होतात. त्याच्या लक्षणासह हे तीन प्रकार सांगितले जातील. तू चांगले लक्ष दे.

प्रथम सात्त्विक धृतिचा प्रकार सांगतो. ही सात्त्विक धृति मनात उत्पन्न झाल्याबरोबर मनादिक इंद्रिये आपआपले व्यापार उभ्या उभ्या टाकून देतात. सूर्य उगवल्याबरोबर अंधार आणि चोरी दोन्ही बरोबरच नाहीसे होतात. राजाज्ञा सुटली की, गोरव्यवहार थांबतात. घान्याचा जोर वाढला की ढग आपल्या गर्जनेसाहट नाहीसे होतात. अगस्ति ऋषि दृष्टिस पडल्याबरोबर भयाने समुद्र मौन धारण करतो, चंद्रोदय झाल्याबरोबर सूर्याबरोबर कमळांचे वन पाकळ्या मिटून घेते. एखाद्या मत्त हत्तीपुढे गर्जना करीत सिंह येऊन उभा राहिला तर तो मदान्मन हत्ती उचललेले पाऊल खाली ठेवतो त्याप्रमाणे या धृतिच्या दर्शनाने मनादिक इंद्रियांची अवस्था होते. इंद्रियांच्या आणि विषयांच्या गाठी आपोआप सुटतात. दाही इंद्रिये आपली आई जे मन त्या आईच्या पोटात शिरून स्वस्थ बसतात. या धंद्यांच्या जोरावर प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान, नाग, कूर्म, कृकल, दंघदत्त या नेऊ वायूंची पेढी सुषुम्नेमध्ये एकत्रटून उडी घालते. दहाही इंद्रियांना सामोवून घेऊन मन संकल्पाविकल्पाच लुगडे सांठून बुद्धिच्याही मागच्या वाजूला निमूट बसून राहते. हा धंद्यांरूप राजा मन, प्राण आणि इंद्रिये यांची आपआपल्या कर्मांची संभाषण टाकायला लावता आणि ध्यानाच्या आतल्या कोठडीत अष्टांगयोगाच्या युक्तिने चंदोवान करून ठेवतो. चक्रवर्ति परमात्म्याची भेट हात नाही तोवर तो धंद्यांराज मन, प्राण उत्पादिकांनी कितीही लाच दऊ कळी तरी त्यांना दाद देत नाही श्रीकांत भगवान म्हणाले, "अर्जुना, हे ज धंद्यां दाखवले जाते त्याला सात्त्विक धंद्यां असे म्हटले जाते.

राजस धंद्यां पण जीवाला अचाट काम करावयास लावत आपण देहच आहे हे समजून जीवाला ह्या राजस धंद्यांच्या जोरावर धर्म, अर्थ, काम या तीनच्या प्रालंबाने अहारात्र कष्ट करतो आणि स्वर्ग व संसार या दोन्ही ठिकाणी पोटभर नादना.

मनोरथाच्या समुद्रावर धर्म, अर्थ, काम ह्या तीन जहाजांवरून क्रियारूपी व्यापार तो या धैर्यामूळच करतो. या व्यापारात जे कर्मरूपी भाडवले तो घालतो त्याच्या चौपट तरी प्राप्ती होईल असे धोरण बांधतो आणि ती तशी व्हावी म्हणून अपार कष्ट करतो पार्था, ह्याला राजस धैर्य म्हणावयाचे.

आता तामस धैर्य कसे असते ते सांगता. काळसा जसा मुळाने काळा, काळ्या रंगानेच बनलेला असतो त्याप्रमाणे सर्वांत नीच असा जो तमोगुण त्या तमोगुणाचेच हे धैर्य बनलेले असते. ह्या गुणाला 'गुण' म्हणावयाचे ते केवळ उपचार म्हणून. राक्षस हे दृष्ट. पापी असून त्यांना पुण्यजन म्हटले जाते ना तसेच या हीन अशा तमोगुणाला गुण असे म्हणावयाचे. ग्रहामध्ये विस्तवासारखा जो प्रखर आहे त्याला मंगळ असे नाव आहे ना ? त्याप्रमाणे ह्या तमोगुणाला गुण म्हणजे भविष्यच आहे. सुभटा अर्जुना, खरे म्हणजे हा तमोगुण सगळ्या दोषांचे वर्मातिस्थान आहे. ह्या तामस, धूर्तवान पुरुषाचे शरीर म्हणजे या सर्व दोषांची मूर्तीच असते. पापी माणसाला दुःख कधी सोडत नाही. त्याप्रमाणे झोप त्याच्या काळजेतच असते. आळस त्याला सोडून कुठे दुसरीकडे जात नाही. देहावर अत्यंत आसक्ती असल्याने त्या देह धनाची चोरी तर हांगार नाही ना या भीतीने तो जन्मभर घासलेलाच असतो. दगडाला कठीणपण सोडून जातच नाही तसे भय त्याला सोडत नाही. पदार्थमात्राचे प्रेम त्याच्या मनात ठाण मांडून असते आणि पदार्थाचा संयोगवियोग तर सारखा चालूच असतो. कृतघ्न माणसाला पाप सोडत नाही आणि पदार्थाला लंपट असलेल्या माणसाला शोक सोडत नाही. त्याच्या जीवाला असंतोषाने धरून ठेवलेले असते आणि म्हणून विपादाने त्याच्याशी घनिष्ट मैत्री केलेली असते. लसणाला त्रास सोडत नाही, अपथ्यशीलास रोग सोडत नाही, त्याप्रमाणे विपाद त्याला आमरण सोडत नाही. तारुण्य, पंसा आणि काम या तिघांनी त्याचा भ्रम बाढविला असल्याने मदही तिथेच रहायला येतो. अग्निला उष्णता, अस्सल नागाला वैर आणि जगाला भय जसे कायम धरून ठेवले त्याप्रमाणे तामसाला मद कायमचा धरून ठेवतो. शरीराच्या मागे जसा काळ अखंड लागलेला आहे तसा मद ह्या तामसाला अखंड धरूनच रहातो. निद्रा, आळस, असंतोष, मद इत्यादि दोष ज्या धैर्याच्या जोरावर तो तामसकर्ता टिकवून धरतो त्या धैर्याला तामस धैर्य असे म्हणावयाचे.

तीन प्रकारची बुद्धि ज्या ज्या प्रकारच्या कर्मांचा निश्चय करते ते ते कर्म या तीन प्रकारच्या धैर्यांच्या बळाने केले जाते. सूर्यामूळे मार्ग दिसतो हे खरे आहे पण मार्ग पाहण्याचे चालावयाचे असता आणि तो चालण्यास धैर्य हवे. त्याप्रमाणे बुद्धि कर्म कराय करावयाचे हे सांगते. इन्द्रिय समुदाय ते कर्म घडवून आणतो पण कर्म सिद्धीस जाण्यासाठी धैर्याची जरूरी आहे. त्या धैर्याशिवाय बुद्धि या इन्द्रिये कर्म शोबटास नेऊ शकत नाहीत. अर्जुना, आता कर्म झाले की फळ येणारच आणि त्याला 'सुख' अस म्हटले जाते. कर्मांच्या प्रकाराप्रमाणे त्यातून निर्माण होणाऱ्या सुखाचेही तीन प्रकार

आहेत. त्या सुखाचे विवेचन स्पष्ट, स्वच्छ शब्दात करता. पण अर्जुना, त्या शब्दाची शुद्धता अशी असेल की ऐकणे ह्या क्रियेनेसुद्धा त्याला मालिन्य येईल. तू जीवाच्या जीवाने, आपल्या अंतःकरणाने हे शब्द ऐक. बाहेरच्या अवधानाचा त्याग कर आणि आत अंतरात ऐक.

प्राज्ञा, तीन प्रकारचे सुख कसे असते ते सांगतां असे मी तुला सांगितले आहेच. तर अर्जुना, आत्म्याच्या दर्शनाने जीवाला जे सुख होते ते दृष्टिने पहाण्यासारखे तुला सांगतो. अर्जुना काय सांगू ! अरे, जगात खरे सुख तेंधदेच आहे. उत्तम औषध घ्यावयाचे झाले तर मात्रेच्या प्रमाणाने थोडे थोडे घेत गेले की, हळूहळू रोग हटून आरोग्य संचरते. कथलाचे रुपे करावयाचे झाले तर रसाची पुटे घ्यावी लागतात. मिठाचे पाणी करावयाचे झाले तर चार-दोन वेळा मिठावर पाणी शिपावे लागते त्याप्रमाणे आत्म्याच्या भेटीत मिळणाऱ्या सुखाचा अनुभव अभ्यासाने वरचेवर घेतला की, जीवपणाच्या दुःखाच्या दुःखाचा नाश होतो. जीवपणाच्या दुःखाचा नाश करणारे जे आत्मभेटीचे सुख तेच खरे सुख हे ध्यानात घे. पण ते सुख त्या भेटीत मिळाले तरी जीव पुन्हा जीवपणाच्या अवस्थेत येतोच आणि त्रिगुणाच्या सापळात ते निर्मल सुखही अडकते आणि त्यावर त्या गुणांचा रंग चढू लागतो. सुखही मग तीन प्रकारचे होते.

अर्जुना, प्रथम सात्त्विक सुखाचा विचार करूया. ह्या सुखाला वैराग्य हे मूळ आहे आणि आत्मानुभवाची विश्र्वांत हे त्याचे फल आहे. जे सुख अशा प्रकारच्या परिणामामध्ये फलित होते ते सात्त्विक सुख समजावे. पण ध्यानात ठेवावयाचे की, ह्या सुखासाठी सुरवातीस फार कष्ट आहेत. चंदन उत्तम खरा पण त्याच्या बुडव्याजवळ सर्पांचे विळखे असतात, खंजिना मोल्यवान खरा पण त्याच्या रक्षणासाठी पिशाच ठेवलेले असते. स्वर्गाचे सुख गोमटे खरे पण यज्ञयागाचे कष्ट सहन केल्यावर मग ते मिळते. बाळंतपणात त्रासाचे प्रसंग आले की, ते नकोसे होते पण ते भोगले पाहिजेत. दिवा लावायचा म्हणजे आधी धूर सोसला पाहिजे. रोग बरा होण्यासाठी औषध घ्यावयाचे पण त्याचा जिभेला वसणारा चटका सोसला पाहिजे. त्याप्रमाणे हे सात्त्विक सुख मिळावे अशी अपेक्षा असली तर कष्टदायक यमदमांचे समुदाय सोसले पाहिजेत. सगळ्या स्नेहाला मिठी देणारे असे धगधगीत वैराग्य अंगी बाणावयास हवे की जे स्वर्ग आणि संसार या दोहोच्याही कुंपणाचे काटे काढून टाकते. सतत विवेक श्रवण चालले असल्याने कठोर व्रताचरण केले जाते आणि वृद्ध्यादिकांचे लचके काढले जातात. सुषुम्नेच्या तोंडाने प्राणापानाचे तोंडे मिळावे लागतात. सात्त्विक सुख मिळावण्यासाठी सुरवातीसच हे अस श्रम कष्ट भोगावे लागतात. विषयाचे घर सोडताना ईद्र्यांना होणारे दुःख पचवावे लागते. अर्जुना, ते दुःख सामान्य ममजु नको. चक्रवाक पक्ष्यांचा वियोग कावा. कासेपासून वासरू आढून काढाय, दारद्री उपाशी माणसाला भरल्या ताटावरून उठवावे किंवा एकुलत्या एक मुलावर आईसमोर काळाने झडप घालावी, माशाला पाण्यातून बाहेर काढावे आणि मग त्या जीवांचा

जो आकांत होतो. तसा युगांत इंद्रिये आणि विषय यांचा वियोग झाला की होतो पण ते सर्व क्लेश वेराग्यशील पुरुष सहन करतात. ह्या सात्त्विक सुखप्राप्तीच्या मार्गात सुरवातीस इतकं खडतर क्लेश असले तरी समुद्र मंथनाचे कष्ट सोसल्यावर ज्याप्रमाणे क्षीराब्धीतून अमृताचा लाभ देवांना झाला त्याप्रमाणे अपूर्व सुखाचा लाभ ह्या क्लेशानंतर होतो. अभ्यासाच्या कठीणपणाचे विष धैर्यशंभूने कंठात धारण केले की ज्ञानामृताचा सोहळा जीवाला भोगायचास मिळतो. द्राक्षे प्रथम इतकी आंबट असतात की जिभेला ठिणगी लागल्यासारखा चटका वसतो पण तीच द्राक्षे पिकली की अमृतालाही मागे सारतात. त्याप्रमाणे आत्मज्ञानाने वेराग्यादिक परिपक्व झाल्यावर वेराग्यासह सर्व अविद्या नाहीशी होते, गंगा समुद्राला मिळाली की समुद्र हांत. त्याप्रमाणे बुद्धि आत्म्याला मिळाली की आत्मरूप हांते आणि अद्वयानंदाची आपोआप खाण उघडते. अर्जुना, म्हणून मी सुरवातीस तुला म्हटले की ह्या सुखाचे मूळ वेराग्यात आहे आणि शेवट आत्मसुखात आहे. अशा प्रकारचे जे सुख त्याला सात्त्विक सुख म्हणावयाचे. खरा धैर्यवान साधक सात्त्विक धैर्याच्या सामर्थ्याने ते सुख साध्य करून घेतो.

आता राजस सुखाचा भाग असा आहे की ते प्रथम गोड पण परिणामी कडू असते. विषय आणि इंद्रिये याचा मेळ झाला की सुख मिळतंच. दोन्ही थड्या सोडून नदीचा प्रवाह बाहेर वहावा तसे ते सुख ओसंडून येते. गावात तोरणे, पताका लावून अधिकाऱ्याचे स्वागत करावे किंवा कर्ज काढून थाटाभाटाने लग्नसमारंभ करावा तशी ह्या राजस सुखाची अवस्था असते. रोग्याने साखरेबरोबर केळे खाल्ली तर जिभेला गोडच लागते पण कुपस्थ झाल्यामुळे रोग उलटतो. बचनाग खाताना गोड लागतो पण परिणामी प्राण जातो. संभावित चोराची मैत्री प्रथम सुखकारक वाटते, वेश्येचे प्रेम गोड वाटते, बहुरूपाचे विनोद मनोरंजन करतात पण इंद्रियसुख भोगून पुण्याचा क्षय झाला की पुण्य तर संपतेच पण सुखही संपते. इंद्रियसुखाने पुष्ट झालेला तो राजस भोक्ता हंस खडकावर आपटून प्राणास मुकावा त्याप्रमाणे हतबल होतो. जे भोगले ते जसे काही स्त्रियातच भांगले आणि आज ही हानी झाली ती खरी आहे आणि त्यातच आना लांबाव लागणार हे त्याला कळून चुकते. इहलोकी हे फसवे सुख आपत्तीत घालते आणि परलांकी विष हांऊन उलटते, पूर्णच घात करते. ज्या सुकृताच्या जोरावर विषयसुख तरी भांगता आले ते सुकृतही या भोगामुळे संपून गेलेले आहे अशी परिस्थिती होते. धर्माचा मळा जाळून इंद्रियांना विषयाचा लळा लावल्यामुळे विषय भोगता येतात पण त्यामुळे पातकाचे ठाण बळकट हांते व ती जीवाला नरकात जागा देतात. या राजस सुखाचा द्वयाम परलांकास असा अपायकारक हातो. बचनाग चवीला गोड लागतो पण जो मनुष्य बचनाग खाता तो त्या नागापासून जीव बचावू शकत नाही. सुरवातीस गोड आणि परिणामी कडू असं हे राजस सुख अत्यंत घातक आहे. ते रजोगुणाचे बनलेले आहे. त्याच्या दरवरच्या मोहक स्वरूपाला भुलून तू त्याच्या वाटेला जाशील आणि

फसशील तेव्हा पाथां, तू चुकूनही तिकडे जाऊ नकोस. दक्ष रहा.

भाता त्या तामस सुखाचें वर्णन करणे ओघाने आलेंच ! तामस सुखाला सुख असें नसतें म्हणताही येत नाही. तेव्हा त्याचें फार वर्णन करतच नाही. अग्रेय पान आणि अग्नाद्याचें भोजन तसेच स्वरं स्त्रीचा सहवास यामुळे जे सुख झाल्यासारखे वाटते ते तामस सुख म्हणावयाचें. दुसऱ्यांना ठार मारून, दुसऱ्याच्या धनाची चोरी करून किंवा भाटांनीं केलेली स्तुती ऐकूनही ते निर्माण होत असते. त्याचें पापण आळसाकडून केंले जाते. झोपेमध्ये त्याचा अनुभव घेता येतो आणि आत्मसुखाविषयी आरंभापासून शब्दपर्यंत जे भूल घालते आणि आत्मसुख ग्रांटे आहे असे सांगते ते तामस सुख समजावें. सुखाला कारण असलेले कर्म तीन प्रकारचें असल्याने त्याचें फळही याप्रमाणे तीन प्रकारचें होत. मी तुला हे सगळे शास्त्राला धरून सांगितले आहे.

अर्जुना, त्रिगुणाचा प्रभाव पाहिलास ना ? कर्माकर्म, कर्मफल ही केवळ एक त्रिपुटी आहे. किरौटी ही तीन गुणांनी युक्त असते आणि या त्रिपुटीशिवाय जगात एकही वस्तु नाही हे ध्यानात ठेव.

तंतूचा पट होतो त्याप्रमाणे ही त्रिपुटी तीन गुणांनी केलेली आहे. आता हे त्रिगुण म्हणजेच प्रकृति. यच्चयावत् पदार्थ हे प्रकृतिने तयार झालेले असल्याने त्रिगुणाने बांधलेले असतात. स्वर्गलोकात, मृत्यूलोकात या त्रिगुणांशिवाय वस्तु नाही. लोकींशिवाय कांवलें नाही. मातीशिवाय चिखलाचा गोळा नाही आणि पाण्याशिवाय लाटा नाहीत त्याप्रमाणे ध्यानात घे की त्रिगुणांशिवाय जगात वस्तु नाही. सृष्टिच्या रचनेत जो तयार झाला तो गुणाचा बनलेला नाही असे होतच नाही. याकारता हे सगळे जग तीन गुणांचे बनलेले आहे असे मी तुला म्हटलें, अरे, या गुणांचा एवढा प्रताप आहे की देवांचे त्यांनी ब्रह्मा, विष्णू, महेश असे तीन प्रकार केले आणि वेगवेगळी कामे त्यांच्यावर सोपविली. एका देवाने सृष्टि रचली, दुसऱ्याने तिचा सांभाळ करावा आणि तिसऱ्याने संहार करावा अशी व्यवस्था लावली. या गुणांनीच स्वर्ग, मृत्यू, पाताळ असे तीन लोक निर्माण केलें आणि या गुणांनीच चार वर्णांना वेगवेगळे व्यवसाय लावून दिले.

आता हे जे चार वर्ण आहेत त्यामुळे चार वर्णांत प्रमुख ब्राह्मण आहेत. याशिवाय हे जे दुसरे दोन म्हणजे क्षत्रिय आणि वैश्य हे ब्राह्मणाच्या बरोवरीचे मानावे. वैदिक कर्मांचा त्यांना अधिकार असल्याने ते तीन वर्ण सारखे मानावे. शूद्र वर्णाचा वेदांशी काही संबंध नाही तेव्हा त्याची वृत्ति या तीन वर्णांच्या आधीन आहे. या वृत्तिच्या निकट संबंधामुळे ब्राह्मणादिक तीन वर्णांबरोबर शूद्र हा चौथा वर्ण दाला आणि फुलांच्या हासांतोळ दाराही फुलाबरोबर स्वीकारावा त्याप्रमाणे या तीन वर्णांबरोबर शूद्रांचाही वेदांनी स्वीकार केला आहे. अर्जुना, यातील सर्वांनाच जन्म-मृत्यूच्या काळीनून मृतून ईश्वराच्या टिकण्या प्रतिष्ठित हाण्याचा सारखाच अधिकार आहे.

त्यांच्या त्यांच्या प्रकृतिभ्रमांप्रमाणे कर्म करणे सुलभ व्हावे यासाठी ही चातुर्वर्ण्य व्यवस्था आहे आणि आपआपले कर्म तुला सांगितलेल्या फलत्यागाच्या युक्तिने करील तर तो खासच ईश्वरापर्यंत पोचेल. मग तो जीव काणत्याही वर्णाचा असो एखाद्या वत्सल पितृाने आपल्या मुलांचे स्वभाव पाखून त्या स्वभावाला योग्य असे कर्म त्याच्यावर मापवाचे त्याप्रमाणे प्रकृतिच्या गुणांनीच ही वाटणी केली आहे.

एक गोष्ट आहे की राजाला चार राण्या हात्या. राजाने चौथीना वगवगळी कामे वाटून दिली होती. पहिलीला दूधदुभते, दुसरीला स्वयंपाकघर, तिसरीला मुलांचा साभाळ व चौथीला राजाने स्वतःची सेवा नेमून दिली. काही दिवस ही कामाची विभागणी नीट चालली, पण पुढे चौथीच्या मनात विकल्प आला की "मी हेच काम काय म्हणून करावे ?" त्यांची आपसात भांडणे सुरू झाली आणि त्याचा परिणाम असा झाला की घरची सगळी कामे थांबली. राजा उदास झाला. त्याला काय करावे हे काही केल्या कळेना. कुणाचीच समजूत पटेना.

एक दिवस एक महात्मा राजवाड्यात आले. राजाच्या उदासीनतेचे कारण त्यांनी विचारले. राजाने सगळी हकीकत सांगितली. महात्मा म्हणाले, "मी उपाय शोधून पहातां." आणि त्यांनी ध्यान लावले व चौथीच्या पूर्वजन्माची हकीकत जाणून घेतली. ते पहिल्या राणीकडे गेले आणि म्हणाले, "राणी, तुझ्याकडे दूधदुभते पहाण्याचे काम आहे ना ?"

राणी म्हणाली, "होय महाराज." महात्मा म्हणाले, " राणी तू मागच्या जन्मी गाय होतीस दिवसभर जंगलात चरून परत येताना शिवालयात जाऊन शिर्वालिगावर दुधाच्या धारांनी अभयेंक करून मग घरी येत होतीस. तुझी आराधना पुरी होण्यापूर्वीच तुला मृत्यू आला. पुण्याईने तुला राणीपद मिळाले. तू दूधदुभते सगळ्यांना घालून शिवभावाने राजाला दूध दे म्हणजे तुझी आराधना पुरी होऊन तुझे कल्याण होईल." राणीने आज्ञा प्रमाणे म्हणून समाधानाने नमस्कार केला.

दुसऱ्या राणीकडे जाऊन महात्मा म्हणाले, "राणी, स्वयंपाकाच्या कामापासून पळतेस की काय ? अग, गेल्या जन्मी तू गरीब ब्राह्मण स्त्री होतीस. कोरी भिक्षा मागून स्वयंपाक करून द्यावा नेवद्य वागुलत होतीस. त्या पुण्याईने तू राणी झालीस. आता स्वयंपाक करून सगळ्यांचे आन्न तृप्त कर तुझे कर तुझे कल्याण होईल." त्याही राणीने आनंदाने काम करण्याचे कवून कले.

महात्मा तिसऱ्या राणीकडे गेले. " राणी, तू तर मागच्या जन्मी भाकडीण होतीस. उत्तम उत्तम फळ गाळा करून तू शंकराला अर्पण करीत होतीस. त्या पुण्याईने तू राणी झालीस, मुलेवाळे झाली. आनंदाने त्यांचा सांभाळ कर आणि भगवान शिवांना प्रसन्न करून घे."

महात्मा चौथ्या राणीकडे गेले. तिला म्हणाले, "राणी तू मागच्या जन्मी धार होतीस. गून दुपाने जंगलाला ईश्वराला गावर छाया करीत होतीस. शिर्वालिगास ऊन लागू नये

म्हणून तू ही जी आराधना केलीस त्याने भगवान प्रसन्न झाले आणि त्यांनी तुला राणीपद दिले आणि छपर पलंगावर बसविले. राजाची उत्तम सेवा कर आणि आपले कल्याण साधून घे."

पूर्वजन्मानुसार आपल्याला या जन्मात हे काम मिळाले आहे हे समजून आल्यामुळे चौघी मोठ्या आनंदाने व प्रेमाने आपआपले काम करू लागल्या. आपले काम दुसऱ्याच्या कामापेक्षा श्रेष्ठ-कनिष्ठ हा भावच गेला आणि राजाच्या आनंदाला आकाश ठेंगणे झाले.

या गोष्टीवरून देवांना काय सांगायचे आहे हे स्पष्ट होते आहे. आपणही एक गोष्ट फारच बोधप्रद आहे.

भृगुकुलोत्पन्न ऋचिक ऋषी एकदा विश्वामित्र नदीच्या काठी गेले असता कान्यकुब्ज राज गाधी यांची कन्या सत्यवती स्नानास आलेली त्यांनी पाहिली. ते मोहित झाले. गाधीने वानप्रस्थ स्वीकारला होता व वनात वास करीत असतानाच त्यांना ही अप्सरेसारखी कन्या झाली होती.

ऋचिकांनी गाधीजवळ कन्येसाठी मागणी घातली. राजाला मागणीचा अड्ढेर करता येईना. तो म्हणाला, "द्विजवर्य, आमच्या घराण्यात आमच्या पूर्वजांनी एक प्रघात पाडून ठेवला आहे. ज्यांचे कर्ण एका बाजूने कृष्णवर्ण आहेत असे एक सहस्र अश्व वराने द्यावयास हवेत. आपणासारख्या महात्म्याला मला कन्या द्यावयाची आहे. फक्त आपण हे कन्याधन द्यावे. "

ऋचिक लगेच गंगेच्या काठी गेले. त्यांनी वरुणाला आवाहन केले. वरुणही भार्गवांचे पूर्वजच. त्यांनी ही अट पुरी केली. वरुणामुळे गंगेतून ज्या ठिकाणी श्यामवर्ण घोडे वर आले ते अश्वतीर्थ म्हणून प्रख्यात झाले.

अट पुरी झाल्याने विवाह सोहळा ठरला. विवाहप्रसंगी वरपक्षाचे वऱ्हाडी म्हणून देवगण आले होते. गाधीने आपली कन्या ऋचिकांना अर्पण केली व ते भृगुश्रेष्ठ पत्नीसह आश्रमी जीवनात रंगून गेले. लग्नसोहळा पहाण्यासाठी कुलपुरुष भृगुमुनी तेथे आले व आपल्या मुलाला व स्नुषेला पाहून आनंदित झाले. ते आपल्या सुनेला म्हणाले, "हे सौभाग्यवती, मी प्रसन्न आहे तू वर माग. जे इष्ट असेल ते मी देईन."

सत्यवतीने स्वतःसाठी व आपल्या मातेसाठी पुत्रकामना व्यक्त केली. मातेने पिंपळाला व सुनेने औदुंबराला आलिंगन द्यावे व त्यानंतर विराटस्वरूपी परमात्म्याचे चिंतन करून जे दोन चरू केले आहेत त्याचे भक्षण करावे असे भृगुमहर्षींनी दोघींना सांगितले. दोघींनी आलिंगन देण्याच्या वृक्षामध्ये व चरूमध्ये अदलाबदल केली.

अज्ञानवशात म्हणा वा दैववशात म्हणा मातेने आपला चरू कन्येला दिला व तिचा आपण भक्षण केला. क्षात्रतेजानेयुक्त असे ब्रह्मतेज सत्यवतीच्या चरूमध्ये होते तर तिच्या आईच्या चरूमध्ये ब्राह्मतेजयुक्त क्षात्रतेजाचा आविष्कार निक्षेपित केला होता. त्यामुळे

ब्रह्मतेजाकडे प्रवृत्ति असलेला विश्वामित्रासारखा पुत्र गाधीराजांना झाला. अत्यंत प्रकोपी व दृष्टाचे निर्दालन करू शकणारा क्षात्रतंजाने युक्त असा पुत्र सत्यवतीला होणार असे ऋचिक म्हणाले तेव्हा सत्यवतीने प्रार्थना केली की, "भगवन् आपणाप्रमाणे मूर्तिमत शांतीच ज्याच्यात आहे असाच पुत्र मला व्हावा. आपल्या चरूच्या प्रभावाने वाटल्यास पोत्र क्षात्र तेजयुक्त होऊ दे.

आणि तसेच घडले. सत्यवतीस तपानिष्ठ, शान्तिसंपन्न, जितेंद्रिय असा जम्दग्निसारखा पुत्र झाला आणि त्याच्या पोटी परशुरामांचा पूर्ण क्षात्रतेजयुक्त असा अवतार झाला.

पूर्वकर्मानुसार जन्म आणि या जन्मीचे कर्म व वर्ण ठरतो हे यावरून कळते. क्षात्रिय कुलात जन्म घेऊन विश्वामित्र ब्रह्मर्षिपदापर्यंत पोचले आणि ब्राह्मकुलात जन्मलेले भगवान परशुराम क्षात्रधर्माने तळपले. ही उदाहरण पाहून चातुर्वर्ण्याचा खरा अर्थ ध्यानात येतो. म्हणून देव म्हणत आहेत की, "अर्जुना, अरे प्रकृतिधर्मांप्रमाणे कर्म घडत असते म्हणून मी गुणांप्रमाणे वर्णांची योजना केली आहे. उच्चनीचतेच्या भावाचा त्यात लवलेशही नाही. तेव्हा तू ह्या वर्णांच्या व्यवस्थेकडे गुणांच्या दृष्टिने पहा. म्हणजे तुझ्या ध्यानात येईल की बापाने मिळवलेले द्रव्य मुलास त्याने वाटून द्यावे, सूर्याने वाटसरूंना त्यांचे मार्ग दाखवावे किंवा मालकाने निरनिराळ्या नोकरांना निरनिराळी कामे वाटून द्यावी त्याप्रमाणे प्रकृतिच्या गुणांनी कर्मांची वाटणी चार वर्णांमध्ये केली आहे.

सत्त्वगुण कमी जास्त प्रमाणात असेल त्याप्रमाणे ब्राह्मण व क्षत्रिय केले. रजोगुण पण त्यात सत्त्वगुण थोडा आहे अशा ठिकाणी वेश्य झाले. रजोगुणात तमोगुण मिसळला असेल तेथे शूद्र ठेवले हे बुद्धिमंता अर्जुना, एकच प्राणीवृंद पण स्वभावजन्य गुणांनीच त्यांचे चार प्रकार केले आहेत.

आपण ठेवलेली वस्तू रात्रीच्यावेळी दिवा दाखवतो. त्याप्रमाणे गुणांनी भिन्न झालेले आपले कर्म शास्त्र दाखवते. कोणत्या वर्णाला कोणते कर्म विहित आहे व त्याचे लक्षण काय हे आता सांगतो. श्रवण सौभाग्यानिधी अर्जुना, तू लक्ष देऊन ऐक.

- १ शम (चित्ताची शांती)
- २ दम (इंद्रियनिग्रह)
- ३ तप
- ४ शुद्धि (बाह्य व आंतर)
- ५ क्षमा
- ६ सरळपणा
- ७ ज्ञान (शास्त्राचाराने ईश्वराची प्राप्ती करून घ्यावयाची)
- ८ अनुभवयुक्त ज्ञान
- ९ आग्निव्यवृद्धि (शास्त्रांनी सांगितलेल्या मार्गांचा आदरयुक्त स्वीकार).

ह ब्राह्मणाचे नऊ गुण आहेत. हे नऊ गुण ज्या कर्मांमध्ये प्रगट होतात ते ब्राह्मणाचे स्वभाविक कर्म समज.

ब्राह्मणाचा पहिला गुण आहे शांती ही चित्ताची शांती कधीही ढळू देता कामा नये. सर्व इंद्रियांच्या वृत्ति आपल्या हातात घेऊन ज्याप्रमाणे पवित्रता स्त्री मोठ्या प्रमाने पतीला अनुसरते त्याप्रमाणे तो आपली बुद्धि आत्म्याला भेटावता. बुद्धि आत्म्याला भेटली की अपार शांतीचा लाभ होतो आणि ही शांती त्याने एकदा अभ्यासपुत्रक मिळविली की तो त्याला कधी सोडून जात नाही.

एका साधुमहाराजांच्याजवळ एक साधक गेला आणि म्हणाला, "महाराज, आत्मसाक्षात्काराचा उपाय मला सांगा."

साधूनी त्याला एक मंत्र दिला आणि सांगितले की, "एकांतात राहून एक वर्षभर या मंत्राचा जप कर. ज्या दिवशी वर्ष पुरे होईल त्या दिवशी स्नान करून माझ्याकडे ये."

त्याप्रमाणे साधकाचे वर्ष पुरे होत आले. झाडूवालीस साधूनी सांगितले की, "तां आघोळ करून आला की झाडलेला सगळा कचरा त्याच्या अंगावर उडव."

झाडूवालीने आपले काम बरोबर बजावले साधक संतापून झाडूवालीस मारायला उठला. मग साधुमहाराजांकडे गेला. महाराज म्हणाले, "आणखी एक वर्षभर एकांतात जप करून मग माझ्याकडे ये." साधक परत गेला व वर्षाने पुन्हा साधूच्या सांगण्यावरून झाडूवालीने अंगावर कचरा टाकला. यावेळी साधकाच्या रागाचा पारा थोडा कमी चढला. पुन्हा वर्षभर जप करण्याची आज्ञा दिली आणि मग मात्र वर्षाने झाडूवालीने अंगावर कचरा उडवल्याबरोबर त्याने हात जोडले आणि म्हटले, "वाई, तू माझी गुरू आहेस." त्याबरोबर साधुमहाराज आसनावरून उठून धावत बाहेर आले. त्यांनी साधकास आलिंगन दिले आणि आश्रमात नेऊन अनुग्रह दिला. तर ध्यानात घ्यायचे की देव अशा अपार शांतीबद्दल बोलत आहेत.

देव पुढे म्हणाले, "बुद्धि आत्म्याच्या ठिकाणी अंतर्मुख होणे याचे नाव शम आहे.

आणि बाह्य इंद्रियांचे समुदाय विधीच्या दंडाने पिढून त्यांना अधर्माकडे कधीच जाऊ न देणे याचे नाव दम इंद्रिये आपल्या ताब्यात ठेवण्यासाठी निरनिराळ्या नियमांच्या साखळीत तो ठेवून अंतर्मुख झालेल्या वृत्तिच्या सहाय्याने त्याचा निग्रह केला को दम सिद्ध होता.

सिद्धचरित्रातील महादेवमहाराजांचे उदाहरण ध्यानात येते. सुंदर स्त्री त्यांच्यावर अनुरक्त झाली आणि ते स्नानासाठी नदीवर चालले असताना तिने आग्रहाने स्नान, जेवण यांचा व्यवस्था केली आणि अस्तमानानंतर त्यांच्या खोलीत प्रवेश केला. महाराज उत्तर गोता वाचत स्वस्थ बसले होते. वाटे आलेली पहिलीच तिचा हनु त्यांच्या लक्षात आला पोथीचे पान वाचुन ठेवून ते वाडना म्हणाले, "मी सांगितले की करशील काय ?" वाडे "हो" म्हणाल्या. त्यांनी वाडना आपल्यासमोर आसन घालण्यास सांगितले आणि तिची समाधी लावली. पहाटेपर्यंत समर्था अवस्थेचा अनुभव तिला दिला समार्थालून वाडे भानावर

आल्यावर त्यांनी महाराजांचे पाय धरले आणि "ही स्थिती अखंड राहू दे" असे मागणे मागितले. इतके महाराजांचे अपूर्व ईंद्रिय दमन, ज्ञाता ज्ञाता कृणाचा उद्गारही साधून देणे हे त्यांचे महात्म्य !

ब्राह्मणाचा तिसरा गुण आहे ईश्वराविषयी मनात सतत विचार बाळगणे पाचवी सहावीच्या दिवशी दिव्याची बात जशी रात्रभर संभाळली जाते त्याप्रमाणे मनात अखंड ईश्वराचा विचार घाळत असावा, कुठलीही क्रिया करताना देवाच्या पायाशी चित्त जडलेले असावे आणि तेही सतत.

चैतन्यमहाप्रभूंची शेंवटची वारा वर्षे जगन्नाथपुरीमध्ये गेली. वराचे वेळ ते दिव्योन्मादात असत फार थोडा वेळ जागृतीत असत. सहसा भक्त नेहमी वरांचेर असत. पण एकदा समुद्र किनाऱ्यावर ते एकटचे उभे होते. समुद्राच्या उसळत्या लाटा व निळा रंग पाहून त्यांना एकदम कृष्णाचे स्मरण झाले. समुद्र कृष्णरूप दिसू लागला त्यांनी कृष्णाला भेटायला म्हणून समुद्रात उडी मारली. शेंवटो एका कोळ्याच्या जाळ्यात त्यांचा देह अडकला. कोळ्यांनी प्रभूंना तीरावर आणून ठेवले. भक्तांना जेव्हा हे समजले त्यावेळी भक्त धावतच त्या ठिकाणी गेले आणि नामसंकीर्तन करून त्यांनी प्रभूंना सादर केले. इतकी देवाशी त्यांची तन्मयता झाली होती. ब्राह्मणाने ही तन्मयता साधण्याची पराकाष्ठा करावयाची आहे.

ब्राह्मणाचा तिसरा गुण "तप" आहे. शरीर, वाचा, मन या सत्रांनी एका मेळाने हे तप केले पाहिजे. श्री. रामण महर्षींनी म्हटले, "आपण करीत असलेले नामस्मरण कानाने ऐकणे आणि त्यावर चिंतन करणे याचे नाव तप."

उपमन्यू एक दिवस आईच्या मांडीवर बसला आणि म्हणाला, "आई, मला थोडे गोडे दूध दे." आईचे डोळे आसऱ्यांनी भरले. ती म्हणाली, "वाळा आपण गरीब आपल्याजवळ तर धान्यसुद्धा नाही. तुला दूध रे कोठून देऊ ?"

पण उपमन्यू ऐकना. मग आईने थोडे पीठ पाण्यात कालवून ते दूध म्हणून त्याला दिले. तो रागावून म्हणाला, "हे काय दूध आहे ? खरे दूध तर गोडे असते" उपमन्यू रडू लागला.

आई त्याला समजावू लागली. ती म्हणाली, "वाळा संसारात हिरे, मोती सगळे काही असत पण ते भाग्यवानांना मिळतात. आपण अभागी आहो आपल्याला खरे दूध मिळणसुद्धा कठीण आहे भगवान शिव सर्व शक्तिमान आहेत ते तपाने प्रसन्न होतात. ते प्रसन्न झाले तर तुला दुधाचा समुद्रसुद्धा देतील."

"टीक आहे. मी शिवाना प्रसन्न करून घेईन आणि क्षीरसमुद्र मिळवीन." उपमन्यू दृढ निश्चयाने म्हणाला क्षणात त्याने घर सोडले. आणि हिमालयाची वाट धरली. तिथे जाऊन घोर तपावरण सुरू केले. महादेव प्रसन्न व्हावे म्हणून त्याने अन्नपाणिसुद्धा सोडले. या उग्र तपाने मगळदा जगाला ताप होऊ लागला. सर्व देवांनी शिवांची प्रार्थना केली की. "भगवान, उपमन्यूला तपासून निवृत्त करावयास आपल्याशिवाय कोणीही समर्थ नाही." शिवांनी मान डालावली व इंद्राचा वेष धरून मायावी ऐरावतावर बसून उपमन्यू तप करीत होता तेथे प्रवेश केला.

"बाळा इतकें उग्र तप तुझ्या बालवयाला योग्य नाही." इंद्रवेषधारी शिव म्हणाले. उपमन्यूने वंदन केले आणि म्हटले, "आपण आला हा आश्रम धन्य झाला. आपण मला आशीर्वाद द्या की शिवचरणावर माझी भक्ति दृढ असावी."

इंद्रवेषधारी शिव म्हणाले, "अरे, शिवाची प्राप्ती होणे कठीण आहे. मी इंद्र, तिन्ही जगाचा स्वामी आहे. तू मला शरण ये. तुला मी उत्तमोत्तम भोग प्रदान करतां."

उपमन्यू त्वेषाने म्हणाला, "माझ्या देवताची निंदा करता ? मला तर वाटते की इंद्रवेषात आपण कुणीतरी दैत्यच आहे. माझ्या तपामध्ये विघ्न आणण्यासाठी आला आहे. अरे तू शिवनिंदक आहेस. थांब तुझा प्राणच घेतो." असे म्हणून उपमन्यू अंगावर धावून गेल्याबरोबर शिव प्रसन्न झाले. त्यांनी आपले रूप प्रकट केले.

शिवांचे दर्शन झाल्याबरोबर उपमन्यूने त्यांचे पाय धरले. शिवदेव म्हणाले, "बाळा, तुझी परीक्षा पाहिली रे. तू तर निश्चल भक्त झालास. तुझ्या तपाने मी प्रसन्न झालो आहे. तुला क्षीरसागरच देतो आणि हे बघ यापुढे ही जगन्माता पार्वती तुझी आई आणि मी तुझा पिता."

जगन्मातेने त्याला जवळ घेतले आणि योग, ऐश्वर्य आणि ब्रह्मविद्या दिली. मग ते अपूर्व मार्तापता अंतर्धान पावले.

देव "तप" या शब्दाने असे तप सुचवित आहेत. ब्राह्मणाचे तप असे असले पाहिजे असे त्यांचे म्हणणे आहे.

देव पुढे म्हणाले, "ब्राह्मणाच्या चौथा गुण शुचिता हा आहे. मन भावशुद्धिमुळे आणि शरीर विहित कर्माचरणामुळे शुद्ध झाले पाहिजे.

पृथ्वीप्रमाणे सर्व काही सोसणे हा ब्राह्मणाचा पाचवा गुण आहे. सुरामध्ये जसा पंचम तसा हा पाचवा गुण अत्यंत महत्त्वाचा आहे. कांणी, कसलाही कितीही अपराध करा ब्राह्मणाने त्या अपराधाची क्षमाच केली पाहिजे. इतकेच नव्हे तर आपण सगळे अपराध सहन केले हा अहंकारही मनात येता कामा नये. पृथ्वी माणसाकडून भाजली जाते, खणली जाते. नांगरली जाते पण ती माता माणसाला ह्या सगळ्या अपराधांची क्षमा करते. आपल्याला झालेलं क्लेश ती विसरते आणि प्रेमाने पेरलेल्या धान्याच्या शतांटीने धान्य माणसाच्या पदरात टाकून त्याचे पोषण करते आणि नव्या पिकासाठी क्लेश सोसण्यास तयार होते. ब्राह्मणाची क्षमा ही अशी असली पाहिजे. कामधेनूच्या लोभाने विश्वामित्राने वासिष्ठांचे शंभर पुत्र मारले पण वासिष्ठांनी ते सर्व दुःख मुकाट्याने सहन केलं इतकेच नव्हे तर एकदा पांढरं स्वच्छ चांदणं पडलेलं पाहून पत्नीला ते म्हणाले, "पद्मा चांदणं कसे विश्वामित्राच्या तपासारखे निर्मल आहे." हो खरो क्षमा आणि अशी क्षमा ब्राह्मणाकडून देवांना अपेक्षित आहे.

अर्जुना, चागणुकीचा सरळपणा हा ब्राह्मणाचा सहावा गुण आहे. दुसरा कमाही चागो. खरा ब्राह्मण आपला सरळपणा सोडत नाही. वाकड्या ओघांतून गंगा सरळच

व्रहाते, चाक्रडा वळलेला ऊस गांडीच्या चावतात सरळच असतो त्याप्रमाणे आपल्याशी विरोध करणाऱ्या माणसाशीही ब्राह्मणाचे वर्तन सरळ असावे.

ज्ञान हा ब्राह्मणाचा सानचा गुण आहे. माळी प्रयत्नपूर्वक झाडाच्या मुळांना पाणी घालतो पण त्याला पक्के माहीत असते की आपल्या श्रमाचा गरिपाक फळामध्ये पहायचा आहे. ब्राह्मण जाणून असतो की शास्त्राप्रमाणे आचरण ठेवत गेले की त्या कर्माचे फल ईश्वर प्राप्ती हे आहे.

आता ह्या ज्ञानामुळे, शास्त्रामुळे किंवा ध्यानामुळे ईश्वर तत्त्वामध्येच बुद्धि निश्चये करून मिळते. अर्जुना, याला विज्ञान म्हणावयाच ते विज्ञान ह्या गुणात आठवे गुणरत्न आहे. राजाचा शिक्का अमलेला हुकूम भवतासत्वता असला तरी प्रजा मानते. त्याप्रमाणे शास्त्राने जो मार्ग सांगितला, मान्य केला, तो आदराने आपण मान्य करणे ह्याला मी आस्तिक्य ह्या नावाचा नवा गुण म्हणतो.

अर्जुना, हे नऊ गुण ब्राह्मणाचे भूषण आहेत. सूर्याजवळ प्रकाश निरंतर असतो त्याप्रमाणे ब्राह्मण ह्या नऊ गुणांचा हार कधीही न उतरावता अंगावर चांगवतो. तो ह्या नऊ गुणांचा समुद्रच आहे चापयाचे झाड सतत फुलांनी भरलेले असावे, चंद्र चांदण्याने शुभ्र झालेला असावा, घंदन सुवासाने सतत मॉडत झालेला असावा. त्याप्रमाणे नऊ गुणांनी जडलेला हा निदोष अलंकार ब्राह्मणाचे अंग सांडीत नाही आणि ह्या नऊ गुणांच्या प्रकाशात त्याचे पाऊल क्षणाक्षणास भगवताच्या दिशेने पडत जाते आणि एक दिवस तो करुणामय त्याला आपल्यात सामावून घेतो.

अर्जुना, क्षात्रधर्माचा सुंदर पुतळा तू स्वतःच आहेस. तुला क्षात्रियाचे गुणवर्णन करून सांगण्याचे कारणही नाही. पण सांगतो एक क्षात्रियाचे गुण आणि त्या गुणानुरूप त्याचे कर्म हे एखाद्या सूर्याच्या तेजासारखे स्वयंप्रकाशी आहे. प्रकाशासाठी त्याला कुणाच्या मदतीची अपेक्षा नसते सिंह शिकारीसाठी कुणाच्या सहाय्याची वाट पहात नाही. क्षात्रिय त्या सिद्धासारख्या सामर्थ्याशाली असतो, कुणाच्या आधारशिवाय उत्कर्षास येतो. ह्या गुणास शौर्य म्हणावाचं व हा क्षात्रियाचा पाहिला गुण आहे. सूर्य आपल्या प्रतापाने कोट्यवधि नक्षत्रांचा लांप करून टाकतो. पण त्या असंग्र्य नक्षत्रांच्या मदतीस चंद्र जरी धावला तरी त्या सर्वांकडून एकट्या असलेल्या दीप्तिमान सूर्याचा लांप हांकू शकत नाही. आपल्या सामर्थ्याने आणि गुणाने जगाला विस्मित करून सोडणे पण आपल्या अतःकरणात क्षोभ उत्पन्न होऊ न देणे याला तेज असे म्हणावयाचे. हा पाणीदारपणा क्षात्रियाचा दुसरा गुण आहे.

धैर्य हा क्षात्रियाचा तिसरा गुण आहे. आकाश वरून पडले तरीही त्याच्या मनाकडून बुद्धिच दाळ झाकले जात नाहीत ज्या गुणाच्या सामर्थ्याने हे घडते त्याला धैर्य असे म्हणावयाचे.

पाणी वाटेल तितके खोल असले तरी ते जिकून कमळ वर येते आणि फाकते, कितीही उंच वस्तू अमली तरी आकाश तिच्याहूनही उंच रहाते, त्याप्रमाणे नाना

प्रकारच्या अवस्था प्राप्त झाल्या तरी त्या जिंकून त्यातून निर्माण होणाऱ्या हयं, भय, शांकादि विकारांचे वर्द्धने भेदन करण याला दक्षत्व म्हणावयाचे अर्जुना. हा क्षत्रियाचा चवथा गुण आहे.

लोकोत्तम युद्ध हा क्षत्रियाचा पाचवा गुण आहे. आदित्याची झाडे ज्याप्रमाणे सूर्याकडे तोंड वळवत असतात त्याप्रमाणे क्षत्रिय नेहमी शत्रूला तोंड देत असतो. कधीही पाठ दाखवत नाही. चारही पुरुषार्थांच्या वर जशी भक्ति तसा हा क्षत्रियांच्या आचारातील सर्वश्रेष्ठ असा पाचवा गुण आहे.

आता दान हे क्षत्रियाचे सहावे गुणरत्न आहे. वृक्ष आपल्याजवळची फुले, फळे दान करून भोकळ्या शाखांनी मिरवतो किंवा कमळ आपला सुगंध आपल्याजवळ न ठेवता त्याचे दाही दिशांना दान करते. त्याप्रमाणे क्षत्रिय पराक्रमाने धन मिळवतो आणि त्याचे उदारपणाने दान करून टाकून नव्या पराक्रमाची सिद्धता करतो. अर्जुना, दान देणे हे क्षत्रियाच्या स्वभावात इतके मुरलेले असते की रामलक्षणाच्या विवाहात कन्यादानाचा प्रसंग आल्याबरोबर लक्ष्मण उसळून म्हणाला, "दान ? मला ? मी क्षत्रिय आहे. दान देत असतो, घेत नसतो !"

पसरलेले चांदणे ज्याला जेवढे हवे असेल तेवढे त्याने खुशाल घ्यावे त्याप्रमाणे ज्याला जे हवे असेल ते दान तो क्षत्रिय मांठवा आनंदाने देत असतो. अर्जुना, या दानशूरात क्षात्रतेजाने झळकणाऱ्या कर्णाने आपल्या अक्षय्य कवचकुंडलांच्या दानाने पहिल्या प्रतीचे स्थान सहज घेतले आहे. हे तूड्या ध्यानात आहेच. अरे यात तो खून्याखून्या क्षत्रियासारख्याच वागला आहे. परशुरामांनी एकवीस वेळा पृथ्वी निःक्षत्रिय केली घे सर्व पृथ्वीचे स्वामित्व त्यांना मिळाले. तेव्हा त्यांनी विश्वजित व्रज केला आणि क्षत्रिय सहााराच्या मोहिमेत प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष जे जे काही मिळाले त्याचे दान केले. देण्यासारखे असे त्यांनी काहीही जवळ शिल्लक ठेवले नाही. "माझ्याजवळ शस्त्रादिद्या आणि शरीर तेवढे शिल्लक आहे बाकी सर्व मी मागेच दान करून टाकले." असे परशुरामांनी द्राणाचार्यांना सांगितले असे हे क्षत्रियांचे असामान्य दान ! क्षत्रियाचा हा सहावा गुण अर्जुना, तूड्या ध्यानात असू दे.

ईश्वरभाव हा क्षत्रियाचा सातवा गुण आहे. ईश्वरभाव याचा अर्थ नियामक शक्ति. हा गुण म्हणजे क्षत्रियांच्या सर्व गुणांचा राजा आहे. आपले हातपाय आपल्या मर्जीप्रमाणे राखवून त्याच्याकडून काम करून घ्यावे त्याप्रमाणे प्रजेचे पालन करून, प्रजेची काळजी घाहून तिचे नियमन करणाऱ्या शक्तिसे ईश्वरभाव म्हणावयाचे ईश्वर जसा जगाचा शास्ता, पालनकर्ता, रिता, नियमनकर्ता आहे तसा क्षत्रिय असला पाहिजे.

शौर्यादिक सात गुणांनी क्षत्रिय भूयवला जातो. आकाशात जम मर्त्यांने झळकतात तसे हे सात गुण राजाच्या अंगी झळकत असतात. आता या सात अर्वांकिक गुणांनी जे कर्म पवित्र केले आहे ते क्षात्रकर्म आहे असे जाणव. अग. तो क्षत्रिय नव्हे तर सन्न्यरूपी सोन्याचा मसू पडत आहे हा सातगुणरूपी समुद्रांनी वढलेली पृथ्वीच तो

क्षत्रिय भांगीत आहे असे त्याच दिव्यकर्म पाहून वाटत किंवा क्षत्रिय हा समृद्ध आहे व हे सात गुणांचे आद्य मिळून झालेली गंगा त्या समृद्धात प्रवेश करीत आहे असे वाटत. जास्त काय सांगू ? शौर्यादिक सात गुणात्मक कर्म हे क्षत्रियांचे स्वाभाविक कर्म आहे हे तु जाणून घे.

विशालवृद्धि अर्जुना. आता देशाच्या जातीला योग्य जे कर्म आहे ते निश्चयात्मक सांगतां एक. जमीन, वी, नांगर या भांडवलाचा आधार घ्यावा. शेती करावी, गायी वाळवून रहावे, वस्तू स्वस्त घेऊन महाग विकाल्या आणि पुष्कळ नफा मिळवावा हा देशांच्या कर्मांचा मेळावा आहे त्याच्या स्वभावाला अनुसरून एवढेच कर्म त्यांना योग्य आहे.

देश्य, क्षत्रिय, ब्राह्मण हे तिन्ही वर्ण द्विजन्मे आहेत यांची सेवा करावी तबंदीच शूद्रांचे कर्तव्य आहे. या सेवेपलीकडे शूद्रांवर आणखी काही कर्म करण्याची जबाबदारी नाही. याप्रमाणे पार्था, चारही वर्णांना उचित असलेली कर्म तुला सांगितली आहेत.

अर्जुना. वेगवेगळ्या वर्णांना वेगवेगळी कर्म सांगण्याचा हेतू असा की गोऱ्या अंगाला जसा गोरेपणा शोभतो त्याप्रमाणे वर्णाश्रमधर्मानुसार जे कर्तव्यकर्म भागाला आले असेल तेच त्याला शोभते. प्रत्येक इंद्रियाला जसा वेगळा विषय नेमलेला असतो तसेच हे आहे. मेघापासून खाली पडलेल्या पाण्याला नदी योग्य आणि नदीला जसा समृद्ध योग्य त्याचप्रमाणे ज्याचे जे विहित कर्म वाटायचे आले असले ते स्वभावानुसार आले असल्याने योग्यच आहे.

श्रीराजम अर्जुना, आपले विहित कर्म कोणते हे कळण्यासाठी शास्त्राच्या मुख्यातून त्याचा निर्णय करून घ्यावा. आपलेच रत्न पण ते रत्नपारख्यास दाखवून पारखून घ्यावे त्याप्रमाणे आपले विहित कर्म शारदाकडून पारखून घ्यावे आणि मग निश्चयात्मक बुद्धिने त्या कर्माची कास धरावी. दृष्टि शान्त आहे पण रात्र पडली आहे अशावेळी दिवा हाती घेतल्यावाचून आपल्याच मालकीची वस्तू आपल्याला मिळणार कशी ? आपले पाय धडधाकट आहेत पण जर रस्ताच सापडला नाही तर पाय असून काय उपयोग आहे. नव्हा आपआपल्या जातीप्रमाणे जो अधिकार आपल्याला प्राप्त झाला असेल तो शास्त्राला विचारून स्पष्ट करून घ्यावा. आता मात्र आपल्या घरात आपणच उबलेली वस्तू पण अंधारात सापडत नव्हता तो हाती दिवा आल्याबरोबर सापडण्यास अडचण नाही.

शंडुघा. स्वाभावान आपल्या भागास आले, शास्त्रान त्याला सम्मती दिली की जे विहित कर्म स्पष्ट होईल ते आचरावे यावा.

पण ते कर्म सगदी टाडटाडून करावे आळस टाकून द्यावा. फलाशा देवडून टाकावी आणि शांरगन आणि मनान ते कर्म करणाकडचे सगळा भर ठेवावा. आघात पडलेले पाणी उलट वाहत नाही सरळ ओवाबरोबर जाते त्याप्रमाणे ह्या कर्मांचे व्यवस्थित आचरण करावे.

अर्जुना, असे कर्म आचरणान्याची योग्यता तुला काय सांगू ? अरे, तो मोक्षाच्या अर्नाकडच्या दारात प्रतिष्ठित होतो. तो विहित कर्म टाकत नाही आणि काम्य व निर्निष्ठ कर्म करत नाही. या दोन्हीशी तो आपला जरासुद्धा संबंध येऊ देत नाही. त्यामुळे तो संसारयोनीला मुक्ततो, काम्यकर्म म्हणजे चंदनाचा असला तरी पायातला खांडाच आहे हे समजून घेऊन तो कोतुकानेसुद्धा त्या खांड्यात पाय अडकू देत नाही. नित्यकर्मांचे फल त्याने आधीच टाकून दिले आहे आणि म्हणून त्याला कर्म बंधनात घालूच शकत नाही. हळूहळू घालता चालता तो मोक्षाच्या शिबेवर येतो. पापपुण्यात्मक संसाराने त्याचा त्यागच केला असल्यामुळे तो सहज वैराग्यरूपी मोक्षाच्या द्वारात उभा राहतो.

अर्जुना, अरे हे वैराग्य म्हणजे सामान्य वस्तू नव्हे. ती सर्व भाग्याची सीमा आहे. मोक्षप्राप्तीचे ज्ञान करून देणारी आहे. कर्म मार्गाच्या श्रमांच्या ह्या वैराग्याच्या ठिकाणी शेवट होतो. वैराग्य हे मोक्षाचे तारण आहे. वैराग्याने मोक्ष मिळणारच असा करार आहे. तेव्हा ते वैराग्य पुण्यरूप वृक्षाला आलेले फूल आहे. अत्यंत सुगंधित फूल आहे. एखाद्या भुंग्याने फुलावर अलगद पाऊल टेकावे तसा तो निष्काम कर्म करणारा जीव वैराग्यरूपी फुलावर पाऊल ठेवतो आणि त्या वैराग्यातच रंगून जातो. वैराग्याची प्राप्ती म्हणजे आत्मज्ञानाचा निर्मळ दिवस आता उगवणार हे सांगणारा मंगल अरुणोदयच आहे. किंबहुना आत्मज्ञानाचा ठेवा हस्तगत करून देणारे वैराग्य हे अंजनच आहे. ते दिव्यांजन तो साधक डोळ्यात घालतो.

अर्जुना, या विहित कर्मांचे अनुष्ठान केल्यामुळे त्या मुमुक्षूला मोक्षाचा अधिकार प्राप्त होतो. पार्था, याप्रमाणे आपल्या बाट्यास आलेले कर्म चोखपणाने केले की आपले आयुष्य कृतार्थ झाले असे समजावे आणि त्याजवरोबर हे ध्यानात घ्यावे की सत्त्वात्मक असा जो मो त्याचीही तीच सर्वश्रेष्ठ सेवा आहे. प्रतिव्रता स्त्री पतीसह जी जी क्रीडा करते ती तिने तपेच केली असे समजावे. लहान बाळाला आईशिवाय जगण्याचे दुसरे काय साधन आहे ? म्हणून त्याने आईचा आधार घ्यावा. हाच त्याचा धर्म आहे. भासा गंगेत राहिला भरपूर पाणी आहे म्हणून पण गंगेचा आधार घेतल्यामुळे सर्व तीर्थांचे जे विश्रान्तीचे स्थान समुद्र तिथे आपोआपच पाहिलेला. त्याप्रमाणे आपल्या विहित कर्मांना विसंबू नये हाच मोक्षप्राप्तीचा उपाय आहे. अशा तऱ्हेने विहित कर्म केले की त्याचे ओझे त्या जगन्नाथावर पडते, त्याला मोक्ष द्यावाच लागतो.

पार्था, हे ध्यानात घे की अमक्याने अमुक काम कराने हे त्या ईश्वराचेच मनोगत आहे. आपल्या स्वामीच मनोगत ओळखून काम करणारा सेवक स्वामीला किती प्रिय होतो ! तसेच तेथे घडते. मनोगत ओळखून कर्म केले की ते कर्म थेट त्या ईश्वरापर्यंत नेऊन पोचवतेच एखादी दासी मालकाच्या कसोटीस उतरली तर पूर्वीची दासी घुरी पण स्वामीला संतोष दिल्यामुळे मालकीण हांत. स्वामीकार्यासाठी तळहातावर शिर घेणाऱ्या याज्ञिकाला इनाम देऊन त्याची सनद दिली जाते त्याप्रमाणे इथे घडते. स्वामीच्या मनाप्रमाणे त्यागण हीच स्वामीची परमसवा असते पांडवा, हे सोडून केलेल्या बाकोच्या सर्व क्रिया केवळ

व्यापार हातो. ज्यापासून ही सगळी भूत आकाराला आली त्याची आज्ञा पाळाची म्हणून वाट्यास आलेले कर्म उत्तम प्रकारे केले म्हणजे त्या ईश्वराला अत्यंत संतोष होतो तो परमात्मा अज्ञानरूपी चिंध्या गुंडाळून जीवरूपी बाहुल्या तयार करतो. त्रिगुणात्मक अहंकाररूपी दोरीने तो त्या खेळवीत असतो. सगळ्या दिव्यांमध्ये जसे एकच तेज भरून राहिलेले असते त्याप्रमाणे हा ईश्वर जगात आतबाहेर भरून राहिलेला असतो. त्या सर्वात्मक ईश्वराची पूजा स्वकर्मांच्या फुलांनी बांधली तर त्याला अपार संतोष होतो. त्या पूजेने प्रसन्न होऊन तो आत्मराज घेराय हा प्रसाद देत असतो. हा घेराय्याचा लाभ झाला की ईश्वराचाच फक्त बांध शिल्लक रहातो आणि इतर घस्तू नकोशा होतात.

प्राणनाथाच्या ध्यासाने विरहिणीला जीवन नकोसे हातें त्याप्रमाणे संसारातील सर्व सुखे दुःखाप्रमाणे त्रासदायक वाटू लागतात. अजून यथार्थ व्हावयाचे आहे अशा स्थितीतच ईश्वराच्या बांधाने तन्मयता प्राप्त हातें अशी बांधाची योग्यता त्याला लाभते. म्हणून मोक्षाच्या प्राप्तीसाठी जो शरीर, वाचा, मन यांच्या सहायाने व्रतं आचरत असतो त्याने स्वधर्माचे अनुष्ठान उत्तम प्रकारे करावे.

आपला स्वधर्म आचरण करण्यास जरी कठीण असला तरी त्या स्वधर्माचरणाचे फल मोक्ष आहे ह्याकडे दृष्टि ठेवावी. निव्व कडू आहे पण तो घेतला तर आपल्या प्रकृतिसे वरे वाटून सुख होते असे ठरले की, तो कडू आहे म्हणून घ्यावयास कंटाळा करून कसे चालेल ? कडू असतानाही पुढे मिळणाऱ्या आरोग्याकडे लक्ष देऊन आपण तो घेतलाच पाहिजे. 'केळीला काय नुसतो पानेच येत आहेत काय उपयोग आहे या झाडाचा' असे म्हणून कोका पडण्यापूर्वीच जर केळ तांडून टाकली तर अत्यंत रसाळ असा तो केळीचा घड आपल्याला कोटून मिळेल ? स्वधर्म कठीण आहे म्हणून तो टाकला आणि दुसऱ्याच्या धर्माचा स्वीकार केला तर मोक्षसुख अंतरणारच. आपली आई कुरूप आहे, दुसरी बाई सुस्वरूप आहे म्हणून काय बाळाने आपल्यावर जीव टाकणाऱ्या, आपले पालनपोषण करणाऱ्या त्या कुरूप आईचा त्याग करून त्या सुंदर बाईला आई म्हणावे ? आई कुरूप म्हणजे ती जे प्रेम करत ते ही कुरूप आहे काय ? परक्या स्त्रिया रंभहून सुंदर आहेत पण त्या बाळाला त्याचा काय उपयोग आहे ? पाण्याहून तुपात पुष्कळ चांगले गुण आहेत म्हणून त्या माशाला पाणी सोडून काय त्या तुपात जगता येत काय ? अरे सगळ्या जगाला जे त्रिय ते त्या त्रिप्रात जगणाऱ्या किड्यांचे जीवन असते आणि सगळ्या जगाला त्रिय असणारा गूल त्याच मरण असते. म्हणून संसाराचे धरण उठवायचे असेल तर ज्याच्या वाट्याला जो क्रिया आली असेल ती भली कठोर असली तरी त्याने तीच केली पाहिजे. पायाचे चालणे पायानेच करावे. ते डाक्याने करता येत काय ? दुसऱ्याचा आचार आपल्या काय कामाचा ? जाती आणि स्वभाव यांच्यामुळे जे कर्म वाट्यास आले ते जो मनुष्य चांगलेपण करतो त्याने कर्मबांधावर विजय मिळवला असे समज.

अर्जुना, मनात विकल्प आणून एखाद्याने असे ठरविले की स्वधर्माचे आचरण करावे, दुसऱ्याचा धर्म टाकावा हा नियम मी पाळणार नाही, वाटल्यास कर्म करीन नाहीतर करणारच नाही. कर्म केलेच पाहिले किंवा अमूकच केले पाहिले हा कायदा मी काय म्हणून पाळावा ? कर्मबंध निर्माण होऊ नये एवढेच ना ? मग कर्म केलेच नाही म्हणजे झाले.

तर अडचण अशी आहे की जोवर आत्मानुभव आलेला नाही तोवर कर्म करणे थांबत नाही. कुठल्या ना कुठल्या स्वरूपाचे कर्म हातून घडतेच. अरे, मी कुठलेही कर्म करणार नाही हा जीवाचा आग्रह आणि त्या नियमांचे पालन हे देखील एक प्रकारचे कर्म होते व ह्या आग्रहाचा बंध तयार होतो. तेव्हा तू लक्षात ठेव की कर्म करणे कधी चुकत नाही आणि म्हणून त्या कर्माचे श्रमही चुकत नाहीत. अशा स्थितीत कर्म करावयाचेच तर स्वधर्माप्रमाणे कर्माचरण करण्यात काय दोष आहे ? आडरानातून धावले तरी पाय शिणणारच आणि राजरस्त्याने धावले तरी शिणणारच मग राजरस्त्यानेच धावणे योग्य नाही काय ? ओझे वहायचेच तर शिळा वाहण्यापेक्षा शिदोरी वाहिली तर निदान विश्रान्तीच्या वेळी पोटभर अन्न तरी मिळेल. शिळा वाहून वहाताना भार आणि प्रवासाच्या शेवटी पण भारच ! तांदूळ आणि कोंडा कांडताना होणाऱ्या श्रमात काही फरक नाही पण श्रमाच्या परिणामात किती अंतर ! दही आणि पाणी घुसळताना घुसळण्याचे श्रम सारखेच पण पाणी घुसळण्याचे श्रम फुकट आणि दही घुसळल्यावर शेवटी लोणी हाती येते. वाळू घाण्यात घातली तर नुसतेच श्रम आणि तीळ घातले तर शेवटी तेल मिळते. अग्नि पेटवला की धूर सहन करावा लागतो, पण तांच अग्नि जर होमासाठी पेटवलेला असला तर श्रमाचे उत्तम फल देतो. लग्नाची स्त्री व अन्य संबंधाची स्त्री दोघांना पोसण्याचे श्रम सारखेच पडतात मग दूषणास्पद संबंध करून अपकीर्ती पदरात कशाला घ्यावयाची ? अरे, लढाईत एखादा योद्धा आपल्या मागे हत्यार घेऊन धावत असला तर फुकट त्याच्या हातून भ्याडासारखे मरण्यापेक्षा उलटून चार हात करून पराक्रम गाजवून मेलंले बरे नव्हे काय ? एखादी वाईट चालीची वाई नवऱ्याला सोडून दुसऱ्याच्या घरी जाऊन राहिली आणि जर तिथेही तिला दांडक्याने मार खावा लागला तर नवऱ्याला उगीचच सोडले असे ठरत नाही काय ? त्याप्रमाणे आपल्याला आवडणारे कर्म करावे असे म्हटले तरीसुद्धा श्रम केल्याशिवाय ते सिद्ध हातच नाही मग विहित कर्म श्रमाचे आहे असे कांणत्या तोंडानी म्हणावे सांग बरे.

अर्जुना, अमृत अक्षय्यत्व देते व तं मिळते आहे असे कळल्यावर आपले सर्वस्व देऊनही अमृत मिळावण्याचाच प्रयत्न करणे हे शहाणपणाचे आहे ना ? का पैसे देऊन विष विकत देऊन आत्मघात करून घेण हे बरोबर आहे ? त्याप्रमाणे इंद्रियांना जाच करून, आयुष्याचे दिवस खर्च करून पापाचा संचय केला तर आपल्या पदरात दुःखाचाचून दुसरे काय पडणार आहे ? म्हणून म्हणतां की श्रम कराव केवळ स्वधर्म

मोक्षसंन्यासयोग

आचरण्यासाठी ! हा स्वधर्म कर्मांचे श्रम हरण करतो आणि चारी पुरुषार्थांपैकी जो वरिष्ठ पुरुषार्थ म्हणजे मोक्ष तो देतो. संकटामध्ये जसें सिद्धमंत्रास विसंबू नये तसेच स्वधर्माच्या आचरणामध्ये कधीही कंटाळा करू नये. महासमुद्रात नाव, महारोगामध्ये दिव्यौषधी जशी तारक तसाच स्वधर्म तारक आहे हे विचारात ठसवून घ्यावे. कर्पाध्वजा अर्जुना, ह्या स्वकर्माच्या पूजेमुळे त्या ईश्वरास अत्यंत आनंद होतो. साधकाच्या चित्तावरची रजोगुणाची व तमोगुणाची काजळी झाडून काढतो, जीवाला शुद्ध सत्त्वाची उत्कंठा लावतो, स्वर्ग व संसार काळकूट विषाप्रमाणे वाटावयास लावतो आणि मागे ज्या वेराग्याचे वर्णन केले त्या मुक्कामाला मुमुक्षूला आणून पोर्चावतो.

वारा जसा जाळ्यात अडकत नाही तसा हा वैराग्यशील पुरुष देहादिक संसाररूपी पसरलेल्या गुंताड्यात सापडत नाही. फळ पिकले की मग फळ देठाला धरत नाही त्याप्रमाणे तो संसारास चिकटत नाही आणि त्याला संसार चिकटत नाही. पुत्र, पत्नी, धन ही सर्व अगदी त्याच्या मनाप्रमाणे असली तरी ही सगळी माझी आहेत असे तो म्हणत नाही. विषाच्या पात्रापासून जसा शहाणा दूर रहातो तसा तो ह्या प्रपंचाच्या आसक्तीपासून त्या आसक्तीचे परिणाम ध्यानात ठेवून नित्य सावध रहातो, दूर रहातो. ममत्व गळूनच पडते. विषयांच्या अनुभवाने पोळून निघालेली बुद्धि पाऊल मागे घेते आणि हृदयाच्या एकान्तामध्ये शिरून बसते. एखाद्या समर्थाच्या भयाने त्याची दासी जशी त्याने घालून दिलेली मर्यादा मोडत नाही त्याप्रमाणे त्या साधकाने 'बाहेर विषयाकडे जाऊ नको, माझी शपथ आहे.' अशी बुद्धिला घातलेली शपथ ती मोडत नाही आता बाहेरचा तिचा नाद सुटला की ती स्थिर होते आणि मग तो साधक चित्त एकाग्र करून अंतःकरण आत्म्याच्या वेधात जोराने लावतो. सूर्यप्रकाशात धरलेला सूर्यकांत जसा सूर्याचे किरण एकाग्र करून खाली धरलेला कापूस प्रज्वलित करतो त्याप्रमाणे विषयापासून काढून घेतलेले आणि एकाग्र केलेले अंतःकरण आत्म्याकडे लावले की उरले सुरले किल्मिष जळून जाऊन ज्ञानाचा प्रकाश प्रगट होऊ लागतो. अग्नि राखेने दडपावा त्याप्रमाणे ऐहिक आणि पारलौकिक ह्या दोन्हीवद्दलची अभिलाषा संपली आहे व मन अगदी झळझळीत शुद्ध झाले आहे अशा भूमिकेवर साधक आरूढ होतो.

पांडवा, अरे त्याचे विपरीत ज्ञान नाहीसे झाले आहे, ज्ञानाच्या ठिकाणी निश्चय स्थिर झाला आहे अशी अवस्था होते. साठवलेले पाणी सपते त्याप्रमाणे प्रारब्ध भोगून संपते आणि नवे कर्म करीत असतानाच त्याने फलत्याग केला असल्यामुळे ते कर्म फल देतच नाही.

अर्जुना, ही अशी कर्मसाम्यदशा प्राप्त झाली की,

"श्रीगुरू भेटेचि आपैसा"

शिष्याची अशी भूमिका कधी स्थिर होते आणि मी त्याला आपला कधी म्हणतो असेच जणू श्रीगुरू मनाशी म्हणत असतात आणि ज्या क्षणी साधकाची अशी अवस्था

होत त्या क्षणी त्या शिष्याच्या उद्गारासाठी. त्याला पूर्णान्धास नण्यमाठी आपणहून उडी घालतात.

गुरूदेव रानड्यांनी एका निरक्षर अंत्यजास व एका साध्या भोळ्या डायव्हरला बोलावून आणून नाम दिले. याविषयी बोलताना ते म्हणाले, "आमच्या मागे पुष्कळ जण असतात पण आम्हीही काही जणांच्या मागे असतोच."

देव म्हणत आहेत, "अर्जुना, रात्रीचे चार प्रहर संपले की अंधाराचा नाश करणारा तो सूर्य येऊन डोळ्यांना भेटतो, फळाचा घड लागूनच कंळीची वाढ थांबते. त्याप्रमाणे गुरू भेटून त्या साधकाची सर्व तळमळ शांत करतात, त्याचे कर्मकर्तृत्व संपवतात.

शेगावच्या गजानन महाराजांच्या लीळाचरित्रात एक कथा आहे. शेगावच्या दक्षिण दिशेला घिंचोली हे गाव आहे. त्या गावचा माधव नावाचा एक ब्राह्मण एके दिवशी महाराजाच्याकडे आला आणि महाराजांच्या दारी उपोषण करीत बसला. तोंडाने नारायणाचा जप चालला होता. अंतःकरण पश्चात्तापाचे बोल बाहेर पडत होते. अंतःकरण ओरडून उठले होते. "तरुणपणी मी सढळ हाताने संसार केला तो संसार आता सरून गेला. त्या संसारातली सारी माणसे सोडून गेली. आता मागे काय उरलंय ? आता मला तुमच्यावाचून कोण वाली आहे ?"

महाराज म्हणाले, "आता उपोषण करून काय उपयोग आहे ? आजवर तुला देव आठवला नाही. घराला आग लागल्यावर विहीर खणून काही उपयोग आहे का ? तरुणपणी देवाचा आठव केला नाहीस त्याची फळे भोगायलाच हवीत. उपोषणाचा भलताच हट्ट कशाला करतोस ?"

पण माधवाने हट्ट सोडला नाही, उपोषण सोडले नाही, नारायणाचे नाव सोडले नाही आणि महाराजांचा उंबराही सोडला नाही. कांता, पुत्र गेले, पैसा गेला, संसार उजाड झाला अशा साठ वर्षांच्या माधवाला आता घेराम्य आलेले पाहून महाराज म्हणाले, "अर, अट्टाहास करू नको. तरुणपणी शाश्वताकडे पाठ फिरवलीस पदरी अशाश्वत बांधून घेतलेस. फळ भोगले पाहिजे. उपोषणाचा हट्ट सोड."

पण माधव काही ऐकेना. मध्यरात्री आसपास कोणी नाही असं पाहून महाराजांनी अत्यंत भयंकर रूप धारण केले. ते माधवाच्या अंगावर धावून गेले. माधवाच्या उरात धडकी भरली. त्याच्या तोंडातून शब्द फुटेना.

त्याची ती विकलांग अवस्था पाहून महाराजांनी एकदम साम्य रूप धारण केले. ते म्हणाले, "अरे. हाच का तुझा धोटरणा ? माधवा, माणूस हा केव्हाही काळाचे भक्ष्य असतो हे लक्षात ठेव. एक ना एक दिवस काळ तुला अमाच खाऊन टाकील. भविष्यकाळात घडणाऱ्या गोष्टीची तुला केवळ चुणुक दाखवली. यम लोकात गेल्यावर फळून तरी कुठे जाणार आहेस ?"

माधव गयाबया करीत म्हणाला, "महाराज, यम लोकांचे नावदगडील काढू नका यम लोकात जे दिसणार होतं ते आपण इथेच दाखविलेत आता मला तिकडे पाठवू

मोक्षसंन्यासयोग

नका. कृपा करून मला वेंकुंठाला पाठवून द्या. मी फार पापी आहे ह खरं पण माझ्या पातकांच्या राशी जाळून टाकणं तुम्हाला काही अवघड नाही माझी थोडीफार पुण्याई होती म्हणूनच आपली भेट झाली. मला खरंच वेंकुंठाला धाडून द्या."

महाराज हसून म्हणाले, "माधव, तुझं मरण जवळ आले आहे. परंतु तुला आणखी जगायची इच्छा असेल तर तुझ्या आयुष्याची वाढ करतो."

माधव म्हणाला, "नको, नको, महाराज आता मला प्रपंचाच्या लटक्या मायेत गुंतवून ठेवू नका. मला मुळीच आयुष्य नको आहे."

महाराज म्हणाले, "तथास्तु. तुझे जन्ममरणाचे फेरं चुकले. पुन्हा तू आता इथे येणार नाहीस. तू मुक्त झालास."

महाराजांचे हे वोल ऐकून माधव हरखून गेला लांक त्याला भ्रमिष्ट म्हणत, पण गुरांग्रवर माधवाची विदेही स्थिती झाली होती. त्याच्यावर इतकी गुरूकृपा झाली होती की त्याच्या आयुष्याचे साने झाले.

श्रीसंत रंगावधूत महाराजांची कथा तर याहूनही अद्भुत !

रत्नागिरी जिल्ह्यातील सगमेश्वर तालुक्यात देवळे नावाचे गाव आहे. तेथे जयरामभट्ट नावाचे एक वंदशास्त्रसंपन्न ब्राह्मण रहात असत. ते दशग्रंथी विद्वान ब्राह्मण होते. त्यांचे धाकटे चिरंजीव विठ्ठलपंत तेही धर्मपरायण, वंदपरायण व दशग्रंथी विद्वान म्हणून रत्नागिरी जिल्ह्यात प्रसिद्ध झाले. त्यांच्या पत्नीचे नाव रुक्मिणी. विठ्ठलपंत व रुक्मिणी यांची पांडुरंगावर नितांत भक्ति होती. गुजराथेत गांधा येथे सखारामपंत सरपोतदार यांनी खूप खर्च करून पांडुरंगाचे देऊळ बांधले. योगायोगाने देवळ्याच्या विठ्ठलभट्टांची कीर्ती त्यांच्या कानी गेली. त्यांनी विठ्ठलभट्टांना सपत्नीक गोड्यास बोलावून नेले. पांडुरंगाच्या पूजेची जबाबदारी त्यांच्यावर सोपवली. आधीच पांडुरंगभक्त असलेल्या विठ्ठलभट्टांना हे काम फारच आवडले त्यांनी मोठ्या आनंदाने ते काम पत्करले. ते भक्तियुक्त पांडुरंगाची पूजा-अर्चा करीत आणि फावल्या वेळात याज्ञिकी करीत. समाजात त्यांनी फार प्रतिष्ठा मिळवली.

कार्तिक महिन्यातील शुद्ध अष्टमीचा दिवस होता. विठ्ठल मंदिराजवळ एका घराला आग लागली आग विझविण्यासाठी शस्त्रीचे यत्न चालले होते आसन्नप्रसवा रुक्मिणीबाई पण घागरी-घागरीत पाणी नऊन देत होत्या. हळूहळू आग विझली. रुक्मिणीबाईंना प्रसूतिवदना सुरू झाल्या आणि श्रीसंत रंगावधूत महाराजांचा जन्म झाला. का कोण जाणे सरप्रातदारांना वाटले हा कोणी महात्माच जन्मास आला आहे. त्यानीच पुढाकार घेतला, घराघर साखर वाटली आणि मुलाचे नाव ठेवले "पांडुरंग".

पांडुरंगाची तज्जग्यी प्रजा लहानपणापासून सर्वांच्या ध्यानी यऊ लागली. पांडुरंग साडेचार वर्षांचा अमनाना एक प्रेतयात्रा दागवून गेलो. पांडुरंगाने प्रश्न विचारायला सूरवात केली.

"हे लांक का रडतात ? सारेच असे मरतात ? तुम्ही आणि आईमुद्धा मरणार ? मेल्यावर जीव कुठे जातो ? जन्म मृत्यु पुन्हा जन्म असे हे चक्र सारखे चालू असते का ? यातून सुटण्याचा काही मार्ग नाही का ?"

विठ्ठलभट्टांनी सर्व प्रश्नांची उत्तरे देत देत शिवटी म्हटले, "बाळ जर देवाचे नाव सतत घेतले, देवाची भक्ति मनापासून केली तर जन्म-मृत्यूच्या फेऱ्यातून मुक्ति मिळते."

वाडिलांच्या ह्या उत्तराचा पांडुरंगांच्या मनावर फार खोल परिणाम झाला. त्याचे अंतर्द्वार उघडले. तो एकांतात बसून देवाचा जप करू लागला. मोठ्या श्रद्धेने देवाची भक्ति करू लागला. १९०१ साली विठ्ठलभट्टांना प्लेग झाला व त्यातच त्यांचा देहांत झाला. वाडिलांच्या मृत्यु झाला तेव्हा पांडुरंग पाच वर्षांचा होता. त्याचा भाऊ नारायण तीन वर्षांचा होता.

रुक्मिणीबाईंनी गोध्रा सोडले नाही. देवळात मिळणाऱ्या दक्षिणेवर आणि धान्यावर त्या निर्वाह करू लागल्या. पांडुरंग आठ वर्षांचा झाला. मुंज करायला हवी म्हणून त्या देवळ्याला आल्या. काकांनी मुंज लावली व मग मंडळी नृसिंहवाडीला दत्ताच्या दर्शनास गेली. नदीकाठ, झाडी, पवित्र वातावरण पाहून रुक्मिणीबाई व पांडुरंग प्रभावित झाले. त्यातच परमपूज्य सद्गुरू श्रीवासुदेवानंदसरस्वती महाराज यांचा मुक्काम तेथेच होता. रुक्मिणीबाई मुलांना घेऊन महाराजांच्या दर्शनास गेल्या. महाराज ज्या खोलीत होते त्या खोलीच्या दारात आठ वर्षांचा पांडुरंग उभा राहिला व महाराजांच्याकडे टक लावून पाहू लागला. महाराजांनी त्याच्याकडे पाहिले मात्र ते उद्गारले,

"हा बाळ तर आमचाच आहे."

महाराजांचे हे शब्द बाळाने ऐकले मात्र तो धावत सुटला. महाराज सोवळ्यात आहेत, सोवळ्याच्या कपड्याने बाळाने शिवू नये म्हणून शिष्यांनी खूप प्रयत्न केले पण त्याला कोणी अडवू शकले नाही. त्याने धेट महाराजांचे पाय गाठले. त्यांच्या पायावर मस्तक ठेवून तो मुसमुसून रडू लागला. महाराजांनी त्याच्या मस्तकावर हात ठेवला आणि त्याच्या पाठीवरून हात फिरविला. त्या क्षणापासून सारे जीवन महाराजांच्या सेवेला अर्पण करण्याचा निश्चय पांडुरंगाने केला आणि गुजराथमध्ये दत्तसंप्रदायाचे ठाणे उभारले.

असा हा गुरूंनी केलेला स्वीकार.

देव म्हणतात, "पारिणिमेने चंद्राला आलिंगन दिले की. त्याच्या कलेतील उणीव दूर होते. त्याप्रमाणे वीरांत्तमा, गुरूंनी स्वीकार केला की, पूर्ण कृपा हाऊन शिष्यात तिळमात्र उणे रहात नाही.

रात्रीबरोबर अंधार नाहीसा होतो. त्याप्रमाणे कृपा झाली की अज्ञान नाहीसे होते. अज्ञानाच्या कुशीतच कर्म, कर्ता, कार्य अशी त्रिपुटी असते. गांभीर्य मारावी त्याप्रमाणे अज्ञान नाहीसे होते. अज्ञानाचा नाश झाला की त्रिपुटी आपोआप नाहीशी होते. तिच्या

भोक्षसंन्यासयोग

नाशासाठी वेगळा प्रयत्न करावा लागत नाही. म्हणजेच अज्ञाननाशाबरोबरच सगळे कर्मच नाहीसे होतं आणि खराखुरा संन्यास सिद्ध होतो. मूळ अज्ञानाचा निरास झाला की दृश्याचा ठावाठकाणा नाहीसा होतो आणि जे आत्मतत्त्व जाणावयाचे ते तो स्वतःच होऊन जातो. जागृत झाल्यावर स्वप्नातल्या डोंहात आपण बुडत होतो तेव्हा आपल्याला वर काढावे हा भाग संपतो. आता ते बुडणेही संपले आणि काढणेही संपले ! मी अज्ञानी आहे मी आता जाणून घेईन हे जे दुःस्वप्न त्याला पडले होते ते संपले. आता तो जाणणारा, जाणण्याचा विषय, जाणण्याची क्रिया हे सगळे स्वतःच झाला. ज्ञानरूपच झाला हे वीरश्रेष्ठा अर्जुना, एकजण आरशात आपले मुख पहात होता. आरशात मुखाचे प्रतिबिंब त्याला दिसत होतं. तितक्यात तो आरसा बाजूला केला गेला. आता आरसाही नाही, प्रतिबिंबही नाही पण पहाणारा जसा आधी होता तसाच आताही आहेच. हे जसे घडते तसा तो निजरूपात सुप्रतिष्ठित होतो. अज्ञान गेले आणि जाताना त्याने ज्ञानही नेले. आता फक्त चैतन्य उरले.

अर्जुना, आता सहाजिकच कोणतीही क्रिया संभवत नाही. म्हणून या स्थितीला 'नैष्कर्म्य' असे म्हणावयाचे. वारा बंद झाला की लाटा नाहीशा होऊन शांत समुद्रात लीन होतात, त्याप्रमाणे अज्ञानामुळे घडत असलेले कर्म संपवून तो कर्ता आपल्या रूपाशी एकरूप होतो. कर्माचं हे जे न होणं सिद्ध होते त्याला नैष्कर्म्य सिद्ध म्हणावयाचे व सर्व सिद्धिमध्ये ही परमसिद्धि आहे. कळस चढला की देवळाचे काम संपते. गंगा समुद्राला मिळाली की तिचा प्रवास संपतो. सोने सोळा कसाचे ठरले की शुद्धिची मर्यादा संपते. त्याप्रमाणे जे ज्ञान आत्मस्वरूपाचं अज्ञान नाहीसे करते ते ज्ञानही गिळून असणे ही जी अवस्था तिच्या पलीकडे मिळविण्याचे काही राहिले नाही. सर्व सिद्धित ही नैष्कर्म्य सिद्धि ज्याच्याजवळ भाग्याचा ठेवा असेल अशा पुरुषासच प्राप्त होते. सूर्य उगवल्याबरोबर अंधाराचा प्रकाश होतो, दीपाच्या स्पर्शाबरोबर कापराची ज्योतच होते. मिठाचा कण पाण्यात पडल्याबरोबर त्याचं पाणी होतं. झांपेतून जागे झाल्यावर झोप आणि स्वप्न दोन्ही वाया ठरतात. तो पुरुष जागृतीशी एकरूप होतो. त्याप्रमाणे ज्या कोणाला गुरुवाक्य ऐकल्याबरोबर द्वैत गिळून टाकले जाऊन आत्मस्वरूपात वृत्ति स्थिर होऊन जाते असा साधक विरळा. कान आणि गुरुवाक्य यांची भेट झाल्याबरोबर जो आत्मरूप होऊन जातो त्याला काही करावयाचे उरलं आहे असं कोण म्हणेल ? आकाशाला कुठे येणं जाणं आहे काय ? त्याला आता काही करावयाचे उरले नाही हे त्रिवार सत्य आहे.

पण ही अवस्था सर्वांना साध्य होत नाही. ती फार थोड्यांना होते. बाकीच्यांना ती स्थिती गाठण्यास ब्रंछ हा लागतोच. त्यांनी स्वकर्मांच्या अग्निमध्ये काम्य आणि निष्प्रदाच्या इंधनाने रजोगुण आणि तमोगुण जाळून टाकलेला असतो. मुले, पैसा, परलांक यावद्दलची आभलाषा आपली संवक व्हावी, आपल्या ताब्यात असावी हेही झाले. इंद्रिये निर्निराळ्या पदार्थांत बुडल्याने अशुद्ध झाली ती पण प्रत्याहार तीर्थांमध्ये

न्हावून शुद्ध झाली. आता ती त्यांचे त्यांचे विषय जरी समार आल तरी निकडे दृकून पहात नाहीत. स्वधर्माचे फळ ईश्वरास अर्पण करून त्याच्या बदल्यात वैराग्य मागून घेऊन ते पद अढळ केले. आत्मसाक्षात्कार होण्यासाठी जी जी सामुग्री लागते ती त्यांनी पुरी संपादन केली आणि त्याच वेळी सद्गुरू भेटले आणि त्यांनी हातचे काहीही राखून न ठेवता ज्ञानाचा उपदेश केला तरीही ब्रह्मस्थिती प्राप्त होण्यास बळ म्हणून जो हवा तो लागतोच. अर्जुना, औषध घेतल्याबरोबर आरोग्य कसे मिळेल ? सूर्य उगवल्याबरोबर माध्यान्ह कशी होईल ? ओल असलेल्या उत्तम जमिनीत उत्तम बी पेरले तरी अपार फळ हातात येण्यासाठी वेळ हा लागतोच. सोपा मार्ग सापडला, बरोबर चांगल सख्खे-सांबती चांगले मिळाले तरी मुक्कामाच्या ठिकाणी पांचण्यास वेळ हा लागतोच.

वैराग्यलाभ झाला, त्यात सद्गुरू भेटले, अत करणात नित्यार्नित्य विकाराचा अंकुरही फुटला. ब्रह्म सत्य, इतर सर्व भ्रान्ती हे देखील पटले, अगदी पूर्णतया पटले आणि ब्रह्मस्थितीच्या पोटात जागृती, स्वप्न, सुषुप्ति या तिन्ही अवस्था जिरून गेल्या की, त्या सर्वात्मक सर्वोत्तम ब्रह्मामध्ये मोक्षाचेही काम संपते, जानालाही ते मिठी देते, पण ऐक्याचे एकपणसुद्धा तिथे संपते, आनंदकणही विरून जातो आणि काहीच उतर नाही. असे हे जे ब्रह्म ते क्रमानेच प्राप्त होते. भूक लागलेल्या माणसापुढे षड्स पक्वान्ने वाढली तरी तृप्ती घासाघासालाच होत जाते त्याप्रमाणे वैराग्यरूपी तेलाचे भरण मिळाल्यावर विचाराचा दिवा प्रज्वलित होतो आणि मग त्या दिव्याचा प्रकाश आत्मदेवा काढून देतो. आत्मस्वरूपाचे ऐश्वर्य भोगावे एवढ्या योग्यतेची सिद्धि ज्याच्या अंगावर कायमचा अलंकार होऊन राहिली ती ज्या क्रमाचा अंगीकार केल्यामुळे राहिली त्या क्रमाचे वर्म सांगतो.

गुरुदेव रानड्यांचे चरित्रकार लिहितात श्रीरामदास स्वामींनी मोक्ष केव्हा मिळतो या प्रश्नाचे उत्तर "ज्या क्षणी अनुग्रह त्या क्षणी मोक्ष" असे दिलेले असले तरी ते केवळ तत्त्वापुरते आहे. प्रत्यक्षात घडीने घडी काळ साधक करावा असे त्यांचेही म्हणणे आहेच. ते म्हणतात, "अल्प स्वल्प कळोनि राहे समाधाने."

गुरुदेवांच्या मते साक्षात्कार ही घडण आहे. घटना नव्हे (a process and not an event) ही घडण हात होत जाते. म्हणजेच साक्षात्काराचे प्रमाण हळूहळू वाढत जाते. ते कोठवर जाईल याला अर्थातच मर्यादा नाही. पारमार्थिक अनुभूतिचे स्वरूप एक असले तरी साधकावस्थेतील अनुभूति व सिद्धावस्थेतील अनुभूति यांच्या प्रमाणात फरक आहे आणि यातच क्रममुक्तिचा सिद्धान्त मांडला जातो.

आता क्रमाने मुक्तिची तयारी होत जाते असे म्हटले की वाटचाल. प्रागजन्म व पुनर्जन्म यांना धरूनच होत जाणार. गुरुदेव म्हणत की जन्मास येताना मनुष्य आपल्या पूर्वजन्मातून जो ठेवा बरोबर घेऊन येतो ती तीन प्रकारचा असतो. बौद्धिक, नैतिक, पारमार्थिक. त्यापैकी बौद्धिक गुण पूर्वजन्मातून या जन्मात फारच थोड्या प्रमाणात

संक्रान्त होऊ शकतात कारण त्यात अनुर्वाशकतचा भाग आंधक असतो. नीतक गुणांचे थाड्याफार प्रमाणान जन्मानंतर होते हे खुर परंतु एकंदरीत नीत हा मानवी मनाचा गुणधर्म असल्याने व मन हे आत्म्याप्रमाणे अग्रंड आविनाशी नसल्याने पूर्वजन्मीची नीत या जन्मातही पूर्णपणे राहिलच असे नाही पण परमात्माची गोष्ट निराळी आहे त्याचा संबंध आत्म्याशी असल्याने व हे आत्मतत्त्व आविनाशी असल्याने मनुष्य जन्मास येताना आपली पूर्वजन्मातील सर्व पुण्याई बरोबर घेऊन येतो बालाच गुरूदेव आध्यात्मिक सक्रमण (Spiritual Transmission) म्हणतात. हे संक्रमण पूर्णत्वाने हाते असा त्यांचा सिद्धान्त आहे. ते पृढ म्हणत, "साधक परमार्थास आरंभ करतो तो पूर्वजन्मातील आपल्या अनुभवाचा ठेवा बरोबर घेऊन करतो. महर्षीकच पूर्वजन्मीच्या अनुभवाचे आकलन व साक्षात्कार त्याला अल्पावधीत हातां आणि त्यामुळे त्याची प्रारंभीची प्रगती झपाट्याने होते असे वाटते. यापुढे नवी कमाई करावयाची असते. ती फार सावकाश होते. ही जी सुरुवातीस झपाट्याने होणारी प्रगती किद्या उजळणी हा विहंगम मार्ग आणि या जन्मात आत सावकाश होणारी प्रगती म्हणजे निर्मलका मार्ग ! प्रत्येक साधक प्रथम विहंग व नंतर निर्मलका मार्गांन जात असतो. तुकाराम म्हणत, "जन्माजन्मी आम्ही बहु पुण्य केले व मगच विहंगाने आमच्यावर कृपा केली." ही कृपासुद्धा ज्वालामुखीचे स्फोट मधूनच कावे त्याप्रमाणे साधकाच्या अनुभवास येत असते. त्याच्या पारमार्थिक अनुभूतिच्या नदीला मध्येच पूर येतो व तिच्या पाण्याची उंची कोठेवर पोचणे शक्य आहे याची त्याला कल्पना येते. गुरूदेव म्हणत, "हे पूर म्हणजे अनुभवाच्या पाण्याने गाढलेले उच्चांक (High Watermark) होत. ते साधकाची अनुभवक्षमता दर्शवितात, साधनेस पूर आला की अनुभवास तो येणारच."

गुरूदेवांच्या मते देव म्हणजे केवळ पूर्व कर्माचा पारिपाक नव्हे ते म्हणत देवाचा अर्थ तत्त्वज्ञानात कसाही असला तरी परमार्थात देव म्हणजे देवाची कृपा ! ती ज्या क्षणी होईल त्या क्षणी देवाचा अनुभव येईल."

साधकाने निग्रहाने जारतीत जास्त साधना करीत रहावयाचे. मागील जन्मीच्या पुण्याईच्या जांगवर, पायावर या जन्मीच्या साधनेचे मंदिर उभे करीत रहावयाचे. मुक्तिचा कळस त्यावर कधी चढवावयाचा हे देवाच्या कृपेचे काम आहे हे ध्यानात ठेवावयाचे. मात्र प्राग्जन्मातील साधना या जन्मात पूर्ण संक्रान्त होते आणि या जन्मातील साधना पुनर्जन्मात हाणार यावर दृढ विश्वास ठेवावयाचा. हा विचार साधकाला किती आधार देणारा आहे हे प्रत्यक्ष अनुभवाने कळत.

रंगावधूत महाराजांच्या ज्ञानातील आणखी एक प्रसंग असा की वासुदेवानंद सरस्वतींनी त्यांना जवळ कल्याण रुक्मिणीबाई मुलांना घेऊन गंध्यास परत आल्या. मुलांचे शिक्षण सुरू झाले. पांडुरंगाच्या मनाला मात्र सदगुरूंच्या भेटीची ओढ लागली. त्याची झोप उडाली तो सतत कळवळून महाराजांची प्रार्थना करू लागला.

परमेश्वराच्या दर्शनाची ओढ त्याला लागली. अंतर्दामीच्या तळमळीन त्याला सारखे रडू येई. रडून रडून डोळे लाल होता. धड झाप नाही. धड जागृति नाही अशा विलक्षण अवस्थेत दिवसामागून दिवस जाऊ लागले. तो सतत परमेश्वराची प्रार्थना करू लागला. "हे दत्तदिगंबरा, मला दर्शन दे. तुझ्यावाचून मी पळभरही राहू शकत नाही "

विरहवेदनांनी बाळ वंशुद्ध पडला आणि त्याची ती आतं प्रार्थना ऐकून परमात्मा त्याच्यासमोर सत्पुरुषाच्या रूपात प्रगट झाले. त्यांनी त्याला मांडीवर घेतले. त्याच्या भस्तकावर हात ठेवला. बाळाला आनंदसागरात पोहत असल्यासारखे वाटले. त्या दैवी तेज असलेल्या रूपाने बाळाला सांगितले. **"पोथी पहा."**

आणि ती दैवदृश्यमान प्रभा अंतर्धान पावली. या दर्शनामुळे बाळाला शांतता वाटली पण कोणती पोथी पहावी हे काही कळेना. सारखी वासुदेवानंद सरस्वतीची प्रेममय श्रीमूर्ति पांडुरंगाला समोर दिसू लागली. तसेच जवळ हुक्का ठेवलेली दुसरी एक मूर्ति त्याच्या डोळ्यासमोर येऊ लागली. ही मूर्ती कोणाची हे त्याला कळेना. अक्कलकोटचे स्वामी महाराज किंवा श्रीसाईबाबा यांपैकी कोणाची तरी ती मूर्ती असावी असे त्याला वाटले.

पांडुरंगाची मामावर खूप भक्ति होती. मामा श्रीसाईबाबांचे शिष्य होते. शिरडीला ते दर्शनाला जात. मामांना मुलगा नव्हता. मामांनी प्रार्थना केली तेव्हा श्रीसाईबाबांनी गुरुचरित्राची पोथी मामांना दिली व नेहमी पारायणे करावयास सांगितले. मामांनी नित्य पारायणे केली. त्यांना मुलगा झाला. मुलगा झाल्यावर ते पोथीची पूजा करीत पण पारायण होईना. त्यात व्यत्यय येऊ लागला.

पांडुरंग मामाकडे गेला. त्याने मामांना दृष्टांत सांगितला. मामांनी मोठ्या भक्तिने साईबाबांनी दिलेली गुरुचरित्राची पोथी पांडुरंगाला दिली व नित्य पारायण करावयास सांगितले. पांडुरंग नित्य पारायण फार भक्तिने करू लागला. इकडे कॉलेज शिक्षणही उत्तम रीतीने चालू होते. पदवी परीक्षाही त्यांनी दिली पण त्याचे मन संसारात रमेना. नर्मदातीरी तप करावयास जाण्यासाठी ते आईकडे परवानगी मागू लागले व एक दिवस घराबाहेर पडले.

घर सोडताना त्याचा निश्चय हिमालयात जाण्याचा होता. हिमालयाकडे जाण्यासाठी ते पायी निघाले. काही मैल चालून गेल्यावर त्यांना "मागे फिर, मागे फिर" असे शब्द दाही दिशातून ऐकू येऊ लागले. त्यांचे गुरू वासुदेवानंद सरस्वती त्यांच्या डोळ्यासमोर सतत येऊ लागले. तेव्हा गुरूंची हिमालयात जाण्यास परवानगी नाही हे जाणून त्यांना नर्मदातीरी घनदाट जंगलात रहाण्याचा निश्चय केला.

मग महाराज नारेश्वरापर्यंत चालत आले. नदीच्या तिरावर अरण्य होते. आत जाण्यास पाऊलवाटसुद्धा नव्हती. महाराजांना हा परिसर फार आवडला. पिंपळाच्या टाडाग्यांनी ते ध्यान लावून बसू लागले. ते नागफणीच्या झाडावर आलेली लाल बोडे खात. कधी कधी जंगली कंदाचे भक्षण करीत. जे मिळेल त्यावर संतुष्ट असत.

अशा ह्या उग्र तपश्चर्यनंतर त्यांना दत्त भगवानांचे दर्शन झाले आणि त्यामुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला वेगळेच सामर्थ्य प्राप्त झाले. कालांतराने नारेश्वर हे लाखो भक्तांचे तीर्थस्थान झाले व गुजराथेत दत्तसंप्रदाय स्थिर झाला.

हा जीवनपट क्रममुक्तिच्या सिद्धान्ताचे जणू काय प्रात्यक्षिकच आहे. श्रीसद्गुरू शिष्याचे भविष्य जाणून यथायोग्य मूर्ति क्रमाक्रमाने घडविण्यासाठी अहोरात्र जागरूक राहून कृपा करतात.

देव सांगत आहेत, "अर्जुना, ज्याला गुरूवाक्य कानी पडल्याबरोबर ब्रह्मस्थितीचा स्थिर अनुभव प्राप्त होत नाही त्याला क्रमाने मुक्ति मिळते. तो गुरूंनी दाखवलेल्या घाटेने जाऊन बुद्धिचा मळ विवेकतीथांच्या किनाऱ्यावर धुवून टाकतो. राहूच्या विळख्यातून सुटलेला चंद्र आपल्या प्रकाशाने शोभू लागतो त्याप्रमाणे त्यांच्या बुद्धिला शुद्धता जशी काय जडून जाते. सासर, माहेर या दोन्ही कुलांचा त्याग करून पतन्रता जशी केवळ आपल्या पतीला अनुसरते त्याप्रमाणे त्याची ती शुद्ध बुद्धि द्वंदाचा त्याग करून आत्मचितनात रंगून जाते. ज्ञानासारखी अपूर्व वस्तु विषयाकडे नेऊन नेऊन इंद्रियांनी त्यांचा बडो जाव आजपर्यंत वाढवला होता पण आता सूर्यकिरण नाहीसे झाल्यावर मृगजळही लयास जाते त्याप्रमाणे इंद्रियांचा निग्रह करून त्याने शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध या पाचही विषयांचा निरास केलेला असतो. अधमाचे अन्न खाल्ले असे कळल्याबरोबर ते उलटून टाकावे त्याप्रमाणे त्याने इंद्रियांची विषयवासना पूर्णपणे टाकलेली असते. मग तो विषयापासून निवृत्त झालेली अंतर्मुख वृत्ति आत्माकार वृत्तिरूपी गंगेच्या तीरावर आणून ठेवून शुद्धिकारक प्रायश्चित्ते करतो. आता ती शुद्ध झालेली इंद्रिये सात्त्विक धर्मांच्या जोरावर यांगधारणेस लावतो. आणि मग अशा वेळी प्राचीन इष्टानिष्ट भोगासह अचानक येऊन भेटले तरी त्या इष्टाची अभिलाषा धरत नाही, संतुष्ट होत नाही. त्या अनिष्टामुळे खेद मानत नाही त्याचा त्याग व्हावा अशी धडपड करत नाही. सगळे काही सोसतो आणि हळूहळू आपण काही सोसतो आहो हेही विसरतो, त्याचे त्याला भानही उरत नाही. त्याला आता विजनवासाची ओढ लागते. जेथे गजबज नाही अशा वनातील जागेत फक्त आपल्या शरीराच्या अवयवांच्या सोबतीने रहातो. तो शमदमाशी खेळतो, न बोलणे हेच त्याचे बोलणे असते. गुरूवाक्याशी मेळ साधता साधता किती वेळ गेला ह्याचे त्याला भान असत नाही. अंगात बळ यावे, भूक नाहीशी व्हावी, जिभेच्या इच्छा पुरवाव्या अशी कुठलीही वासना जेवणाबद्दल त्याच्या मनात उरत नाही. अगदी थोड्या आहाराने त्याला संतोष होतो. अगदी माप भरंपर्यंत तो खाल नाही. जठराग्नीच्या भडक्याने प्राण नाहीसा होऊ नये, इतक्या घेताने तो अन्न खातो परंपुरुषाने कितीही इच्छा केली तरी कुलवधू त्याच्या स्वाधीन होत नाही त्याप्रमाणे झांप आणि आळस यांच्या स्वाधीन तो आपले शरीर हांक देत नाही. दंवाला साष्टांग नमस्कार घालताना त्याचे अंग काय भूमीस लागेल तेवढेच. एरवी तो जमिनीवर आळसाने अंग टाकीत नाही. कधीही लोळत पडत नाही.

देहाचा निर्वाह होण्यापुरतं तो हातापाय हाताविरता. अशा रीतीने त्याने शरीर व मनार्थिक इंद्रिये आपल्या आधीन करून ठेवलेली असतात. वृत्तिला आपल्या मनाच्या उच्च-न्याय्यतं देखील येऊ देत नाही. मग चालणे चालणे या क्रियांची गोष्टच बोलायला नको.

देह, वाचा, मन हे जे बाह्य प्रदेश आहेत ते मगळे जिकून तो ध्यानाचे आकाश स्वाधीन करून घेतो. एखादा मनुष्य हाती घेतलेल्या आरशात आपले प्रतिबिंब जसे स्वच्छ पाहता तो त्याप्रमाणे गुरुवाक्याच्या बांधाने उठवलेला तो साधक आपल्या ठिकाणी स्वरूप निश्चय पाहतो. ध्यानाची प्रसिद्ध रीत अशी आहे की ध्याता आपल्यालाच ध्यानवृत्तिमध्ये ध्येयत्वाने पाहतो. ध्यान, ध्येय, ध्याता हे तिन्ही एकरूप होऊन जातात. अशा प्रकारच्या ध्यानात तो साधक पूर्णपणे रंगून जातो. अशा वेळी मग तो अष्टांग योगाचीही मदत घेतो. अर्जुना, आत्मज्ञानाच्या बाबतीत तो मुमुक्षु दक्ष असला तरी त्याला अर्जुन पूर्णाभिप्रेक व्हावयाचा असतो.

शिबिणीचा भाग टाचनेने दावून मूळ बंध उडवून बंध व जालंधर बंध या तीन बंधांनी शरीर आवळून प्राणापानादि वायू एकत्र करून तो कुंडलिनी जागी करतो. सुषुम्ना नाडीचा विकास करून मूलाधारापासून आज्ञाचक्रापर्यंतच्या चक्रांचा भेद करून तो सहस्रदळामध्ये स्थिर होतो आणि त्या कमलातील अमृताचा ओंघ मूलाधारापर्यंत पोचवितो. आज्ञाचक्राच्या पर्यंतावर नाचणान्या चैतन्यरूप भैरवाच्या पात्रात मन आणि पवन यांची ग्विचडी दावून देऊन योगाभ्यास चांगला दृढ झाला की तिन्ही बंधांचा समुदाय पुढे करून तो मागच्या बाजूस ध्यान सिद्ध करतो. ध्यान आणि योग या दोन्ही भूमिका निर्विघ्नपणे दृढ व्हाव्यात म्हणून वैराग्यासारखा मित्र त्याने प्रथमपासूनच जोडून ठेवलेला असतो. तो मित्र ध्यानाच्या वेळी किंवा योगाच्या वेळी त्याच्या बरोबर चालत असतो. जी वस्तू आपण शोधत असतो ती दृष्टिपेठेपर्यंत हातातला दिवा खाली ठेवू नये असे केलं की वस्तू सापडतच. त्याप्रमाणे मोक्षाच्या ठिकाणी प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाची वृत्ति ब्रह्माच्या ठिकाणी लयाला जाईपर्यंत वैराग्य त्याच्या बरोबर चालत असल्याने त्या साधकाला कुठेही धक्का लागत नाही.

अर्जुना, असे समजू नये की, मुमुक्षु मार्गाने लागला की त्याच्यावर येणारी मार्गातील सर्व संकटे संपली. उलट तो जसजसा मोक्षमार्गाचा एकक पायरी चढतो तसतसे त्याचे सर्व प्रकारचेच सामर्थ्य वाढत जाते. साधकाच्या अंगी सत्त्वगुण वाढला की अहंकार, बल, दप, काम, क्रोध, संग हे सहा शत्रू दगडील पूर्वापेक्षाही प्रबल होतात आणि हे जाणून तो मुमुक्षु या सर्वांच्याशी लढण्याच्या तयारीतच असतो. व्यवहारातला शत्रू एकदा मारला की काम संपतं पण आपल्याच ठिकाणी सत्त्वगुणाबरोबरच द्रव्यगार हे अंतर्गत शत्रू क्षणाक्षणास कधी एकक तर कधी सहाही मिळूनमूढा साधकावर चालू करून येतात. साधकाच्या सान्निध्यक धर्माची इथे परीक्षाच होतं. त्या शत्रूंचा पराभव लक्षवेळा केल्या तरीही ते पुन्हा पुन्हा डोके वर काढतात. म्हणून आत्मलाभाच्या

लढाईसाठी बाहेर पडलेला तो साधक ज्ञानाचा अभ्यास करून आपले बळ वाढवितो. मग येणाऱ्याच चिंतनाने अंगात चढवितो आणि राजयागरूपी घाड्यावर स्वार होतो जे दृश्य दृष्टिस पडेल त्यातील लहान, मोठा वगैरे भद नाहीसा करणारी ध्यानरूपी तीक्ष्ण तरवार तो विवेकरूपी मुठीत घट्ट धरतो.

सूर्य जसा वेडर वृत्तीने अधारात जातो तसा तो साधक मोक्षाविजयरूपी लक्ष्मीला वरणारा भर्ता होण्यासाठी संसाररूपी रणभूमीमध्ये निभंयणाने जातो.

आता ह्या लढाईत त्याच्याशी लढायला येणारा पहिला शत्रू आहे देहाहंकार ! त्याला तो आधी धोपटून काढतो. हा देहाहंकार मेल्यावरही सोडत नाही, पुन्हा जन्माला घालतो आणि हाडाच्या तुरंगात घालून छळतो. त्या अहंकाराचा थारा म्हणजे देह हा किल्ला. तो साधक प्रथम हस्तगत करतो. दुसरा शत्रू आहे बल ! विषय म्हटले की हे बल चौपट वाढते. जगाला ते बल मृतावस्था आणते. विषयाच्या नादाने वाढलेले हे बल जगाचा संहार करूनही आपली तृप्ती करून घेण्यास मागे पडत नाही. तो बलरूपी शत्रू विषयाचा भरलेला समुद्र आहे. नुसता समुद्र नव्हे तर विषयाने भरलेला समुद्र आहे. सगळ्या दायाचा तो राजा आहे. हे सगळे जरी खरे असले तरी ध्यानग्रंथीच्या घाव त्याला सहन होत नाही इतके ते हत्यार पाजळलेले असते.

तिसरा शत्रू आहे दय प्रिय विषय मिळाले की सुख वाटते. ह्या सुखाचा बुरखा घालून हा दय मिरवीत असतो. तो गर्जना करू लागला की, साधकाला सन्मार्गावरून काढून अधर्माच्या वाटेला ओढून नेतो. तिथे त्या साधकाला कांणो त्राता नसतो आणि मग दयाच्या भूमीमध्ये नरकरूपी दायाच्या तावडीत तो सापडला की त्याचे त्याला काही कळत नाही. सुखाचा बुरखा घालून, विश्वास देऊन, घात करून मारणाऱ्या दायाला हा साधक मारून टाकतो.

आता काम आणि क्रोध हे दोन शत्रू तर एकमेकांच्या गळ्यात गळा घालूनच साधकावर हल्ला चढवतात. आधी काम उत्पन्न होतो. तो पुरा झाला नाही की क्रोधाग्नि पेटतो. ह्या क्रोधाचा तर तपस्व्यांनीसुद्धा धसका घेतलेला आहे. काम तर काय जेवढा भगवा तेवढा मोकळा हात रद्दतो. तो काम ह्या साधकाने कुठेच नाही दिसवा नाहीसा कला आणि काम नाही असे म्हटल्यावर क्रोधही आपोआप नाहीसा झाला. मूळ तांडुले को. जशा फांद्या आपोआपच गळून पडतात त्याप्रमाणे काम ह्या लढाईत मेल्यावरच क्रोधाचीही येझार संपते. परिग्रह हा सहावा शत्रू ! हा निःसंग पुरुषाला मूढा संगामध्ये घालून बुडवितो. राजा गुहेंगाराच्या पायात घालावयाचा गुराडा त्यालाच आपल्या डोक्यावरून घेवावयास लावतो त्याप्रमाणे ही आसक्ति भोगायला लावून आपण दालाळ होत. जीवाला म्हा पृथांचा भार हा परिग्रह भोगायला लावतो. तो संग आपले खोर्गीर जीवाच्या मस्तकावर ठेवतो. अंगामध्ये अवगुण घालतो आणि ममत्वाची काठी जीवाला धरावयाला लावतो. आता एखाद्याने संसाराचा त्याग केला तर तो शिष्य, शास्त्र, मठ या रूपाने साधकाच्या मनाने आसक्ति

निर्माण करतो. निःसंगालाही फासात घालतो. कुटुंबाची माया तांडलो. मठादि उपाधि अंगी लावूनच घेतली नाही. साधक वनामध्ये वन्य प्राण्यासारखा राहू लागला तरी उघड्या शरिराच्या रूपाने का होईना तो जीवाच्या भागे लागलेलाच असतो. असा निःकण्यास कठीण असलेला परिग्रह जिकून त्याचे ठाणे काबीज करून संसार निकल्याचा आनंद तो साधक भोगतो.

अमानित्यादि ज्ञानगुणांचे मेळावे हे मोक्षदेशीचे राजे आहेत. ते यथार्थ ज्ञानाचे राज्य अशा साधकाला अर्पण करतात आणि आपण त्याच्या परिवारापैकी होऊन रहातात. सहा शत्रूंचा नाश करून, मोक्षदेशीचे साम्राज्यपद मिळवून साधक सिद्ध होऊन रहातो तेव्हा त्याची विजययात्रा चालू होते. प्रवृत्तिच्या राजपथावर असणाऱ्या जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति या तीन अवस्था पावलापावलावर आपआपल्या सुखाचे निबलोण त्याच्यावरून उतरतात. विवेक हातात चोपदार काठी घेऊन बोध करीत दृश्याची गर्दी दूर करतो. योगभूमिका हातात आरती घेऊन त्याला ओवाळायला येतात. ऋद्धिसिद्धिचे समुदाय धावत येऊन पुष्पवृष्टी करतात, त्याला जणु काय फुलांनी न्हाऊ घालतात. ब्रह्मैक्यासारखे स्वराज्य जवळ जवळ येत असताना तो तिन्ही लोक आनंदाने भरून टाकतो. आता त्याच्या दृष्टिमध्ये शत्रू आणि मित्र या भेदाचा लवलेशही उरलेला नसतो. अर्जुना, अरे काय सांगू, कोणत्याही निमित्ताने हे माझे असे म्हणण्याएवढे द्वैत त्याच्यापुढे येतच नाही इतका तो द्वैतरहित झालेला असतो. आपल्या एकछत्री सत्तेने त्याने सर्व जगत कवटाळून घेतले आहे. त्यामुळे आपल्या ममतेला कोटेही चिकटू न देता तो अनासक्त रहातो.

सगळे शत्रू त्याने जिकले आहेत, हे सगळे जग आपलेसे केले आहे आणि त्याच्या बंडकीचा राजयोगरूपी घोडा आता स्थिर झाला आहे अशी अवस्था होते. वेराग्याचे जे बळकट घिलखत त्याने अंगात घातलेले असते ते तो थोडे ढिले करतो. आता मारायला समोर कोणी नाही म्हणून ध्यानाचे खांडे तो आवरतो. वृत्तिवरचा ताबाही त्याला आता एकसारखा ठेवावा लागत नाही. त्या शांतच होऊन जातात. जिथे जावयाचे ते मुक्कामाचे ठिकाण आले की जसे पाऊल स्थिर होते, चालणं थांबते त्याप्रमाणे अभ्यासही मंद होतो. पाण्याचे ओषध आपले काम करून, आरोग्य देऊन शरिरातून नाहीसे होतं त्याप्रमाणे ब्रह्माशी ऐक्य होण्याची वेळ आली की साधने कमी कमी होत जातात. जोराने वहात येणारी गंगा समुद्राजवळ आली की शांत होते, कामिनी कांतापाशी स्थिर होते, केळीला घड पडला की केळीची वाढ खुंटते, गावाजवळ रस्ता संपतो त्याप्रमाणे आत्मसाक्षात्कार अनुभवला यणार असे वाटल्याबरोबर तो साधन हत्यार हळूच वाजूला ठेवतो. वेराग्याची मावळती वेळ येते. ज्ञानाभ्यासाला बाधक्य येतं आणि योगरूप फळ पक्कं होतं. सृष्ट्या अर्जुना, ही जी अवस्था तो खूप शांती. हो शांती ज्यावळी संपूर्णपणाने त्या साधकाच्या अंगी येते तेव्हा तो पुरुष ब्रह्म होण्याच्या योग्यतेचा होतो. पाणिमेपेक्षा चतुर्दशोला चंद्रामध्ये जो एका कलेचा उगंपणा असतो तेवढाच ब्रह्म आणि ब्रह्म स्वरूपात मिळण्यासाठी

मोक्षसंन्यासयोग

आलेल्या या साधकात रहातो. ब्रह्माचा कस सोळावा तर "ब्रह्महोतयाचा" पंधरावा असतो. समुद्रामध्ये वेगाने शिरणारे गंगेचे पाणी आणि आत शिरून स्थिर झालेले पाणी एवढाच फरक यात असतो. हे जे लवमात्र अंतर आहे ते शांतीच्या जोरावर तो कधीच तोंडतो आणि ब्रह्म होतो. ब्रह्मैक्य होण्यापूर्वीदेखील त्यांनी ब्रह्मपण अनुभवलेले असते आणि तसा विचार केला तर तो साधक ब्रह्म होण्याच्या योग्यतेस पोचलाच आहे असे समज.

अर्जुना, ब्रह्म होण्याच्या योग्यतेस पोचलेला तो पुरुष मग आत्मबोध प्रसन्नतेच्या पदावर बसतो. ज्या अग्निवर स्वयंपाक होतो तो अग्नि विझला की स्वयंपाक आल्हाददायक होतो, शरदऋतूमध्ये गंगा आपली वर्षाऋतूमधली धावपळ सोडून शांत होते, गाणे थांबले की सार्थीची हत्यारे पण बंद होतात. त्याप्रमाणे आत्मबोध होण्यासाठी केलेल्या उद्योगाचे श्रम मग शांत होतात. आत्मबोध प्रसन्नता ही जी अवस्था प्रख्यात आहे ती दशा महामती अर्जुना तो योगी भोगतो.

रंगावधूत महाराज १०८ दिवसात नर्मदा प्रदक्षिणा पुरी करावयाची ह्या निश्चयाने निघाले. साधनेत व्यत्यय येऊ नये म्हणून केवळ गूळ पाणी घेत. एक कौपिन, एक कांबळे, हातात बांबूची काठी, डोक्यावर वासुदेवासारखी एक टोपी असा त्यांचा वेष असे. त्यांची ती मूर्ती पाहून ते इंग्रजी व संस्कृत शिकलेले त्या काळातील गाढे पंडित व पदवीधर असतील असे कोणालाच वाटले नसते.

प्रदक्षिणेच्या मार्गावर रोज त्यांना कोणी ना कोणी प्रवासी भेटत. महाराज त्यांच्याशी मिळून मिसळून वागत व त्यांच्या सुखदुःखांच्या गोष्टीत भाग घेत. त्यांना मार्गदर्शन करीत. सारेजण त्यांच्या ब्रह्म तेजाने प्रभावित होत असत.

एकजण एक दिवस महाराजांना म्हणाला, "महाराज, आपल्याला तर कोणतेही दुःख वा काळजी दिसत नाही, आपण ही कष्टप्रद प्रदक्षिणा कशासाठी करीत आहात?"

महाराज म्हणाले, "सारे जग सुखाच्या मागे धावत आहे पण मी दुःख कोठे आहे हे शोधतो आहे. आश्चर्य हेच वाटते की मला दुःखाचा लवलेशही कुठे दिसत नाही. मला जिकडे तिकडे सुखच दिसते आहे."

ब्रह्मैक्य पावलेला योगी हा असा असतो.

देव सांगू लागले, "ही वस्तू माझी म्हणून आत्मीयता धरून शोक करावा, काही प्राप्त व्हावे अशी इच्छा करावी हे त्या पुरुषाला ऐक्यभावाच्या भरतीमुळे संपते. सूर्य उदयाला आला की स्पष्टपणे चमकणाऱ्या नक्षत्रांच्या ज्योती तो आपल्या अंगच्या तेजाने निष्प्रभ करतो, त्याप्रमाणे आत्मानुभवाचा उदय झाल्याबरोबर भूतभेदाची व्यवस्था मोडत मोडत तो आपल्या स्वरूपापर्यंत येऊन पोचतो. पाटीवरची अक्षरे सहज ओल्या हाताने पुसावी त्याप्रमाणे त्यांच्या दृष्टितून भेद पुसूनच टाकला जातो. जागृती आणि स्वप्न ह्या दोन्ही अवस्था अज्ञानामध्ये व पुढे अज्ञान ज्ञानामध्ये व ज्ञान आत्मस्वरूपामध्ये लीन होऊन जाते. पूर्ण बोधामध्ये सगळे बुडूनच जाते.

जेवता जेवता भुक् थोडी थोडी कमी हात जाते व तुजोच्या वेळी नाहीशी होऊन जाते जागृतावस्था आली की झोप संपते. चालता चालता वाट थोडी थोडी हात ज्या ठिकाणी पोच्यवयाचे तिथे आली की संपते. आपले पूर्णत्व चंद्राला पाणिमस भेटते आणि चंद्राची वाढ खुंटते आणि शुक्लपक्षही नाहीसा होतो. त्याप्रमाणे पदार्थमात्र नाहीसे करणार ज्ञान घेऊन जेव्हा तो त्या ज्ञानाने माझ्या स्वरूपात येतो तेव्हा त्याचे अज्ञान नाहीसे होत. कल्यान्ताच्या वेळी नदी आणि समुद्र यांचे भिडोळे मोडून आनंद सगळे त्रेलांक्ष्य पाण्याने भरून जाते. घट आणि मठ पडून गेले की आतले आणि बाहेरचे आकाश एक होऊन जाते. काष्ठे जळून गेली की काष्ठांचा अग्निच होता. लंपयाचे ठसे मोडून गेले की नामरूपभेद जाऊन नुसते सांने उरते त्याप्रमाणे बुद्धिमंता. त्याला त्याच्यासकट माझ्यावाचून काही उरत नाही ही अशी माझी चौथी अभेद भक्ति त्याला मिळते. आणखी आर्त, जिज्ञासु, अर्थार्थी हे तीन प्रकारचे भक्त ह्या भक्तिच्या वाटेला लागलेले असतात. त्यातला हा चौथा ज्ञानी भक्त मला येऊन मिळतो. अर्जुना, ह्या तीन प्रकारच्या भक्ति आहेत म्हणून ह्या भक्तिला मी चौथी भक्ति म्हटले इतकेच. एरवी इथे पाहिली. दुसरी. तिसरी, चौथी वर्गरे भक्तिचे प्रकार केवळ घरघरचे आहेत. इथे पाहिली नाही आणि चौथी नाही. माझ्या सहज स्वरूपस्थितीला भक्ति हे नाव आहे. या भक्तिचा विशेष गुण असा की, ज्याच्या ठिकाणी माझ्याबद्दल अज्ञान आहे तिथे ती प्रकाश आणते. त्या भक्ताला मी जसा हवा असेल तसा तसा दाखवते आणि सर्वांची समजूत घालून सर्वांनाच भक्तिच्या वाटेला लावते. जे स्वरूप भक्ताला आवडत असेल त्या त्या स्वरूपात तो भक्ताला माझे दर्शन घडवते. त्याचे मन जिथे स्थिर होईल त्या ठिकाणी माझे रूप त्याला तसेच दिसते. माझ्या अगवड प्रकाशाने ती तशी वेगवेगळ्या स्वरूपाची दर्शने होतात. कर्पध्वजा, स्वप्नाचे दिसणे अथवा न दिसणे हे आपल्या अस्तित्वावर अवलंबून आहे. त्याप्रमाणे विश्वाचे असणे वा नसणे हे माझ्या प्रकाशावर अवलंबून आहे. हा जो माझा सहज प्रकाश तो "भक्ति" या नावाने ओळखला जातो आणि म्हणून आतांच्या ठायी आता पुरावणाऱ्याचे मी रूप घेतो. अर्थप्राप्तीची इच्छा करणाऱ्याला, याचना करणाऱ्याला अर्थ पुरवितो. ज्या हेतूने भक्ति केली असेल त्या हेतुप्रमाणे त्या भक्तिला ते ते नाव येते आणि भक्ताच्या इच्छेप्रमाणे मी तसा तसा होत जातो. याप्रमाणे अज्ञानाचा अंगीकार करून ही माझी भक्ति व्यवहार करू लागली की ती भक्ति मला दृष्ट्याला दृश्य करून दाखवते. मृग्याच्या वांगाने मृग्याला मृग दिसते हे खरे पण लटक दुजपण आरसाचे दाखवतो. दृष्टि चंद्राला पहाते हे खरे पण तिच्यात दास उत्पन्न झाला की एका चंद्राचे दोन चंद्र दिस लागतात. मीच माझ्याकडून भक्तिच्या वांगाने अकलन कला जातो पण वेगळेपण दिसत ते खोटे आहे व ते अज्ञानाला वश झाल्याने दिसत. ज्ञानदृष्टिमुळे अज्ञान फिटत. माझे दृष्ट्य मला भेटते आणि प्रतिबिंब विद्यात एकवटते त्याप्रमाणे हा ज्ञानी भक्त माझ्याशी एकरूपच होतो.

सोन्यामध्ये हिणकस धातू असते तेव्हाही त्यातील सोने अढळ असतेच पण ती हिणकस धातू त्यातून निघून गेली की निव्वळ सोनेच उरते. पौर्णिमेच्या आधी चंद्र कलांनी युक्त असतोच पण पूर्णिमेस त्याला पूर्णता भेटते, त्याप्रमाणे मी ह्या तिन्ही भक्तांना दिसतो पण अन्यथा ज्ञानाच्या द्वारे दिसतो. ज्ञानी भक्त मात्र दृश्याचा विरास करून मला एकरूपतेने भेटतो. पार्था, म्हणून ही जी ज्ञानोत्तर भक्ति आहे हा दृश्यरूप मार्गाच्या पलीकडचा व सर्वश्रेष्ठ असा चौथा भक्तियोग आहे असे मी तुला म्हटले. या ज्ञानोत्तर भक्तियोगेने तो माझा भक्त माझ्याशी एकरूप झाला, तो केवळ मीच झाला हे तुला ऐकून ठाऊक आहेच.

कर्पिध्वजा अर्जुना, सातव्या अध्यायामध्ये मी हात वर करून निश्चयात्मक रीतीने तुला सांगितले आहेच की तो ज्ञानी भक्त माझा आत्मा आहे. कल्पाच्या आरंभी ही भक्ति मी भागवताच्या मिषाने सर्वात उत्तम म्हणून ब्रह्मदेवाला उपदेश करून सांगितली. त्या श्रेष्ठ भक्तिला निरनिराळे लोक निरनिराळी नावे देतात. ज्ञानी तिला स्वसंघित, शैव तिला शक्ति अशी नावे देतात पण अर्जुना, आम्ही तिला परमभक्ति असे नाव देतां.

अर्जुना, तुला क्रमयोग्याचे वर्णन सांगितले आहेच. माझी भक्ति करीत करीत मला येऊन मिळण्याची वेळ येते तेव्हा ती त्या क्रमयोग्याला प्राप्त होते आणि मग ती प्राप्त झाल्यावर माझ्या निर्मळ स्वरूपाने सर्व विश्व भरून जाते.

असे मनात येते की देवाला भक्ति अत्यंत प्रिय. नवव्या अध्यायात, बाराव्या अध्यायात देवांनी मुक्त कंठाने अर्जुनाला भक्त्याचा उपदेश केला. सातव्या अध्यायात ही भक्ति चार प्रकारची किंबहुना "माझे भक्त चार प्रकारचे आहेत" असे सांगितले.

आर्त, जिज्ञासू, अर्थार्थी व ज्ञानी असे चार प्रकारचे भक्त असले तरी त्यापैकी सर्वश्रेष्ठ भक्त म्हणजे ज्ञानी भक्त असे म्हटले. अर्थात हे चार प्रकार वरवरचे आहेत. भक्तित पराहिली आणि चौथी असा विशेष भेद नाही असेही म्हटले. मग वाटते की भक्तित प्रकार नाहीत पण अवस्था असाव्या. संसारात अर्थाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे आणि म्हणून त्या बाबतीत जीव प्रथम दंवाकडे भाव घेतो. सकाम भक्ति असते पण श्री. गुरुदेव रानडे म्हणत की, "प्रथम भक्ति सकाम असायचीच. मौसुद्धा परीक्षेत यश मिळावे म्हणूनच नाम घेवू लागलो."

गुरुदेवांनी १९०१ मध्ये म्हणजे पंधराव्या वर्षी भाऊसाहेबमहाराज उमदीकर यांचा अनुग्रह घेतला व ते थोडेफार नामस्मरण करू लागले. नामस्मरण केले तर परीक्षेतही यश मिळते असे गुरूंचे उद्गार ऐकून त्यांनी मॅट्रिकच्या परीक्षेच्या वेळी नेमाने काही माळा करण्यास सुरवात केली. त्या परीक्षेत गुरुदेवांनी जगन्नाथ शंकरशेट स्कॉलरशिप मिळाली तर आपले गुरू खरे असा एक संकेत मनाशी ठरवला होता. त्याप्रमाणे स्कॉलरशिप मिळालीही घरची परिस्थिती वेताची असल्याने ही स्कॉलरशिप मिळाल्यामुळे त्यांचे पुढील चार वर्षांचे शिक्षण सुकर झालेच पण सर्वांत मोठा फायदा हा झाला की पारमार्थिक गुरूवरील श्रद्धा वळकट झाली.

नोकरी, पत्नीवियोग, पुत्रवियोग, मातृवियोग अशा अनेक संकटकाळामध्ये त्यांनी गुरूचरणांजवळ आर्ततंते धाव घेतली. "नाम वाढवावे", "कट्टाने करावे", "जंढदी भक्ति तेव्हाही प्राप्ती" असा उपदेश गुरू करीत होते आणि त्यामुळे मातृवियोगाच्या वेळी "देवा तुझ्या मनात असेल तर तिला राहू दे नसेल तर घेऊन जा." असे म्हणण्याइतकी मनाची तयारी झाली होती. "देवाच्या इच्छेने जे व्हावयाचे असेल ते होऊ दे " अशी भूमिका तयार झाली. ह्या सगळ्या प्रपंच दुःखातून देवावद्दलची जिज्ञासा पूर्ण होऊन त्याच्याशी एकरूप होण्याइतकी तयारी झाली. घराच्या कोनशिलेवर "तत्त्वज्ञानासंचे प्रश्न ईश्वरपादपरागसेवेवाचून सुटत नसतात" हे भाग्यतातील एका उताऱ्याला दिलेले शीर्षक निबाळच्या घरालाही द्यावे असे त्यांनी सुचविले. इतकेच काय पण "माझ्यापुरते काम झाले आहे " असे निश्चयात्मक रीतीने म्हणण्यापर्यंत ते पोचले होते. सगुणाचा साक्षात्कार तर होतच होता, निरनिराळे नाद, निरनिराळ्या प्रकारचे तेज, शेषदर्शन, अनंतदर्शन ते घेत होतेच पण कुणीतरी विचारले, "तुमचा मार्ग सगुण की निर्गुण ? " या प्रश्नाचे उत्तर त्यांनी दिले, "कुठला सगुण ? कुठला निर्गुण ? आमच मार्ग देवाचा."

श्री. गणपतराव कारखानीसांना त्यांनी १९२० मध्ये स्पष्टच सांगितले, "गणपतराव, माझ्यापुरता परमार्थ झाला. आता यापुढे श्रीमहाराजांची जशी इच्छा असेल तसे होईल." कारखानीस पुढे म्हणतात, "माझ्यापुरता परमार्थ झाला याचा अर्थ-

ज्ञानदेव म्हणे तरलों तरलों ।

आतां उद्धरिलो गुरूकृपे ॥

असा होय. माझ्या एकट्याचा उद्धार झाला. मी सुटलो, मी मुक्त झालो असा आहे. आता जगास उद्धारण्याचे सामर्थ्य देणे वा न देणे हे श्रीगुरूकृपेवर अवलंबून आहे. असा गुरूदेवांच्या म्हणण्याचा आशय."

स्कॉलरशिप मिळावी म्हणून ठराविक माळा करण्यापासून येथेपर्यंत गुरूदेवांनी नामाची कास धरून भक्ति फुलविली आणि ती जगास शिरकाविली. देव भक्तिचे जे जे चार प्रकार सांगतात ते म्हणजे भक्तिच्या चढत्या अवस्था असाव्या असे वाटते.

देव पुढे म्हणाले, "अर्जुना सगळे जगच असे परमात्मभावाने भरले की वेराग्य आणि विवेक, बंध आणि मोक्ष, वृत्ति आणि चिंतन हे सगळेच त्या भावात एकत्वाने बुडून जाते. कल्पांताच्या वेळी चोरी भुतांना आकाश गिळून टाकते त्याप्रमाणे अरत्र आणि परत्र हे दोन्ही काठ एकच होतात. साधक असा अनुभव घेतात की. मी परमात्मा अलीकडे, पलीकडे यांच्यापेक्षा वेगळा साध्यसाधनातीत, शुद्ध असा आहे. हे एकदा जाणवले की ते मी होऊन माझा अनुभव घेतात.

एक पार्था, समुद्राच्या अंगामध्ये मिळून जशी गंगा समुद्रावर स्पष्ट तळपते त्याप्रमाणेच हे देवभक्तांचे ऐक्य आहे. आरसे स्वच्छ करून एकमेकापुढे मांडावे म्हणजे आरशाचेच

रूप ज्याप्रमाणे आरशात दिसते त्याप्रमाणे पाहिला जाणारा व पाहणारा हे दोघेही द्रष्टेच होतात. जागृती आल्यावर स्वप्न नाहीसे व्हावे आणि आपण आपलेपण अद्वैताने भोगावे तसे हे घडते. 'आरसा बाजूला नेला, मुखबोधही गेला' म्हणजे एकट्यानेच देखलेपणाचा अनुभव घ्यावा तसे हे आहे.

आता कुणी कुणी असे म्हणतील की ऐक्य झाल्यावर भोग घडतोच हे कसे घडेल ? शब्दांनीच शब्दांची स्तुती आणि निंदा होते ना तसेच हे आहे. ऐक्य असूनही त्याचा भोग हेच त्याचे स्वरूप आहे हे पार्था, तू पक्के ध्यानात ठेव.

हे बघ मद्रूप झाल्याशिवाय माझी भक्ति कशी करता येईल ? राजेपण अंगी ? असल्याशिवाय राजा राजेपण कसे भोगू शकेल ? अंधाराने अंधाररूप रहाणार असा हट्ट धरला तर तो सूर्याला आलिंगन कसे देणार ? अरे, शंका घेणाऱ्यांच्या गावी बहुधा सूर्य पहायला दिवा लावत असतील किंवा आकाश आत घ्यावयासाठी मांडव घालत असतील.

अरे, आकाश झाल्याशिवाय आकाशाचे स्वरूप कळेल कसे ? गुंजांचे लेणे दागण्याच्या ताटात शोभेल कसे ? जो मद्रूप झालाच नाही त्याला मी कळणार कसा ?

तरुण स्त्री आपल्या आंगचे तारुण्य भांगते त्याप्रमाणे तो क्रमयोगी मी होऊन माझा अनुभव घेतो. तो सर्वांगाने माझे रूप होऊन जातो. काहीही क्रिया न करता तो माझी भक्ति करतो. अलंकार सांनेपण जसे सहज मिळवते तसा तो मद्रूप होतो. चंदन आणि सुवास, चंद्र आणि चंद्रिका ही जशी अकृत्रिम आणि सहज एकरूप असतात त्याप्रमाणे अद्वैतात केवळ अद्वैत नांदते. त्या अद्वैतास क्रिया सोसतच नाही. ही ज्ञानोत्तर अभेद भक्ति कशी असेल हे पार्था, अनुभवाचे शास्त्र आहे. बोलण्याचे नाही.

आता पूर्वसंस्कार आहेत म्हणून काहीबाही बोलण्याची क्रिया नकळत भक्ताच्या हातून घडते पण त्या चिन्तवणीला ओं देणारा पण मीच आणि बोलणारा पण मीच असतो. बोलणाराच जेव्हा बोलणाऱ्याला भेटतो तेव्हा बोलणे घडत नाही. मौनच घडते आणि हे मौनच माझी उत्तम स्तुती आहे. म्हणून तो बोलत असताना त्याच्या बोलण्यातून मीच बोलतो मीच मला भेटल्याने मौन सिद्ध होते आणि ह्या मौनाने तो माझी स्तुती करतो. त्याप्रमाणे अर्जुना बुद्धिने किंवा दृष्टिने तो जे जे पाहू जातो ते पहाणे दृश्य पदार्थ लोटून देते आणि पहाणारच दाखवते. दृश्य जाऊन द्रष्टा तेव्हा द्रष्ट्यालाच भेटतो. कसा म्हणशील तर आरसा पुढे येण्यापूर्वीपासून असलेले मुख ते पहाणारे असून तेच म्हणशील तर आरसा पुढे येण्यापूर्वीपासून असलेले मुख ते पहाणारे असून तेच प्रतिबिम्बरूपाने आपल्याला पहाते त्याप्रमाणे द्रष्टा द्रष्ट्याला भेटला की एकटा द्रष्ट्याच राहतो आणि मग द्रष्टेपणही घडत नाही. स्वप्नातल्या प्रियेला आलिंगन देण्यासाठी उत्सुक झालला पुरुष जागा झाला की स्वप्नातील मिथ्या स्त्री नाहीशी होऊन एकटाच उरतो. दोन लाकड एकमेकावर घासली की अग्नि निर्माण होतो आणि त्या दोन्ही लाकडांचा नाश करून केवळ आपण उरतो, दोन ही भाषाच उरू देत नाही. सूर्य आपले लाकडांचा नाश करून केवळ आपण उरतो, दोन ही भाषाच उरू देत नाही. सूर्य आपले प्रतिबिम्ब हातात घेऊ गेल्यास प्रतिबिम्ब तर जातेच पण बिंबही जाते त्याप्रमाणे मी होऊन

तो पुरुष दृश्याला पाहू गेला तर दृश्य जातंच पण दृश्यसापेक्ष जां द्रष्टृपणा तोही जातो. सूर्याने अंधार प्रकाशित केला की सगळीकडे प्रकाशच प्रकाश होऊन प्रकाश्यता जशी वेगळी उरत नाही त्याप्रमाणे माझ्याशी एकरूप होऊन पहाणे नाही आणि न पहाणेही नाही जी अवस्था निपजते ते खरोखर माझे दर्शन आहे.

किरीटी, काय सांगू त्या अनुभवाची प्रौढी ! अरे, कुठला वाटेल तो पदार्थ असू दे त्याच्या भेटीबरोबर तो क्रमयोगी दृष्ट दृश्यातील द्रष्टृपण सदाच अनुभवत असतो. आकाश आकाशाने भरून गेलं की हालत नाही, ढळत नाही, जात नाही, येत नाही त्याप्रमाणे माझ्याशी एकरूप झाल्यामुळे तो आत्मरूप होऊन जातो आणि दुसऱ्या कशालाही तेथे जागा उरत नाही.

कल्पान्ती पाणी इतके सगळीकडे भरून जाते की त्या पाण्याला हलायलासुद्धा जागा उरत नाही त्याप्रमाणे मी आत्म्याने त्याला भरून टाकलं की त्याची तशी अवस्था होतं. आपलाच पाय आपल्या डोक्यावर कसा चढेल ? अग्नि स्वतःचाच दाह कसा करणार ? पाणी स्नान करण्यासाठी पाण्यात कसे शिरणार ?

म्हणून अर्जुना, त्याचं सर्व काही मी झाल्यामुळे त्याचे जाणं येणं थांबतं. मी जो द्वैतशून्य एकाकी आहे, त्या माझी यात्रा करणे हे असे आहे. लाटा पाण्यावर खूप वेगाने धावतात. पण लाटांनी काही कुठला दूरचा प्रवास केलंला नसतो. जे सांडावे, मांडावे, ज्या ठिकाणी जावे, यावे, ज्याच्या योगाने चालावे ते सगळे पाणीच पाणी आहे, त्यामुळे लाट कुठेही गेली तरी पाणीच आहे. पाण्याशी तिची असलेला एकात्मता काही मांडत नाही. त्याप्रमाणे हा क्रमयोगी परमात्मपणाने पूर्ण भरलंला असतो. तो सर्व बाजूंनी मलाच प्राप्त झालंला असतो आणि अशा रीतीने कुठे न जाणे ही माझी यात्रा त्याला घडतं. त्या यात्रेचा तो उत्तम यात्रेकरू होतो. अजून त्याचं शरीर शिल्लक आहे आणि म्हणून तो काही एक करावयास बसतोही मात्र.

गुरुदेव रानडे म्हणत, "आध्यात्मिक जीवन जगावे हाच माझा तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासाचा हेतू आरंभापासून होता आणि त्या अभ्यासाची परिणतीही परमार्थातच द्वावी असे एकच मागणे देवापाशी आहे. "

एकदा त्यांना कुणीतरी विचारलं, "तुम्ही नेहमी इतरांचे विचार स्पष्ट करून सांगता पण तुमचे स्वतःचे तत्त्वज्ञान काय आहे ? " त्यावर त्यांनी उत्तर दिलं, "मी सकाळी उठल्यापासून रात्री निजोपर्यंत ज्या ज्या क्रिया करतां त्याचं सूक्ष्म निरीक्षण केलं तर माझे तत्त्वज्ञान काय आहे हं तुम्हाला आगेआप कळून येईल."

१९२१ मध्ये आजारी पडून ते इंचगोरीस जाऊन राहिले तरी तिथेही त्यांचे लेखन वाचन चालूच होतं. त्यावेळी ते आपल्या उपनिषदावरील ग्रंथांची नयारी करीत असल्यामुळे ध्यानधारणा सांभाळून दिवसाकाठी चांगले पाच-सहा तास हे काम ते करीत. श्री. ग. वि. तुळपुळे यानी त्यांना पत्र लिहून विचारलं, "प्रकृति वरी नसताना आपण इतके काम

कशाला करता ? त्यापेक्षा हा वेंळ नामस्मरणाकडेच का देत नाही ? " त्यावर प्रो. रानडे यांनी उत्तर लिहिले, "माझ्याने करवले असते तर चांबीस तास नामस्मरणच केले असते. पण ते होत नाही म्हणून हा उद्योग करतां. वास्तविक या कामाला मी कवडीइतकीही किंमत देत नाही. पण एकसारखा नेम होत नाही म्हणून त्याला पोषक होईल असा दुसरा काहीतरी उद्योग करावा लागतो. एक वेंळ अशी होतो की परमार्थाहून तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासाची माझी ओढ बरचढ ठरली असती परंतु सुदैवाने तसे झाले नाही आणि माझा परमार्थ जिवंत राहिला."

श्री. गुरुदेवांनी काही व्याख्याही वेगळ्या सांगून ठेवल्या. ते म्हणत, "अवतार म्हणजे राम-कृष्णादि अवतार नव्हेत. साधकाच्या डोळ्यापुढे अवतरणारा त्याचा पारमार्थिक अनुभव ! असा जो अनुभव अवतरतो तो अवतार !

सगुणभक्ति म्हणजे मूर्तिपूजा नव्हे. पोथी वाचन, अध्यात्मश्रवण, भजन व देहधारी गुरूची सेवा म्हणजे सगुण भक्ति.

"निर्गुण भक्ति म्हणजे ब्रह्म, माया, विवेक नव्हे तर केवळ नामस्मरण !"

एक दिवस ते म्हणाले, "अलीकडे लोक सगुणाच्या मागे फार आहेत. जो उठतो तो मला नमस्कार करतो आणि माझे फांटो घेतो. हा सर्व सगुणभक्तिचा अतिरेक आहे. सगळीकडे सगुण भरले आहे. निर्गुणाची जागा आता एकच उरली आहे ती म्हणजे नेमाची खोली ! "

ते असेही म्हणत, "कृष्णार्पणमस्तु म्हटल्याने कृष्णार्पण होत नाही. तर कोणतेही कर्म करताना व कल्याणंतर देवाचे नामस्मरण करणे हे खरे अर्पण होय. तत्त्वमसि हे वाक्य देखील केवळ कल्पना नव्हे. साधकासमोर जेवढी प्रचीती आहे तेवढा तो स्वतः आहे याचे ते वाक्य द्योतक आहे. साधकांनी आपापले अनुभव एकमेकांना निरहंकार वृत्तिने सांगणे म्हणजे "सख्य भक्ति"

देवाचे रूप दिसत नसतानाही त्याच्या नामाचे स्मरण करणे हा कर्मयोगाचा खरा अर्थ आहे.

पारमार्थिक वृत्तिस बळकटी यावी, ती सतत टिकावी यासाठी संत, साधु, सज्जन नमस्कारीत जावे हे रामदासानांनी सांगितलेले व्रत गुरुदेवांनी जन्मभर पाळले व साधकांनाही पाळायला सांगितले. नेमाबद्दलही त्यांचा असाच कटाक्ष होता. एकदा सप्ताह झाल्यावर घरीच साधक मंडळी आपआपल्या गावी गेली. काही थोडी निबाळला राहिली होती. सप्ताह संपला म्हणून साधक नेमाकडे दुर्लक्ष करून गप्पा मारीत बसले होते ते पाहून गुरुदेव नेमाच्या श्रुंलीतून बाहेर आले व त्यांना म्हणाले,

"आमचा सप्ताह कधीच संपत नाही. तो सुरूच असतो. व्यर्थ कालक्षेप करू नका. नेमाला बसा. "

तव्हा देव सांगत आहेत, "तो साधक काही करायला बसला तरी भक्तिच्या प्रांगणातच माझ्याशी प्रेक्ष्य भावाने खंडत असतो अर्जुना, कर्म आणि कर्ता हे जाऊन माझ्याशी ऐक्य

पावून मला पाहिले की, तो मीच होतो. आरशाने आरशात पाहिले तरी न पाहिल्यासारखे होते. सोन्याने सांने झाकले तर न झाकल्यासारखे होते. दिव्याने दिव्याला प्रकाशले तरी ते न प्रकाशने होते त्याप्रमाणे मी होऊन केलेले कर्म, कर्म होतच नाही. तो क्रमयोगी कर्म करत असतो पण अमुक कर्म मला कर्तव्य आहे असा भावच नसल्याने त्याचे कर्म करून न केल्यासारखे होते. मद्रूप झाल्याने कर्माचे हे जे न करणे आहे तेच माझे मर्माचे पूजन आहे. चागल्या रीतीने कर्म करीत असताना कर्म केलेच नाही असे जे काही त्याचे करणे आहे ती माझी महापूजाच तो करतो आहे असे समज. तो बोलतो ते माझे स्तवन आहे, तो पहातो ते माझे दर्शन आहे तो चालतो ते माझे अद्वयाचे चालणे आहे, तो जे जे करील तो ती माझी पूजा आहे. तो जी कल्पना करतो तो माझा जप आहे, तो ज्या स्थितीत असतो ती स्थिती ही माझी समाधीच आहे. सोने आणि काकण ही जशी एकमेकांशी अनन्य भावाने एक असतात त्याप्रमाणे तो भक्ति योगाने माझ्याशी अनन्य असतो.

काय सांगू अर्जुना, तंतु आणि वस्त्र, मृत्तिका आणि घट ही जशी एकरूप आहेत तसा तो माझा भक्त माझ्याशी एकरूप असतो. हे सुबुद्धि अर्जुना, याप्रमाणे अनन्यासद्ध भक्तिने या अवध्या दृश्यामध्ये मला द्रष्ट्याला तो अनन्यत्वाने पहातो. 'जागृती, स्वप्न, सुषुप्ति या तिन्ही अवस्थांच्याद्वारे स्थूल, सूक्ष्म, कारण या तीन प्रकारच्या उपाधींच्या व विश्व, तैजस व प्राज्ञ या तीन उपाहितांच्या आकाराने जागृती व स्वप्न यात असणेपणाने आणि सुषुप्तिमध्ये नसणेपणाने जे जे काही दृश्य म्हणून आहे या सर्वांचा द्रष्टा मी आहे.' अशा पूर्ण बोधाच्या भरात लग्नामध्ये जसा वधूवरांना खांद्यावर घेऊन धंडा नाचतो तसा तो ज्ञानी भक्त माझ्याशी एकत्व झाल्याचा अनुभव खांद्यावर घेऊन नाचतो.

साप भासत होता पण तो साप नव्हे दोरीच आहे. आकार केवळ सापासारखा होता हे ज्ञान नीट पाहिल्यावर होते. अलंकारामध्ये नुसते सोने आहे, सोन्यापलीकडे अलंकार नाही हे तो अलंकार आटवला की, पक्कं होते. सगळे पाणीच आहे, लाटा हा काही वेगळा पदार्थ नाही तेव्हा त्या लाटांच्या आकाराने फसू नये असे पहाणारा ठरवितो. स्वप्नामध्ये सगळे पदार्थ जाग आल्यावर मोजायला सुरवात केली तर आपण स्वतः शिवाय दुसरा पदार्थ खराखुरा अस्तित्वातच नव्हता हे कळते. त्याप्रमाणे तो ज्ञानी भक्त जे जे काही आहे आणि नाही ते ते सगळे मीच आहे हा अनुभव घेतो आणि ही प्रतीति भांगतच रहातो. तो ज्ञानी भक्त माझ्याशी एकरूप झाला की स्वतःकडे पहायला जातो आणि त्याला दिसतो देवच ! मग तो आनंदाने नाचतो, गातो आणि म्हणतो,

"अहां, मला जन्म नाही. मला जरा नाही. मला क्षय नाही. मी अपूर्व आहे.

मी अपार आहे. आनंदमय आहे.

मी अचल आहे. अच्युत आहे.

आद्य आहे. अव्यक्तही आहे. व्यक्तही आहे.

मी नियम्य आहे. नियामकही आहे.

आरंभरहित आहे, अमर आहे, अभय आहे.

सर्वांचा आधार आहे आणि आश्रित आहे.

मी स्वामी आहे, निरंतर असणारा आहे.

स्वतःसिद्ध आहे, अखंड आहे.

मी नवा पण, जुना पण, शून्य पण, संपूर्ण पण, स्थूल पण आणि अणुहीपण.

मी अक्रिय आहे, असंग आहे, अशोक आहे, व्याप्त आहे. व्यापकपण आहे,

मी पुरुषोत्तम आहे.

मी अशब्द, अक्षोत्र, अरूप, अगोत्र, सम आणि स्वतंत्र आहे.

"मी ब्रह्म आहे. "

अद्वय भक्तिने पार्था आत्मत्वाने तो मला पहातो हा बोध जाणणाराही मीच आहे हे तो जाणतो.

झोपेतून जागे झाल्यानंतर आपले एकपण उरते. तेही आपल्याला आपल्या ठिकाणीच स्फुरते. सूर्य उगवला हे सूर्यप्रकाशानेच कळते. प्रकाशक आणि प्रकाश्य यांचा अभेद दाखवणारा पण तोच असतो. त्याप्रमाणे ज्ञेय वस्तूचा लय झाला म्हणजे जाणणारा उरतो आणि तो जाणणारा स्वतःकडूनच जाणवला, जाणला जातो. अर्जुना, ह्या आपल्या अद्वयपणावाला जाणणारे जे ज्ञान ते ज्ञान ईश्वर आहे आणि तो ईश्वर मी स्वतःच आहे हा बोध त्याला होतो.

द्वैत आणि अद्वैत यांच्या पलीकडचा आत्मा मी आहे हे तो जाणतो. जागे झाल्यावर स्वप्नांतील अनैकत्व जाऊन आपले एकपण जसे आपल्या आपण दिसते व तोही जागृतीचा एकाकीपणाचा अनुभव गेल्यावर ज्याप्रमाणे काय होऊन रहाते हे कळत नाही त्याप्रमाणे मी देव व तो भक्त हे द्वैत स्थानदानुभवाच्या ऐक्याने कालवून माझ्यामध्ये भक्त प्रवेश करता तो व्हा 'तो' ही भाषा संपते आणि 'तो' च्या सापेक्ष जो 'मी' तोही संपतो. जेथे तोही नाही, मीही नाही अशा माझ्या स्वरूपात तो सामावून जातो. सोन्याच्या दागिन्याकडे सोने म्हणून पाहिले की अलंकार न आर्टविता आटून जातो ना ? पाण्याशी मिसळून पाणी झाल्यावर मिठाचा खारेपणा पाण्याच्या रूपाने राहतो आणि तो खारेपणाही गेल्यावर मिठाचे पाणी झाले हा व्यवहारही संपतो. तसेच हे घडते. कापूर जळून संपला की अग्निही संपता. दाहक कापूर व दाहक अग्नि ही दोन्ही नाहीशी होऊन त्यांच्यापलीकडे असलेले शुन्य आकाश उरते. एकाने एक काढून टाकला की शुन्य उरते त्याप्रमाणे आहे आणि नाही हा दान्ही गेल्या की मी उरतो. ब्रह्म, आत्मा, ईश इत्यादि शब्दांचा लाग लागत नाही. बोलण्यालाही तिथे अंधकाश रहात नाही. न बोलणेही बोलू नये ते तोंड भरून बोलावे, जाणीव आणि नणीव ह्या दोन्हीचे भान टाकून ते जाणावे. या स्वरूपात बोधानेच बोध

जाणावयाचा, आनंदानेच आनंद घ्यावयाचा, सुखानेच कंवल सुख भोगावयाचे. अर्जुना, तिथे आता लाभाला लाभ झाला, प्रभेला प्रभेने आलिंगन दिले, विस्मय विस्मयात बुडाला, ऐक्यभाव ऐक्याला आला, विश्राम विश्रान्तीला आला. अनुभव अनुभवाने घेडा झाला.

किंबहुना असे शुद्ध भीषण हे फळ त्या क्रमयोग्याला क्रमयोगाच्या विस्तृत वेलीची सेवा केल्यामुळे मिळते. क्रमयोगी आपली जीवदशा मला अर्पण करतो आणि त्या मोबदल्यात क्रमयोगरूपी सार्वभौम राजाच्या मुकुटावर असणारे ज्ञानरत्न जो मी तो होतां. जीवदशा जाते आणि परमात्मरूप ज्ञापरत्न तो होतो. अरे क्रमयोग प्रासादाच्या मोक्षरूपी कळसाच्या वरची जो पोकळी ती तो झाला.

अर्जुना, संसाराच्या आडरानात क्रमयोगरूपी चांगली वाट माझ्याशी ऐक्य होणे या गावात प्रविष्ट झाली आहे. त्या भक्ताचित्तरूपी गंगोदकाने मी जो स्वानंदाचा समुद्र त्याच्यामध्ये त्वरेने प्रवेश केला की तो भक्त माझ्याशी एकरूपच होऊन जातो. क्रमयोगाचा माहमा हा इथपर्यंत आहे म्हणूनच आम्ही तुझ्याजवळ त्याचे पुन्हा पुन्हा वर्णन करतो आहो.

पण अर्जुना, अमक्या स्थानी अमुक वेळी अमक्या पदार्थांमुळे मी मिळतो असे मात्र समजू नको. मी सर्वांच्या ठिकाणी सर्व वेळी आयता आहेच. म्हणून माझ्या प्राप्तीसाठी तसा विचार केला तर श्रमावयाची काही जरूरीच नाही. या सुलभ क्रमयोगामुळे विनासायास माझी प्राप्ती होते.

माझ्या प्राप्तीचा उपाय सांगणारे संप्रदाय प्रसिद्धीस आले आहेत, गुरुशिष्य परंपरेने ते उपाय नीट जतन करून पुढच्या साधकांस सांगितलेही जातात पण तसा विचार केला तर किरीटी, पृथ्वीच्या पोटात खजिना सिद्धच असतो. आचळात दूध तयारच असते, स्वतः सिद्धच असलेली गोष्ट आपल्या हाती यावी एवढ्याच या उपायांचा उपयोग असतो."

माउली म्हणतात, " फळ सांगून झाले ते प्राप्त करून घेण्याचे उपायही सांगून झाले." असे असताना देव पुन्हा साधन प्रकार का सांगत आहेत असे कुणाच्या मनात येईल. देवाने हे परिश्रम घेतले याचे कारण एवढेच की माहाने व्याप्त झालेल्या अर्जुनाच्या मनावर एकदा बोध ऐकून परिणाम होईल का ? त्याच्या मनातल्या सगळ्या शंका जातील का ? त्याला उपदेश नीट कळला की नाही असा विचार त्या परमवत्सल भगवताच्या मनात आला. ते मनाशी म्हणाले, "ह्याच्या चंढन्यावर अजूनही ज्ञान झाल्याचा संतोष पूर्णतया प्रगट झालेला दिसत नाही. दिव्याची काजळी पूर्ण गेली असे दिसत नाही. तेव्हा पुन्हा एकदा बोलून त्याच्या चित्ताची भ्रान्ति पूर्ण दूर करू दे. मला कितीही कष्ट पडात पण हा माझा सखा पूर्ण बांधवूक्त होऊन पुन्हा आपल्या तेजाने चमकू दे."

आणि गीर्तेशवाय तर कुणाला तरणांपाय नाही इतर शास्त्रे अविद्येचा नाश करण्यास समर्थ आहेत. ती उपायही सांगतात पण आत्मस्वरूपाचे ज्ञान करून देण्याची स्वतंत्र योग्यता त्यांच्यामध्ये नाही. वारा दग उडवून देतो पण काही सूर्याची घडण करीत नाही.

हाताने पाण्यावरचं गोंडळ दूर करता येते पण पाणी निर्माण करण्याचे सामर्थ्य त्या हातात नाही. इतर शास्त्र उपाय सांगतात, गीता देवाची, मोक्षाची प्रत्यक्ष प्राप्ती करून देते. इतर अध्यात्मशास्त्रांना जेव्हा काही शंका येतात तेव्हा ती शास्त्रे आपल्या अभिप्रायाचा खरेखोटपणा विचारून घेण्यासाठी जिथे येतात ते हे गीताशास्त्र आहे. पूर्वेकडे सूर्य उगवल्याबरोबर पूर्व दिशा तेजोमय होतेच पण इतरही दिशा उजळून निघतात त्याप्रमाणे गीतेमुळे इतर शास्त्रे प्रकाशमान होतात. गीतेच्या उपदेशाने इतर शास्त्रातील बोधाचा उलगडा होतो. गीता हा जणू काही शास्त्रेश्वरच आहे आणि ईश्वर म्हणजेच नियामक ! गीतेमुळेच सर्व शास्त्रे सनाथ झाली आहेत. आतापर्यंत आत्मा आपल्या हातानी घेता येईल असे उपाय विस्ताराने देवानी अर्जुनाचे निर्मित करून विश्वकल्याणासाठी प्रगट केले आणि आता तर गीता संपत आली. तेव्हा "आरंभापासून शेवटपर्यंत मी एकच प्रमेय सांगतो आहे." असा शिक्का शिष्याच्या मनावर अढळपणाने उमटविण्यासाठी देव पुन्हा एकदा बोध थोडक्यात सांगत आहेत इतकेच.

या गीताग्रंथाच्या मध्यभागी निरनिराळ्या अधिकाराचे विवेचन करण्याच्या निमित्ताने देवांनी अनेक सिद्धान्ताचे निरूपण केले. या ग्रंथाचा मागला, पुढला संबंध लक्षात घेतला नाही तर देवांनी गीतेत अनेक सिद्धांत सांगितले आहेत असे कुणाला वाटेल पण तसे नाही. इतर सिद्धान्त देवाच्या महासिद्धान्तामध्ये अंतर्भूत आहेत हे ध्यानात ठेवावयाचे. देवांच्या महासिद्धान्ताचे स्वरूप असे आहे--

"अविद्येचा निरास झाला पाहिजे.

अविद्येचा निरास करून मोक्ष मिळतो.

अविद्येचा निरास व मोक्ष प्राप्ती

या दोन्हीस साधन आहे

"ज्ञान"

ह्या गीता ग्रंथामध्ये हा एकच महासिद्धान्त नाना प्रकारानी देवांनी मांडला आहे.

देव ज्ञानदाता असले तरी भक्तवत्सल पण आहेत. "माझ्या अर्जुनाला हा बोध कळला असंल ना !" ही शंका जराशीसुद्धा देवांना सहन होईना.

साध्याचे वर्णन, विवेचन करून झाल्यावर देवांनी नाना प्रकारानी विस्तृतपणे या ग्रंथात सांगितलेला उपदेश दोन अक्षरात पुन्हा सांगता असा विचार करून देव साधनाचे स्वरूप सांगण्यास प्रवृत्त झाले. देवाना क्रमयोगाचे इतके कौतुक होते की, त्यांनी पुन्हा एकदा क्रमयोगाबद्दल सांगायला सुरवात केली.

ते म्हणाले, "सुभटा अर्जुना कळले ना रे " क्रमयोगी निष्ठेने या मार्गाने येऊन माझ्या स्वरूपात स्थिर होता. स्वरूपरूप पांढर फुलांनी माझी उत्तम पूजा करतो आणि त्या पूजेचा प्रसाद म्हणून मी संतुष्ट होऊन त्याला ज्ञाननिष्ठा देतो. तो ज्ञानमार्ग जेव्हा हस्तगत होता तेव्हा माझी भक्ति प्रगट होते आणि त्या भक्तिने तो माझ्याशी समरस

होऊन सुखी होतो. अर्जुना, कर्मज्ञान आणि भक्ति यांचा मुळीच संघर्ष नाही. ते एकाच हिऱ्याचे दैर्घ्यमान पलू आहेत, हे तुझ्या ध्यानात आले ना ? अरे ज्ञान प्रगट होण्यासाठी जिथे ज्ञान प्रगट व्हावे त्या साधकाचे सगळे घटक शुद्ध होण्यास स्वकर्माचरणाशिवाय दुसरा उपाय नाही, ज्ञानाचा प्रकाश पडला की भक्तिचा उदय आणि भक्तिने माझ्याशी ऐक्य हा क्रम नीट ध्यानात ठेव.

विश्वाचे प्रकाशन करणारा आत्मा जो मी त्या मला तो अनुसरतो. माझे सर्वव्यापकत्व जाणून तो अनुसरतो. आपला कठिणपणा टाकून मिळाने पाण्याचा आश्रय करावा किंवा वाऱ्याने आपले भटकणे सोडून देऊन आकाशात स्थिर व्हावे, निश्चल व्हावे, तसा तो क्रमयोगी बुद्धि, वाचा, शरीर या सर्व बाबतीत माझा आश्रय घेऊन स्थिर होतो, निश्चल होतो. गंगेला मिळाल्यावर गावगंगा आणि महानदी हा फरक उरत नाही. अग्निने दोघांना कवटाळून घेतले की चंदन व जंगली लाकूड हा भेद रहात नाही. पारसाचा स्पर्श झाला की पाच कस की सोळा कस हा विचार भेद रहात नाही. त्याप्रमाणे शुभाशुभ भासते. मी सगळीकडे प्रकाशमान झालो नाही तोवरच रात्र आणि दिवस हा भेद, जोवर सूर्य उगवला नाही तोवरच असतो तसा.

अर्जुना, एकदा का माझी भेट झाली की त्या क्रमयोग्याची सर्व कर्मे संपली. अगदी निषिद्ध कर्म जरी त्याच्या हातून घडले तरी तेही फल देण्यास समर्थ होते नाही. कर्माचे अवसानच संपते. अर्जुना, तो क्रमयोगी माझ्याशी ऐक्य साधून मोक्षपदावर जाऊन बसतो. देश, काल, स्वभाव यामुळे ज्यामध्ये कधीही कमीपणा येत नाही, कधीही ज्याचा नाश होत नाही असे माझे अविनाशी पद त्याला मिळते. फार काय सांगू अर्जुना, मी जो आत्मा त्याची प्रसन्नता त्याला प्राप्त होते. अरे, ती एकदा प्राप्त झाली की मग आणखी काय मिळवावयाचे राहिले सांग.

पृथ्वी प्रदक्षिणा करावी आणि पुन्हा घरी परत यावे त्याप्रमाणे धनंजया तुला सांगतो की तू आपली सर्व कर्मे माझ्या स्वरूपात अर्पण कर.

पण घौरा अर्जुना, तो त्याग कदाचित कृत्रिम करशील तर तसे मात्र करू नको. कर्म करतानाच चित्तवृत्ति आत्मविचाराकडे लावावी हा खरा संन्यास आहे. असे घडले म्हणजे मग त्या आत्मविचाराच्या बळाने स्वतःला कर्मावेगळा असा माझ्या निर्मल स्वरूपात पहाशील. कर्माची जन्मभूमि जी प्रकृति ती स्वतःपासून वेगळी आहे हेही तुला कळेल आणि ती प्रकृति मग तुझ्यातच सामावून जाईल. वेगळी उरणार नाही. शरीराचा छया जशी वेगळी रहात नाही तशी प्रकृतिही तुझ्यात लीन होईल. असा प्रकृतिनाश झाला की काहीही श्रम न पडता कारणासहित कर्माचा त्याग सहज होऊन जाईल.

कर्मजात गेले की मी आत्मा काय तो आपल्या ठिकाणी उरतो. त्या आत्म्याच्या ठिकाणी तू आपली बुद्धि प्रतिब्रतेसारखी एकांनिष्ठ करून ठेव. अनन्ययोगाने बुद्धि माझ्यामध्ये प्रवेश करते तेव्हा ती चिंतन करण्याचे सर्व विषय टाकून देते व चिंतन मलाच

अहंभावाने माझे हे बोलणे जर तू कानामनाच्या शिवेला टेकू दिले नाहीस तर फार अर्थपरंपरा ओढवेल. तू नित्यमुक्त आहेस, अव्यय आहेस हे माझे बोलणे व्यर्थ होऊन 'मी देह आहे' या भ्रमात तू रहाशील आणि मग देहबंधनातून येणारे भाव तुझ्यावर पडतील. अरे, एकदा का देहसंबंध मानला की आत्मघात झालाच. मग ते घाब सोसताना क्षणाची उसंत मिळत नाही. तू जर माझ्या बोलण्याचा विचार केला नाहीस तर तुझ्या गुन्या स्वरूपाला मरण नसताना दारुण मरण भोगावे लागेल. जो पथ्याचा द्वेष करतो त्याला ताप सोडत नाही. दीपाचा जो द्वेष करतो त्याला अंधार चुकत नाही. विवेकाचा द्वेष करणारा नाही' असा निश्चयही करशील. पण तो निश्चय तुझ्या नैसर्गिक स्वभावामुळे वाया जाईल. तू कितीही पराकाष्ठेचा प्रयत्न केलास, तू प्रत्यक्ष पुरुषोत्तम आहेस हे विसरलास की ती प्रकृति तुला आपल्या मजीनुरूप खेळविल्याशिवाय रहाणार नाही.

आहे काय ?
तू ताडाने मी लढणार नाही असे म्हणतोस पण लोकदृष्टिने पाहिले तर तू लढवय्याच आहेस लक्षात ठेव, मनाने 'मी मुळीच लढणार नाही,' असा तू कितीही निश्चय कर पण तूझा क्षात्रस्यभाव ह्या निश्चयाविरुद्ध तुला आचरण करायला लावीलच. प्रकृतीविरुद्ध किती निश्चय करशील पाया ? अरे, तो माझी शक्ति आहे. तिच्याशी किती झुंज घेशील ? तिचे सामर्थ्य तुला मान्य करावे लागेलच.

[७२७]

एक दिवस संध्याकाळी श्रीरामकृष्ण तोतापुरीच्या धुनीजवळ बसले होते. ईश्वरीय कथा प्रसंगात दोघांचीही मनं इतक्या उच्च स्थितीला जाऊन पोहोचली होती की तो जवळजवळ अद्वैतानुभवात तन्मय होऊन गेली होती. त्यांच्या पुढे असलेल्या त्या धुनीतील अग्निनारायणाचा आत्मासुद्धा जणु काय त्यांच्या आत्म्याशी एकत्वाचा अनुभव घेऊन आनंदाने आपल्या शंभर जिभा बाहेर काढून खदखदा हसत होता. त्या दोघांनाही जगताचे जवळजवळ भानही नव्हते. अशावेळी बागेच्या नोकरांपैकी एकजण आपली चिलीम भरून घेण्यासाठी तेथे आला. धुनीतून एक लाकूड बाहेर काढून तो त्याचा निखारा घेऊ लागला. ब्रह्मानंदामध्ये निमग्न असलेल्या त्या दोघांचे प्रथम तिकडे लक्ष नव्हते पण इतक्यात तोतापुरीची नजर त्या नोकराकडे गेली. आपल्या पवित्र अग्निला हा मनुष्य शिबला असे पाहून ते संतापले. शिवीगाळही करू लागले. चिमटा उचलून त्याला माराव्यास उठण्यापर्यंत पाळी आली.

हा सर्व प्रकार पाहून तन्मय स्थितीत असलेले रामकृष्ण अर्धबाह्य अवस्थेत येऊन मोठमोठ्याने हसू लागले. वरचेवर "वाहवा, वाहवा, शाब्बास, शाब्बास !" असे म्हणू लागले. श्रीरामकृष्णांनी आपल्याला असे म्हणावे याचे आश्चर्य वाटून तोतापुरी विचारू लागले, "तू असे काय करतोस ? पहा बरे, ह्या माणसाने केवढा अपराध केला आहे तो !" श्रीरामकृष्णांनी हसत हसत उत्तर दिले, "हं, त्याचा अपराध तर खरा पण मला त्याच्यापेक्षा तुमच्या ब्रह्मज्ञानाचीच जास्त गंमत वाटली. आताच ना तुम्ही म्हणत होता की एका ब्रह्मावाचून या जगात दुसरे काहीही सत्य नाही. जगतातील सर्व वस्तू आणि व्यक्ति त्याचाच प्रकाश आहेत आणि लगेच एका क्षणात हे सर्व विसरून त्या माणसाला मारायलाही तयार झालात ? म्हणून हसतोय की महामायेचा प्रभाव केवढा जबरदस्त आहे !"

तोतापुरी हे ऐकून गंभीर झाले आणि तेव्हापासून त्यांनी राग सोडून दिला. ते पुन्हा कधीही रागावलेले कुणी पाहिले नाही.

स्वतः ठाकुरांनी तर आपल्या देहाच्या बाबतीतही पूर्ण अनासक्ति ठेवली होती. अखंडरच्या वर्षी काशीपुण्यातील बगीच्यात श्रीरामकृष्ण गळ्याच्या रंगाने अत्यवस्थ असून रांग दिवसोदयस वाढतच होता. ते आजारी असल्याचे ऐकून श्रीयुक्त शशधर तर्क चूडामणी व आणखी काही मंडळी एक दिवस त्यांच्या समाचारास आली. बोलता बोलता पंडितजी श्रीरामकृष्णांना म्हणाले, "महाराज शास्त्रात वाचले आहे की आपल्यासारखे पुरुष इच्छामात्रेकरून शारीरिक रांग सहज वरे करू शकतात. मन काही वेळ रांगाच्या जागी एकाग्र करून "आराम होवो" अशी इच्छा करताच रांग बरा होऊन जातो. तर मग आपण एकदा असे करून पाहिल्यास चालावयाचे नाही काय ?"

श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "तुम्ही पंडित असून ही काय ग्राष्ट बोलता हो ?" जे मन एका सच्चिदानंदाला अर्पण केले त्याला तेथून उठवून या भंगलेल्या हाडामासाच्या सापळ्यात आणण्यास प्रवृत्त होईल काय ?"

या उत्तराने पंडितजी गप्प राहिले पण विवेकानंद प्रभृति भक्तमंडळींना स्वस्थ बसवेना. पंडितजी निघून गेल्यावर त्यांनी पंडितजींच्या म्हणण्याप्रमाणे करण्याविषयी श्रीरामकृष्णांना अत्यंत आग्रह केला.

ते म्हणाले, "महाराज आपल्याला रोग नाहीसा केला पाहिजे. आमच्याकडे पाहून तरी बरा केला पाहिजे."

श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "माझी काय अशी इच्छा आहे होय रे की रोग भांगत बसावे ? मी तर खूप म्हणतो रोग बरा व्हावा पण तसं होतय कुठं ? बरे होणे न होणे ह्या सान्या आईच्या हातातल्या गांष्टी आहेत."

स्वामी विवेकानंद म्हणाले, "तर मग आईला सांगा ना रोग बरा करायला. ती आपले खचित ऐकेल."

हो ना करता करता श्रीरामकृष्ण आईला विचारायला तयार झाले. विवेकानंद काही तासांनी विचारायला गेल्यावर श्रीरामकृष्ण म्हणाले, मी आईला म्हणालो (गळ्याकडे बोट दाखवून), "आई याच्यामुळे मला काही खाता येत नाही तरी दोन घास खाता येईल असे काही तरी कर." त्यावर तुम्हा सान्यांकडे बोट दाखवून आई म्हणाली, "का बरं ? या इतक्यांच्या तोंडानी तू खात नाहीस काय ?" हे ऐकून मला लाज वाटली. माझी छाती धाडधाड उडू लागली व मी आणिक काही बोलू शकलो नाही.

देहवर्द्ध्या अशा अद्भुत अभावाबद्दल देव अर्जुनाला सांगत आहेत. ते म्हणाले, "अर्जुना प्रकृतिविरुद्ध जाता येत नाही. पूर्वकडे पाणी वहात असताना आपण जर उलट पोहण्याचा प्रयत्न केला तर केवळ आपला आग्रह उरतो. पाणी ओघाने आपल्याला घेऊन जातेच. साळीच्या कणाने अगदी निकराचा निश्चय केला की मी साळ म्हणून उगवणार नाही तर तो अंकुर काय गव्हाचा म्हणून घर येईल काय ? त्याचप्रमाणे अर्जुना तुला प्रकृतिने क्षात्रसंस्काराने घडविला आहे. आता मी तो धंदा करणार नाही असे म्हणून काय उपयोग बरे ? क्षात्रसंस्कार तुला उठवतीलच.

अरे, जन्मतःच तुला प्रकृतिने शौर्य, तेज, दक्षता हे क्षत्रियाचे गुण दिले आहेत. त्यात युद्धकलंचे संस्कार तुझ्यावर ह्या समोर उभ्या असलेल्या द्रोणाचार्यांनी केले आहेत. ते पुरेसे झाले नाहीत म्हणूनच की काय उग्र तप करून त्या भगवान शंकराशीही लढाई करून पाशुपतास्त्रासारखे अस्त्र मिळवलेस. अर्जुना, तुला ह्या सगळ्या क्षात्रगुणांनी सर्व बाजूंनी बांधून टाकला आहे. कोदंडपाणि अर्जुना, आता तू क्षत्रियासारखे आचरण करण्याच्या प्रवाहातून बाहेर पडूच शकत नाहीस.

आपले जन्ममूळ, आपले संस्कार, आपले अंगभूत क्षात्रतेज यांचा विचार न करता जर तू, 'मी लढणार नाही' असा घंडा हट्ट धरशील तर तूझी स्थिती आणखी दयनीय होईल. पद्माद्याचे हातपाय बांधावे आणि त्याला रथान घालावा म्हणजे तो जसा कुठेही न चालत जाता परंतु अवस्थंत दिगंतराला जातो त्याप्रमाणे तू आग्रह धरशील की, "मी काही करणार नाही" पण प्रकृति मात्र तुलाच करायला लावील.

आठवण कर अर्जुना, तुम्ही विराट नगरीत अज्ञातवासाचे दिवस काढत होता. कीचक वधामुळे दुर्योधनाला तुम्ही तिथे असल्याचा संशय आला. अज्ञातवासात असताना तुम्हाला हुडकून काढून पुन्हा वनवासास पाठवावे या हेतूने दुर्योधनाने विराटची गोधने हरण करण्याचा कट रचला. विराट राजधानीत नव्हता तेव्हा गोप राजपुत्र उत्तराकडे आले. "मला सारथी नाही. नाहीतर मी या शत्रूंची दाणादाण उडवली असती" ही उत्तराची बढाई तुला का सहन झाली नाही ? नाडलाजाने धारण केलेला तो स्त्रीवेष तू झुगारून का दिलास ? उत्तराची पाचावर धारण बसलेली पाहून तू आपल्या धनुष्याला प्रत्यंचा का बरे चढवलीस ? आपण अज्ञातवासात आहो आता प्रगट झालो आणि वर्ष भरले नसले तर पुन्हा अरण्यवास करावा लागेल याचा विचार तुझ्या मनाला का शिवला नाही ? वर्षभर आपण ह्या शस्त्रांना हातही लावलेला नाही तर आपल्याला एकट्याला एवढ्या मोठ्या सैन्याचा पराभव करता येईल काय अशी शंका तरी तुला आली काय ? उत्तर लढाईतून पळू लागल्याबरोबर तू त्याला खेचून आणलेस आणि त्याच्या हातात लगाम देऊन पराक्रमास का उभा राहिलास ? त्या कुरु सैन्याची दाणादाण उडवून ते विराटाचे गोधन परत का आणलेस ? अरे, तू क्षत्रिय आहेस, तुझा स्वभाव असाच असला पाहिजे. अकरा अक्षौहिणी सैन्य शस्त्रहीन करणारा कोदंडपाणि महान योद्धा आहेस. ती तुझी प्रकृति तुला लढाई करावयास लाविलच. पार्था रे, रोग काय त्या रोग्याला आवडतो ? दारिद्र्य काय त्या दरिद्री माणसास प्रिय असते ? पण बलवान प्रारब्ध या अनिष्ट गोष्टी माणसाला भोगायला लावतेच. अदृष्ट वेगळे काही करू शकत नाही. आता हे प्रारब्ध ईश्वराच्या स्वाधीन आहे हे मात्र ध्यानात घे.

मात्र हा प्रारब्धनियामक ईश्वर बाहेर कुठे नाही. तो सर्व प्राणिमात्राच्या अंतरंगात हृदयाच्या महाअंबरात चिद्वृत्तिच्या सहस्र किरणांनी उगवलेला आहे. जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति हे तिन्ही लोक प्रकाशून देह, मी व देहसंबंधी माझे या विपरीत ज्ञानाने जाणारे वाटसरू तो जागे करतो आणि त्यांना खऱ्या ज्ञानाची वाट दाखवितो. दृश्य जगद्रूपी सरोवरात विषयरूपी कमळे विकसित करून पंचज्ञानेंद्रिये आणि सहावे मन ह्या घटपद भ्रमररूपी जीवांना तो त्या विषयातील मकरंद सेवन करायला लावतो. हे रूपक राहू दे. दुसरे सांगतो, पार्था, तो ईश्वर सगळ्या भूतांचा अहंकार पांघरतो आणि निरंतर प्रकट होत रहातो. आपल्या मायेचा पडदा मध्ये उभा करून आपण एकटाच ग्रेळाची सूत्रे चालवितो. बाहेर त्या मायेच्या पडद्यावर चोऱ्यांशी लक्ष चित्रे नाचवितो. ब्रह्मापासून कीटकापर्यंत त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे देह त्यांना देतो आणि त्या सब अर्गात देहांची सूत्रे आपल्या हाती ठेवतो. प्राण्यांच्या कर्मानुसार प्राण्याला देह मिळतो आणि 'तो देह मी आहे' या अहंकारावर तो प्राणी आरूढ होतो. सूत सुताने गुंतावे, गवताची पेडी गवताने बांधायी किवा लहान मुलाने पाण्यातले आपले प्रार्तिबंध पाहून ते आपण आहो असे समजावे. त्याप्रमाणे देहाच्या आकाराने आपल्यालाच दुसरे कल्पून जीव त्या

देहाच्या ठिकाणी आत्मवृद्धिने प्रगट होतो. ऐक, याप्रमाणे प्राणी शरीराकाररूपी यंत्रावर बसवून ईश्वर प्रारब्ध कर्मांचे सूत्र हालवितो. प्राण्याला जे जे कर्मसूत्र मांडून ठेवले असेल ते तो होऊ लागतो. धनुर्धरा, ईश्वर सर्व प्राण्यांना वाऱ्याने गवताच्या काड्या आकाशात फिरवाव्या तसे फिरवतो. लोहचुंबकाच्या संगाने जसे लांबखंड फिरते त्याप्रमाणे ईश्वराच्या सत्तायोगाने प्राणिमात्राची हालचाल होते. चंद्राच्या सान्निध्येने जशी समुद्राची हालचाल होते, त्या समुद्राला भरती येते. सोमकांत मण्याला पाझर फुटतो, चंद्रविकासी कमळे आणि चकोर यांचा संकोच नाहीसा होतो. त्याप्रमाणे कारणरूप अज्ञानाच्या ताब्यात असलेले प्राणी त्या ईश्वराकडून चेष्टविले जातात. अर्जुनपण न घेता 'मी' असे जे रूप तुझ्या अंतःकरणात उठते ते त्या ईश्वराचे रूप आहे. तो ईश्वर त्या प्रकृतिला प्रवृत्त करील आणि 'मी लढणार नाही' असे जे तू म्हणतोस ते चालू देणार नाही. तुला लढायला लावीलच. म्हणून ईश्वर मालक आहे, तो प्रकृतिवर हुकमत चालवितो आणि ती प्रकृति प्राण्यांच्या इंद्रियाकडून ज्यांची त्यांची कामे अनायासाने करून घेतं, हे ध्यानांत ठेव.

पार्था, करणे न करणे ह्या दोन्ही गोष्टी त्या प्रकृतिच्या माथ्यावर ठेवून प्रकृति ज्या हृदयस्थ परमात्म्याच्या स्वाधीन आहे त्याला तू शरण जा. शरण जाताना गंगेचे पाणी जसे महासागराला आपले सर्वस्व अर्पण करते. त्याप्रमाणे शरीर, वाचा, मन, अहंकार ही सर्व त्या ईश्वराला अर्पण करून शरण जा. मग त्या ईश्वराच्या प्रसादाने स्वरूप शक्तिरूपी तरुण स्त्रीचा मालक होशील. उत्पत्ती ज्याच्यामुळे होते, विश्रान्ती जेथे विसावा घेते, अनुभव ज्या अनुभवाला अनुसरतो त्या आत्मस्थितीचा अर्जुना तू अक्षय राजा होशील," असे लक्ष्मीपती अर्जुनाला म्हणाले.

देव पुढे म्हणाले, "पार्था, आत्मा हे रत्न ज्याच्यामुळे हस्तगत होते ते सर्व वाङ्मयाचे सार असलेली गीता मी तुझ्या हाती दिली आहे. वेदांताने ह्या गीतेला 'ज्ञान' या नावाने गीताशास्त्राचा मांडेपणा वर्णन केलेला आहे आणि म्हणूनच वेदांताला जगात शुद्ध कीर्ती प्राप्त झाली. बुद्ध्यादिक हे ज्ञानवान पदार्थ गीताशास्त्राचे कवडसे आहेत. ह्या गीताशास्त्राचा उदय झाला की सर्व द्रष्टा मी अनुभवास येतो. पार्था, गौण्याचेही गौण्य असे हे आत्मज्ञानरूपी धन आहे पण तू माझा जिवलग सखा आहेस, तुझ्यापासून तो कसा लपवून ठेवू. करुणेंने व्याप्त होऊन आमच्या जवळचा हा गुह्य ठेवा आज तुझ्या स्वाधीन केला आहे. आई प्रेमाच्या भरात बाळाला वेंड्यावाकड्या नावानेही हाका मारते. आमचेही तुझ्यावर त्या आईचे बाळावर आहे तसेच अलोट प्रेम आहे. पण आम्ही त्या आईसारखे अयथार्थ बोलत नाही. मी सर्वजण असलो तरीही नीट विचार करून तुला बोलतो आहे. आकाश गाळून घ्यावे, अमृताची साल सांलून घ्यावी. दिव्याकरवी दिव्य करवावे ज्यांच्या अंगाच्या प्रकाशाने पाताळाचा परमाणुही दिसतो त्या सूर्याच्याही डोळ्यात अंजन घालावे त्याप्रमाणे मी सगळा विचार करून जे उत्तम आहे ते धनंजया तुला सांगितले आहे.

आता तुला एकच सांगतो, माझ्याकडून मी तुला योग्य काय ते सांगितले आहे. तू सुरवातीस मला म्हटले होतेस की कृष्णा, धर्म्य असेल, जे उचित असेल, इहपरत्र आमच्या हिताचे असेल ते सांग. त्याप्रमाणे मी तुला सांगितले आहे. आता यानंतर तू स्वतः विचार कर.

"नीट विचारांती काय करावयाचे ते ठरव आणि कर."

देवांनी हा एवढा उपदेश केला आणि ते स्तब्ध झाले. पुढे काही बोलावयाचे उरलेच नव्हते. पण अर्जुनाच्या मुखाकडे पाहून त्यांना गर्हिवर आला ते म्हणाले, "का रे अर्जुना, तू अजून उदास ? तुझी खात्री पटली नाही काय ? तुला अजून काही शंका राहिली आहे काय ? तू असा मुकाट्याने उभा का राहिला आहेस ? बोल ना. मी आणखी काय समाधान करू ? अरे, तुझ्यामाझ्यात संकोच असावा असे आपले सख्यत्व आहे काय ? मोकळेपणाने सांग, आपली आपण फसगत करून घेऊ नको. जेवायला बसलेला मनुष्य संकोचाने जर बाढणाऱ्याला 'पुरे पुरे, नको पोट भरले' असे म्हणू लागला तर दोष आणि पीडा दोन्ही त्या अस्थानी संकोचाकडेच आहे ना ? सर्वज्ञ गुरू भेटल्यावर जर आपण आपल्या सर्व शंका विचारून घेतल्या नाहीत तर तो न विचारणारा स्वतःला फसवितो. फसविल्याचे पातकही त्यालाच लागते. सत्य स्वरूपाला तो आपल्याच हट्टाने मुकला असे होते. तेव्हा तसे करू नको. सर्व ज्ञान तुला पुन्हा एकदा सांगू काय ?"

अर्जुनाने डोळे भरून देवाकडे पाहिले. हात जोडले आणि तो म्हणाला, "दातारा, माझे मन जाणणारे आपल्याशिवाय दुसरे कोण आहे ? सर्व ज्ञेय म्हणून जे जे आहे ते ते सगळे जाणणारा ज्ञाता केवळ तू एकटा आहेस. वर्णन तरी कसे करू ? सूर्य म्हणून सूर्याचे काय वर्णन करावयाचे ? तेव्हा आपण माझ्या मनातलीच गोष्ट बोलतात एवढेच म्हणतो."

श्रीकृष्ण हसून म्हणाले, "अरे त्यात काय कठीण आहे ? स्तुती कशाची करतोस ? आम्ही सांगितलेले तुला कळत आहे हीच आमची स्तुती आहे. पुन्हा सांगतो ऐक. अवधान चांगले विस्तृत करून ऐक वरं का. आता अगदी स्पष्ट निर्मळ शब्दात तुला सांगतो."

अर्जुना, खरे सांगू का ? हे बोलण्यासारखे आहे म्हणून बोलावे. ऐकण्यासारखे आहे म्हणून ऐकावे असे नव्हे. हा बोलण्या-ऐकण्याचा विषयच नव्हे पण तुझे भाग्यच अलौकिक आहे. पितासाठी कासबोच्या दृष्टित पाह्या येतां, चातकाच्या घरी मंत्र पाणी भरतो. तसे हे घडते आहे. तेथे व्यवहार न घडताच व्यवहाराचे फळच पदरात पडते आहे.

द्वैताची येरझार नाहीशी करून ऐक्याच्या घरात जी गृह्य गांठ भोगावयाची ती ही आहे. अर्जुना, निमित्तावाचून प्रेमाचा विषय होणारा फक्त आत्मा एवढ्याच आहे. दुसरे काहीही नाही आणि तू तर माझा आत्मा आहेस. आपलेच रूप नीट दिसावे म्हणून जसा

आरसा घासून पुसून स्वच्छ करावा आणि हा घासपूस जशी आरशासाठी नसते आपल्यासाठी असते त्याप्रमाणे पार्था, तुला उपदेश करण्याच्या मिपाने मी आपल्याशी सुखसवाद करतां आहे. तुझ्यामाझ्यात दुजेपणा आहेच कुठे ? म्हणून माझ्या जिह्वारीच गुन तुला म्हणजे मी माझ्या जीवालाच सांगतां आहे. पांडवा, अनन्यर्गातक भक्ताचं मला वेड आहे मीठ आपला खडपणा विसरून स्वतःला पाण्यात मिळवून टाकते आणि पाण्याशी एकरूप होताना मुळीच लाजत नाही. त्याप्रमाणे तू माझ्याशी एकरूप होतांस मग मी तरी हे ज्ञान माझ्याजवळ चोरून कसे ठेवीन ? हा उपदेश अर्जुना अतिशय गूढ आहे. इतर गृह्यांशी त्याची तुलना केली तर ती गुह्ये उघड वाटू लागतात इतके हे ज्ञान गूह्य आहे. तेव्हा माझे चोख पण गुह्य भाषण काळजीपूर्वक ऐकून घे.

अर्जुना, हा विषय मी अगदी सर्वस्तर सांगितला आहेच. पण म्हणून आता ज सत्रमय सांगतो त्याची उपेक्षा करू नकोस.

अरे, आतबाहेर सर्वत्र मीच भरलो आहे हे पक्के मनानं ठसवून घे. इंद्रियाकडून बाहेर घडणाऱ्या कर्मांना आणि मनादिकांकडून आत घडणाऱ्या कर्मांना मला विषय कर. माझ्याशिवाय कशालाही थारा देऊ नकोस. एकदा तुझ्या आतबाहेर मी भरून राहिलो की मग वायू सर्वांगांनी आकाशाशी मिळून असतो त्याप्रमाणे सर्व कर्मांमध्ये तू माझ्याशीच मिळून रहा.

फार काय सांगावे, तू आपलं मन माझ्या एकट्याचेच राहाण्याचे ठिकाण कर. आत्मज्ञानाने शुद्ध झालेले जे संत ती सगळी माझीच रूपे आहेत. सुंदर स्त्रीवर जशी अभिलाषा जडून जाते त्याप्रमाणे प्रेम त्यांच्या पायाशी जडवून ठेव. सर्व जगाला राहाण्याचे ठिकाण ही माझी नामे आहेत. ती अंतःकरणात स्थिर होण्यासाठी वाचेल्या वाटेला लाव. हाताचे करण, पायाचे चालणे हे सगळे माझ्यासाठी होते आहे असे कर. आपल्या ठिकाणी चा परक्याच्या ठिकाणी जो काही तू उपयोगी पडशील त्या उपकाररूपी यज्ञाने पार्था, तू माझा याज्ञिक हो. तुला हे एकेक काय शिकवू ? अर्जुना, सर्व जग मदूप आहे हे उमजून ते सवा करण्यास योग्य आहे असे समज. आपल्या ठिकाणी सेवकपण बाणवून घे आणि सेवा कर.

प्राणिमात्राचा द्वेष, भेद तुझ्या मनातून पूर्णतया जाऊ दे. एकदा द्वेष तुझ्या मनातून गेला की नमस्कार करण्याजोगा मी एकटाच जगात भरून राहीन. माझा परम आश्रय, माझे अंतिम जिव्हाळकच माझ्या तुला प्राप्त होईल एकदा माझी अशी जवळीक लाभली की भरल्या जगात जगे तू गेलास तरी तुझ्या आणि माझ्याशिवाय तिसरा कोणी उरणार नाही त्याकाळामध्येही तू माझा एकांत हार्टल. कुठल्याही अवस्थेत मी तुला आणि तू मला अनुभवशील. अशा ह्या अनुभवाचं सुख वाढतच राहील. आपल्या दोघाच्या मीलनात अडथळा करणारी विश्वकल्पना आहे ती निमाली की तू मी म्हणूनच माझ्याशी एकरूप होशील.

जलात पडलेले प्रतिबिंब जल आटून गेल्यावर बिंबाला भेटण्यास येताना कशाचा अडथळा येणार ? पाणी आटले की प्रतिबिंब बिंबात लीन होऊन जाते ना ? वारा आकाशात लीन होण्यास, लाट समुद्रात लीन होण्यास कशाचा अडथळा आहे ? अर्जुना, तू आणि मी हे केवळ वरच्या देहाच्या उपाधीमुळे दोन आहोत. ही देहभावना विराम पावली की तू भद्रूपच होशील.

पार्था, हे खरे होईल की नाही असे म्हणू नकोस. मी वाटल्यास तुझी शपथ घेऊन सांगतो की दुसरे काही होणार नाही ऐक्यच होईल. पण तुझी शपथ घेतां असे म्हटले त घुकलेच की, अरे, तुझी शपथ घ्यावयाची म्हणजे आम्ही आपली शपथ घेण्यासारखंच झाले की ! पण मला त्याची देखील लाज वाटत नाही. प्रेमाच्या राज्यात लाज कसली ?

वेदांनी माझे वर्णन केले की मी निष्प्रपंच म्हणजे भेदशून्य आहे. माझ्या आधारामुळे हा विश्वाभास खरा वाटतो. माझ्या आज्ञेचा प्रताप काळाला जिकतो. अर्जुना, काय सांगू मी सत्यसंकल्प देव जगाचे कल्याण करणारा पिता आहे आणि असे असून मी हा शपथेचा आग्रह का धरावा असे तुला वाटेल. पण अरे सख्या, तुझ्या वंधाने मी देवपणाची बिरुदे सांडून टाकली आहेत. काय नवल आहे पहा मी तुझ्या ध्यासाने जवळजवळ जीवदशेला आलो आहे आणि तू माझ्या ध्यासाने जवळजवळ पूर्ण ईश्वर झाला आहेस. आपल्या कामासाठी राजा आपलीच शपथ वहातो ना तसे माझे झाले आहे बघ.

अर्जुन देवाचे हे बोलणे ऐकून चकित झाला. तो घाईघाईने म्हणाला, "देवा, काय हे तुमचे अचाट बोलणे ! हे असले काही बोलू नका. अहो आपल्या एका शब्दाने आमचे काम होईल असे असून तू पुन्हा पुन्हा कळवळून हे सगळे आम्हाला समजावून सांगतोस आणि सांगता सांगता वर शपथही घेतोस या तुझ्या विनोदाना काही सीमा आहे काय ? सगळ्या कमलवनाचा विकास करण्यासाठी सूर्याच्या किरणाचा अंश पुरतो, पण कमलाचे निर्मित करून जगाला तो प्रकाशाचे दान करतो. पृथ्वीचा दाह शांत करून समुद्रही भरून टाकावा येवढे त्या मेघांचे सामर्थ्य असते पण वृष्टि करण्यासाठी तो निर्मित चातकाचे करतो तसेच हे आहे. कृपानिधे, राजा श्रीकृष्णा, तुमच्या औदार्याला मी केवळ निर्मित झालो आहे. तुमच्या ह्या दानाने सगळे त्रैलोक्य संतुष्ट होईल असा हा कृपेचा वप्रांघ्र झाला. खरोखरच माझे भाग्य की माझ्या निर्मित्य हे अमृत जगाला लाभले अर्जुनाची धन्यता पाहून देव सुखी झाले. आनंदित झाले. त्यांनाही तो आनंदाचा वंग आवरेना. हात हालवून ते म्हणाले. "थांब अर्जुना, नकां इतकी स्तुती करूस. एवढेच ध्यानात घे की या उपायाने खरोखरच तुला माझा लाभ होईल. मोठ समुद्रात पडल्यावर त्यात क्षणो न विस्मन जाते. खडेपणाने उरण्याचे कारणच रहात नाही. त्याप्रमाणे पदार्थमात्रामध्ये मला पाहिले की सर्व मीच आहे हा निश्चय होऊन देहाहंकार नष्ट होऊन खरोखर मीच होशील. याप्रमाणे कर्मापासून तं माझ्या स्वरूप प्राप्तीपर्यंतचं सर्व उपाय मी तुला स्पष्ट करून सांगितले आहेत.

पांडुसुता, सर्व कर्म मला अर्पण केलोस की सर्वत्र माझ्या प्रसन्नतेचा तुला लाभ होईल. नंतर तो माझा प्रसाद झाला की माझे ज्ञान सिद्धीला जाईल आणि त्यामुळे निश्चितपणाने तू माझ्या स्वरूपात येऊन मिळशील. आता ही अवस्था झाली की साध्य आणि साधन हा विषयच संपतो, किंबहुना तुला काही करावयाचे उरत नाही.

अर्जुना, सर्व कर्म मला अर्पण करीत जा. हे खरे म्हणजे तुला सांगण्याचीसुद्धा जरूरी नाही. तू नेहमी तसे करीत आलाच आहेस आणि त्यामुळेच माझी प्रसन्नता तुला लाभली आहे. मी तुझ्यावर इतका प्रसन्न आहे की सध्या युद्धाचा प्रसंग असून त्याचा अडथळा न मानता तुला उपदेश करता आहे. मी तुझ्यावर असा एकावेळीच भाळलो आहे आणि प्रसन्न होऊन प्रपंचासाहित अज्ञान जाते, एकटा मीच गांघर हाते असा हा चमत्कार घडवून आणणारे गीताशास्त्र अनेक युक्तीच्या उपायाने तुला सांगितले आहे. नाना प्रकारांनी सांगितलेल्या या ज्ञानाने युक्त होऊन धर्माधर्माच्या कल्पनांना जन्म देणारे अज्ञान अर्जुना, तू टाकून दे. आशा दुःखाला, निंदा पापाला आणि दुर्भाग्य दैन्याला जन्म देते. त्याप्रमाणे अज्ञान, स्वर्ग, नरक सूर्यावर्णाच्या धर्माधर्मास जन्म देते. असे हे अज्ञान, ज्ञानयुक्त होऊन तू टाकून दे. हातात दारी घेऊन सर्पांच्या आभासाचा त्याग करावा, स्वप्नात दिसणाऱ्या परिचाराच्या निद्रात्याग करून नाश करावा त्याप्रमाणे ज्ञानाने अज्ञानाचा नाश कर.

कात्रीळ घरी झाली की दृष्टि स्वच्छ होऊन चंद्रावर भासणारे पित्रलेपण जाते व्याधी गली की ताडाचा कडपणा नाहीसा होतो. दिवस बुडला की मृगजळ संपते, लाकडांचा त्याग केली की अग्नि विझून जाता. त्याप्रमाणे धर्माधर्माचे टवाळ दाखवणारे जे मुळातले अज्ञान त्याचाच त्याग कर म्हणजे धर्माधर्माच्या कल्पनेचा आपोआप निरास होईल.

निद्रेबरोबर स्वप्न संपते त्याप्रमाणे अज्ञान गेल्याबरोबर विश्वाभास नाहीसा होतो आणि सहजच मी एकटाच काय तो उरतो. माझ्यावाचून मग भिन्नाभिन्न काही रहात नाही.

अर्जुना, तू अज्ञानाचा त्याग केलास की तुझी ही भूमिका सिद्ध होईल आणि

'सो ऽ हं'

या वाधाने तू ब्रह्माच्या ठिकाणी अनन्य होशील माझ्याकडून स्वतःला वेगळे न मानणे असं एकच मानणे याचंच नाव मला शरण येणे आहे. मला अनन्यभावाने शरण येणे म्हणजे माझ्याहून स्वतःला वेगळे न मानणे हे आहे. घट फुटला की आतील आकाश बाहेरच्या आकाशास जाऊन मिळते त्याप्रमाणे ऐक्यभावाने मला शरण ये. लाट समुद्राला आणि सूर्यामणी सोन्याला ऐक्याने शरण जातो, तसा अर्जुना तू मला शरण ये. बडवानल समुद्राला शरण गेला खरा, पण समुद्रापासून वेगळा राहिल्याने त्याच्या पोटात राहून प्रदीप्तच राहिला ना ? तसे मात्र करू नको. वेगळा राहू नको. वेगळे रहाण्याची गोष्टच टाकून दे. मला शरण यावयाचे आणि पुन्हा जीवदशा शिल्लक ठेवावयाची या बोलाचा

धक्कार असो. या बोलण्याची लाज कशी वाटत नाही ? अरे, एखाद्या सामान्य राजाने जिचा अंगीकार केला अशी दासीसुद्धा राजाच्या बरोबरीची हांतें मग मी विश्वेश्वर भेटलो आणि जीवग्रंथी सुटली नाही हे असले अयोग्य शब्द कानावर पडूंसुद्धा देऊ नको. ताकातून लांणी एकदा बाहेर काढले की मग ते काही केल्या ताकात पुन्हा एकजीव हांत नाही. लोखंड उभे टांगून ठेवले तरी त्याला गंज चढतो पण त्याच लोखंडाला एकदा परिसाचा स्पर्श होऊन त्याचे सोने झाले की गंज त्याला काही करू शकत नाही, मळ त्याला शिवू शकत नाही. लाकडापासून काढलेला अग्नि प्रथम जरी लाकडातच होता तरी एकदा प्रदीप्त झाल्यावर लाकडात कोडून राहू शकत नाही. त्याप्रमाणे अद्वयत्वाने एकदा मला शरण आल्यावर धर्माधर्म तुला स्पर्श करू शकणार नाहीत. सूर्याला कधी अंधार दिसतो काय ? स्वप्नातला भ्रम जागृतावस्थेत भेटतो काय ? त्याप्रमाणेच एकदा माझ्याशी एकरूप झाल्यावर सर्वरूप असा जो मी त्या माझ्याशिवाय दुसरे काय उरणार ? म्हणून मला शरण ये. आणि मग धर्माधर्म, पापपुण्य, यांची काही काळजी करू नकोस. विचक्षण अर्जुना, पाण्यात पडलेल्या मिठाचे जसे सर्व पाणीच होऊन जाते तसा तू माझ्याशी एकरूप होऊन गेलास की पार्था, अरे तुझे पापपुण्य सगळे मी पाहून घेईन. मीच होऊन राहीन.

माझ्याहून द्वैतभावाने असणे हेच सर्व बंधरूप पाप आहे. ते द्वैतभावाचे पाप तू माझ्याशी एकरूप झालास की नाहीसेच होऊन जाईल. अर्जुना, केवळ मला अनन्य शरण आल्यामुळे तू आपोआप सुटशील. मला नीट समजावून घे. मी तुला सोडवीन.

अर्जुना, अरे ही प्रपंचाची चिंता सोड. पापपुण्याचे, धर्माधर्माचे भय सोड. देहाहंकार सोड आणि केवळ मला अनन्य शरण ये. माझे गुरे स्वरूप जाणून ऐक्यभावाने शरण ये. अरे मी तुला खास सोडवीन."

माउली म्हणतात. "देव एवढे म्हणून थांबले नाहीत. सर्व रुपाने रूपवान, सर्व दृष्टिमुळे डोळस, सर्वत्र वास करणाऱ्या श्रीकृष्णांनी सुवर्णकंकणाने शोभणारा आपला सावळा उजवा हात पसरला. शरण आलेल्या त्या भक्तराज अर्जुनाला आपल्याजवळ घेतले.

बुद्धिला काखेत मारून वाचा ज्या ठिकाणी न पोहचता निराश हाऊन परत फिरते त्या ठिकाणाचा प्रत्यक्ष अनुभव देण्यासाठी देवाने अर्जुनाला आलिंगन देण्याचे मिश्र केले. वाचा बुद्धिला जिथे अटक हांता त्या ठिकाणी देवाने अर्जुनाला नेऊन पोहचविले अर्जुनाचे आणि देवांचे हृदय एक झाले त्याने आपल्या हृदयातील ज्ञान अर्जुनाच्या हृदयात घातले. द्वैत न मोडता अर्जुनाला आपल्यासारखे केले दिव्याने दिवा लावावा तसे ते आलिंगन झाले. दह दोन दिसत होते पण आतून दह आणि पार्थ एकच झाले काय तो सुखाचा पुर वर्णन करावा ! अहा, धनंजयाला आनंदाचे भरते आलंय पण एवढा माठा देवसुद्धा त्या सुखाच्या पुरात वुडून गेला. एक महासागर दुसऱ्या महासागरास भटून दाघेही दुण्ट व्हावेत आणि त्या दाघांनी मिळून आकाशाला पाण्याची गवसणी घाल्यावे

तसे त्या दाघांचे मीलन झाले. आता ते मीलन आवरावे तरी कोणी आणि जाणावे तरी कोणी ? किंबहुना नारायणाने सगळे विश्व भरून टाकले."

मानूताई, या भाव्या म्हणजे गीतामृताचे खरोखर सार आहे. ह्या वाचताना आणि लिहिताना असे वाटते की आपल्या शरीराच्या अणुरेणुमध्ये तो भगवंत उसळून राहिला आहे. विजेच्या लहरींनी आपले अंग आणि अंग सळसळते आहे. जग प्रकाशाने भरून गेले आहे. वाटते हा अनुभव असाच राहील काय ? कानात ही आंवी गर्जना करते आहे.

"किंबहुना नारायणे विश्व कोंदले ।"

वाटते आहे देवांनी अर्जुनालाच आलिंगन दिले असे नाही तर अखिल विश्वालाच आलिंगन दिले आणि तेही त्या क्षणापुरते नव्हे तर शाश्वत काळासाठी देवांनी ही अनुभूति माउलीच्या शब्दात भरून ठेवली आहे. जो कोणी चित्त स्थिर करून खरोखरच अनन्यभावाने त्या करुणामयाला शरण जाईल त्यांच्यासाठी देवांनी वाहू पसरलेले आहेत हे स्पष्ट जाणवते. माउलींनी काय जादू करून ठेवली आहे हे कळत नाही. पण त्यांनी ह्या चार शब्दांत माक्षाची अनुभूति करून ठेवली आहे फक्त अनुभूति घेणारा, समुद्राचे आचमन करणारा अर्गास्त झाला पाहिजे इतकेच, असे मनात येते !

माउली पुढे म्हणतात, याप्रमाणे वेदाचे सूत्ररूपाने असलेले मूळ व सर्व अधिकाराचे केवळ एकच एक पात्रि असे ठिकाण जे गीताशास्त्र ते श्रीकृष्णांनी प्रकट केले.

गीता हे वेदाला मूळ कसे असे म्हणाल तर त्याचा प्रसिद्ध कार्यकारण संबंध युक्तिपूर्वक मांगता. वेद वेदाच्या निःश्वासातून जन्माला आले त्या सत्यप्रतिज्ञे देवांनी स्वतः आपल्या मुखांनी गीता सांगितली आहे आणि म्हणून वेदांना मूलभूत गीता आहे असे म्हणणे उचित आहे. अहां ह्या गीतमध्ये वेद पंजेचा बिडा उचलून बोलत आहेत.

स्वरूपाने नाश न पावता ज्याचा विस्तार जेथे लीन होऊन राहतो ते त्याचे बीज असे जगाने म्हणतात. वृक्ष सूक्ष्मरूपाने बीजामध्ये असता. कांडव्यात्मक संपूर्ण वेद गीतेमध्ये बीजाने वृक्ष असावा तसा आहे आणि म्हणूनही वेदांचे बीज म्हणजे गीता असे मी म्हटले ते तसे सहज दिसतही आहे.

कर्म, ज्ञान, उपासना हे वेदाचे तीन भाग गीतेमध्ये उत्तम रीतीने उमटले आहेत. अलंकारार्थाने रत्नानी सदांग भूतत्वाचे तसे हे तीन भाग वेदांच्या अंगावर शोभतात. आता कर्म, ज्ञान, उपासना ही तीन कांड गीतेमध्ये कशी कशी आहेत हे सांगता. पहिला अध्याय गीतज्ञानप्रवृत्तिची प्रवृत्ति आहे. दुसऱ्यामध्ये सांख्यशास्त्राचा अभिप्राय थोडक्यात आहे. तिसऱ्याच्या कामी ज्ञान हे प्रधान आहे. त्या शास्त्राचे सूत्र दुसऱ्या अध्यायात उभारले आहे. अज्ञानाने बांधलेल्यांनी मोक्षपदावर बसण्यासाठी साधन काय करावे ते तृतीयाध्यायामध्ये सांगितले आहे. देहाभिमान बंध सोडून काम्य निशिद्ध कर्म टाकून

विहित कर्म प्रमाद न करता करावे असा निर्णय देवांनी तिसऱ्या अध्यायात केला. शुद्धभावान कर्म करावे हा देवांच्या निर्णयाचा तिसरा अध्याय म्हणजेच कर्मकांड असे जाणावे.

नित्यादिक कर्मांचे आचरण केले की अज्ञानापासून मुटका होते असे जे देव म्हणाले, ते कसे घडते हे चौथ्या अध्यायात सांगितले. देव म्हणाले की मोक्षाची इच्छा झाली असता बद्ध सांसारिकाने विहित कर्म ब्रह्मार्पण बुद्धिने करावी ही युक्ति देवांनी सांगितली. देह, वाचा, मन यांच्या योगे जे जे विहित कर्म निपजेल ते सर्व ईश्वरोद्देशाने कर असे देवांनी सांगितले, कर्मयोगाने ईश्वराच्या ठिकाणी उपासना कशी करावी हे चौथ्या अध्यायाच्या शेवटी सांगितले. तेथपासून अकराव्या अध्यायाच्या शेवटापर्यंत कर्माने देवाची पूजा करावी हे सांगितले. चारपासून अकरापर्यंतचे हे आठ अध्याय स्पष्ट देवताकांड आहे हे पडदा दूर करून मी स्पष्ट सांगतो. ईश्वराच्या प्रसादाने आणि श्रीगुरुसंप्रदायाने जे खरे कोवळे ज्ञान अंकुरते ते अद्वेष्टा वगैरे वाराव्या अध्यायाच्या भागाने अथवा तेराव्या अध्यायातील अर्मानित्य वगैरेच्या वर्णनाने कसे वाढवावे हे देवांनी सांगितले. म्हणून बाराव्यापासून पंधराव्या अध्यायापर्यंत ज्ञानरूपी फळाच्या परिपक्वतेबद्दल देवांनी सांगितले. म्हणून बाराव्या अध्यायापासून ऊर्ध्वमूल या श्लोकापासून सुरू होणाऱ्या पंधराव्या अध्यायापर्यंत ज्ञानकांडाचे निरूपण झाले आहे. याप्रमाणे कर्म, उपासना, ज्ञान ह्या तिन्ही कांडांचे निरूपण करणारी गीता ही गोजिरवाणी श्रुतीच आहे. या श्रुतीने श्लोकरूपी रत्नांचे अलंकार घातले आहेत. हे असो, कांडत्रयात्मक असलेली गीतारूपी श्रुती मोक्षरूपी फळ अवश्य प्राप्त करून घ्यावे म्हणून गर्जना करीत आहे.

या मोक्षाचे साधनच असलेल्या ज्ञानाशी नित्य वर करणारे जे अज्ञान त्याचे वर्णन सोळाव्या अध्यायात केले आहे. मुक्कामावर पोचविणारा शास्त्ररूपी रक्षक बरोबर घेऊन अज्ञानगुणांचा वैरी जिकावा असा निरोप सतराव्या अध्यायात देवांनी सांगितला. याप्रमाणे पहिल्या अध्यायापासून सतराव्या अध्याया अखेरपर्यंत देवांनी आपला निश्वास जो वेद तो स्पष्ट करून दाखवला. आता ह्या सतरा अध्यायांचे तात्पर्य ज्यात एकत्र सांगितले आहे तो हा अठरावा कलशाध्याय आहे.

हा श्रीभगवद्गीता ग्रंथ सगळ्या ज्ञानाचा समुद्र आहे. मूर्तिमंत वेदच आहे पण ओदारांच्या बाबतीत वंदापेक्षाही श्रेष्ठ आहे. वेद अत्यंत संपन्न खरा पण तीन वर्णांच्याच कानी त्यांनी आपले ज्ञान असावे असा नियम करून आपल्या मनाची कृपणताच दाखवली. संसार-दुःखात सापडलेल्या स्त्रीशूद्रादिकांना आपल्या ज्ञानाचा लाभ घेण्यास अधिकार नाही असा निर्णय करून वेद स्वस्थ राहिले. विचार केल्यावर मला वाटते की मागचे हे उणे फेडावे आणि कृणाच्याही उपयोगी पडावे या सदबुद्धिने वेद गीतारूपाने पुन्हा प्रकट झाला. आता या गीतेची सेवा कोणत्याही रूपाने करणाऱ्या संसाराच्या चक्राट्यावर मंक्षाचे मुक्तद्वार उघडले आहे. ही गीता आता अर्थ जाणून घेणाऱ्याच्या मनाने प्रवेश करत. गीता

एकणांवाच्या कानाच्याद्वारे आत प्रवेश करतं. जपाच्या, पाठाच्या मित्रानं मुखात बस्ती करत आणि मोक्षाचे वरदान करतं. गीतेचा पाठ जो जाणतो त्याच्या संगतीमध्ये राहून स्वतः गीता लिहून काढून किंवा पुस्तकमिषाने जवळ वाळगूनदेखील मनुष्य मोक्षाचा अधिकारी होतो आहे. वेदांनी गीतेचे रूप धारण करून शुद्ध मोक्षसुखाचे अन्नछत्र घातले आहे. आता उत्तम, मध्यम आणि अधम असा भेद इथे नाही. अंतरिक्षात विहार करण्यास, पृथ्वीवर वसण्यास आणि सूर्यप्रकाशाला वावरण्यास जसे आकाश हंच आवार आहे त्याप्रमाणे उत्तम, मध्यम आणि अधम असा भेदभाव मनात न आणता केवळदान करून जगाला निर्विघ्न्यासाठी हा वेदाचा नवा अवतार कृपणपणाच्या अपकीर्तीला भिऊन झाला आहे. गीतेच्या पोंटात शिरून त्याने आता उत्तम कीर्ती मिळविली.

महज सेवन करता यावे असं सुंदर रूप वेदांनी गीतमध्ये घेतले आणि श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या संवादातून हा बोध प्रफुल्लित करीत नेला.

श्रीकृष्णांनी उपदेश अर्जुनाला केला पण त्या उपदेशाने त्रिलोक्याचे कल्याण झालं. चातकाची दया येऊन मेघ पाणी घेऊन धावतो पण त्या वृष्टिने चराचराची शांती होते. अनन्यर्गात कमळासाठी सूर्य उगवतो पण त्रिभुवनाचे डोळे सुखी होतात. अर्जुनाच्या निर्मित्ताने श्रीराज भगवंतांनी गीता प्रकट केली आणि सर्व जगाच्या माथ्यावर असलेले संसाराचे ओझे फेडले. सर्व शास्त्ररूपी रत्नाचे तेज प्रकट करून दाखवणारा हा सूर्यच उगवला आहे. लक्ष्मीपतीच्या मुखरूपी आकाशातला गीता हा सूर्यच नव्हे काय ?

अहां, पार्थ या ज्ञानाला पात्र झाला आणि त्याने आपले कुळ धन्य केले. या अर्जुनानेच गीता हा जगाभांवती स्वतंत्र कोटच निर्माण केला आहे. आता जगाचे खास संरक्षण होईल. माउली म्हणतात, "अद्वैतात बुडून गेल्यावर त्या आपल्या दैववान सख्याला पुन्हा द्वैतभावावर आणण्यासाठी देवांनी त्याला हाक मारली आणि म्हटले,

"अर्जुना रे, भानावर आहेस ना ? अरे, मी ज्या शास्त्राचा तुला उपदेश केला ते तुला पटले का ? कळले का ? अरे, तुला मनापासून पटले का ?

भानावर येत अर्जुनाने उत्तर दिलं, "हां, हां, देवा, तुम्ही जे जे सांगितले ते ते मला पटले. आपल्या कृपेने मला तें पटले.

तव्हा दैव म्हणालं, "अर्जुना, हे ज्ञान तुला पटले हे फार चांगले झाले. आता ते तू ज्या जांदाच्या स्वाधीन होऊन गेलं. पण पार्था, ह्या ज्ञानाच्या जपणुकीबद्दल फार दक्ष रहा वर का. अर, एखादी वस्तू हस्तगत झाली तरी ती भांगण्याचे भाग्य लाभावे लागते आणि न कर्तव्यतच लाभत हे ध्यानात घे. कसे घडते बघ. न विरजलेल्या दुधाचे भांडेच असा ता क्षीरसागर धुसळण्यासाठी देवदानव एकत्र आले. दोघांनीही खूप सायास केले. कष्ट पळाय घेऊन ता अमृतकुंभही त्यांच्या दृष्टिच पडला पण त्या अमृताचे रक्षण कसे करावे हे त्यांना कळलंच नाही अमरत्व घेण्यासाठी जे अमृत वाढलं त्यामुळे दैत्याला

मरण पत्कराव लागले. तेंव्हा लक्षात ठेव की वस्तू भाग्याने प्राप्त झाली तरी तिचा भोग कसा घ्यावा हे कळले पाहिजे. ती वस्तू जतन कशी करावी याचे ज्ञान हवे. नाही तर ते ज्ञान उलट परिणाम घडवून आणील.

पूरुरव्याचा नातू नहुष राजा हा फार पराक्रमी व सद्गुणी होता. हातून ब्रह्महत्या झाल्याने इंद्राला इंद्रपदास मुकावे लागले. तेंव्हा देव आणि ऋषी यांनी एकमताने नहुषाला इंद्रपद दिले. त्याठिकाणी तो अगदी ऐष-आरामात राहू लागला पण विषयलंपट होऊन इंद्रपदाप्रमाणे इंद्राणीचीही प्राप्ती व्हावी अशी इच्छा धरून त्याने तिला बांलाविले. हे संकट टळावे म्हणून तिने निरोप पाठविला की, "अपूर्व वाहनात बसून आपणच माझ्याकडे यावे." नहुषाने सप्तर्षीनाच रथाला जोडले आणि त्या रथात बसून तो तिच्याकडे निघाला. उतावीळ होऊन तो ऋषींना "सर्प सर्प" चला चला असे म्हणू लागला व त्याने लाथही मारली. अगस्तींना फार राग आला आणि त्यांनी "तू सरंयोनीत जन्माला येशील" असा शाप दिला. ह्या शापाने नहुष इंद्रपदाला मुकला आणि सर्प होऊन पृथ्वीवर पडला. ही गोष्ट तुला माहित आहेच. ती ध्यानात ठेव. अर्जुना, तू फार पुण्य केलेस आणि त्यामुळे गीतारूपी श्रेष्ठ शास्त्र ऐकण्यास पात्र झाला आहेस. आता या शास्त्राचा संप्रदाय अंगिकारून या शास्त्रार्थाचे चांगल्यारीतीने आचरण कर बरे का. संप्रदायानुसार अनुष्ठान केले नाहीस तर त्या अमृतमंथनासारखी स्थिती होईल. बाबा, उत्तम गाय मिळाली पण धार काढण्याची हातोटी माहित असली तर ना दूध प्यायला मिळणार ? त्याप्रमाणे गुरुप्रसन्न होतील, शिष्याला खरोखर विद्याही साध्य होईल पण ती विद्या संप्रदायाप्रमाणे अनुष्ठान केले तरच फलित होते. एरवी नाही. या गीताशास्त्राचा संप्रदाय तुला सांगतो तो तू नीट ऐक.

अर्जुना, तुझ्या आस्थेमुळेच तुला हे गीताशास्त्र प्राप्त झाले आहे, हे विसरू नको. ज्याला आस्था नाही अशा तपोहीन माणसाला गीता कधीही सांगू नकोस. वेदांनी अंत्यजाला जसा वाळीत टाकला तसा जो तपस आहे पण गुरुभक्तिच्या बाबतीत द्विधा आहे त्याला हे शास्त्र सांगू नकोस. कावळा चयांवृद्ध आहे म्हणून यज्ञाचा अवशेष प्रसाद त्याला कृणी देत नाही. त्याप्रमाणे गुरुभक्तिहीन तपसाला गीता कधीही देऊ नकोस. तपही करतो, गुरुभक्तिही आहे पण गीता ऐकण्याची इच्छा नाही अशा माणसालाही गीता देऊ नको. तो तप आणि गुरुभक्ति या दोन्ही अंगानी उत्तम असला तरी गीता श्रवणाला मुळीच योग्य नाही. मोती टपोरे आहेत, पाणीदार आहेत, मौल्यवान आहेत पण त्याला वेजच नाही तर त्यात दारा कसा जाणार ? त्याची कंठी कशी होणार ? सनूद्र रत्नांल आहे हे कोणी नाकवून करीत नाही पण त्यावर होणारी पावसाची वृष्टि फुकटच जाते ना ? अरे, ज्याचे पोट भरलेले आहे त्यालाच आग्रहाने दिव्यान्न वाढण्यापेक्षा जो भूक मला आहे त्याला वाढण्याचे उदारपण का करू नये ? म्हणून इतर बाबतीत योग्यता असली आणि गीता श्रवणाची नावड असली तर त्याला मुळीसुद्धा देऊ नकोस. अरे, जिथे जे योग्य

$$\frac{1}{2} \cdot \frac{1}{2} = \frac{1}{4} \quad \text{and} \quad \frac{1}{4} \cdot \frac{1}{4} = \frac{1}{16} \quad \text{and} \quad \frac{1}{16} \cdot \frac{1}{16} = \frac{1}{256} \quad \text{and} \quad \frac{1}{256} \cdot \frac{1}{256} = \frac{1}{65536}$$

माझ्या भक्ताना आणि मला दृष्टपणाने वांलणारे जे जे कोणी असतील ते ते सर्वजण गीताशास्त्र श्रवणास मुळीच योग्य नव्हेत. दिव्यावाचून रात्रीची मोकळी ठाणादवी असत तशी त्याची बाकीची सर्व साधनसामुग्री व्यर्थ आहे अस समज. अंग गोर आहे, तरुण आहे, अंगावर लेणी पण घातली आहेत फक्त त्या शरीरात प्राण तेवढा नाही. सोन्याचे सुंदर घर निर्माण केले आहे खरे पण दार नागिणीने अडविले आहे दिव्यान्न घाग्न आहे, उत्तम आहे पण त्यात काळकूट वीथ मिसळलेले आहे एखाद्याची मंत्री अगदी उत्तम पण त्या मंत्रीमध्ये कपट लपलेले आहे तशी ह्या सगळ्या सामुग्रीचा अवस्था आहे. प्रबुद्धा, तप, भक्ति, बुद्धि असून तो भक्त माझी किंवा माझ्या भक्तांची निदा करीत असेल तर ते सगळे बाकीचे फुकट आहे.

दवाच्या ह्या सांगण्यावरून श्रीरामकृष्णांच्या चरित्रातला प्रसंग आठवतो. त्यांना स्वतःला काणी काही म्हटलं, निदा केली तरी त्यांना त्याचे काही एक वाटत नसे पण श्रीकालीची काणी निदा केली तर मात्र त्यांचा धीर सुटत असे व ते त्याच्यावर रागावत असत. स्वामी विवेकानंदाचा प्रथम प्रथम ईश्वराच्या साकार स्वरूपावर विश्वास नसे व त्याबद्दल ते श्रीरामकृष्णाशी चर्चेवर वाद घालीत. एक दिवस वादाच्या भरात स्वामीजी कालीला काही निदर शब्द वाचून गेले. श्रीरामकृष्ण त्यांना म्हणाले, "बाबा रे, तू मला काय वाटलं त वाच माझ्या आठवला का ?" तरीही विवेकानंदाचा पट्टा थांबेना. तेव्हा रागाने श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "माझा, निघ उथून जा. माझ्या इथे येऊन माझ्या आईला नाचवेलस " आजपर्यंत उथ यत जाऊ नकोस " हे एकूण विवेकानंदांना वाईट वाटले परंतु, म्हणून ते वाचत न तेथेच एका घाबल्या जडून बसले. काही वेळाने श्रीरामकृष्णांना रहावेनासे होऊन ते उठून त्याच्या जवळ गेले आणि एखाद्या लहान मुलासारखे त्यांना कुरवाळीत म्हणाले, "तू माझ्या आठवला का घर नाच ठेवलोस ?" म्हणून माझा धीर सुटला. आईला काणी नाच ठेवतली मला सहन होत नाहीत. तुला काय बोलायचे ते मला बोलत जा."

देव अर्जुनाला तांच कायदा समजावून सांगत आहेत की, निदक गीताशास्त्राचा अधिकारी होऊच शकत नाही. त्याच्या हाती गीताशास्त्र कधीही देऊ नकास. आता निप्रथ सांगून झाल्यावर देव विधी सांगत आहेत. ही गीता कुणाच्या हाती द्यावी हे समजावून देऊन देव म्हणत आहेत, "पार्था, गीतेला मंदिर बांधले पाहिजे धनुर्धरा, तपाच्या गुंड्यानी पाया बळकट बांधून घ्यावा. मग गुरुभक्तिचा प्रासाद बांधावा. मंदिराचा श्रवणच्छा हा दरवाजा अहोरात्र उघडा ठेवावा. निदा करावयाची नाही ह्या नियमाचा रत्नाचा कळस वर ठेवावा आणि मग भक्तिरूपी शुद्ध गाभान्यात गीता ह्या रत्नशेखराची प्राणप्रतिष्ठा करावी. तू असे केलेस की या जगात माझ्या वरोबरच्या योग्यतेला येतील.

ॐ कार हा ॐ या एका अक्षराच्या रूपाने अ, उ, म या त्रिमूर्तिकेच्या पोटी गर्भवासामध्ये अडकला होता. वेदाचे बीज असा हा जो ॐ कार तो गीतेच्या विस्ताराने विस्तृत झाला. गीता म्हणजे जणू काय गायत्रीच. श्लोकरूपी फळांनी व फुलांनी प्रफुल्लित झाली. आईशिवाय ज्या बाळाला दुसरे जीवन नाही त्याची आणि त्याच्या आईची भेट करून द्यावी त्याप्रमाणे जो माझ्या भक्ताची आणि ह्या गायत्री मंत्राचे रहस्य सांगणाऱ्या गीतेची ओळख करून देईल तो देहपातानंतर मद्रूपच होईल. गीता आणि भक्त यांची आदराने भेट करून देणाऱ्याला इतके अपरिमित फळ मिळते. शरीररूपी अलंकार घालून तो माझ्यापासून वेगळा वावरत असला तरी जीवे, प्राणे तो माझा आवडता असतो. ज्ञानी, कर्मठ, तापसी ही माझ्या अंतरंगातीलच माणसे खरी पण या खुणेच्या मंडळीतही गीता सांगणारा मनुष्य मला जितका आवडतो तितका दुसरा कोणी आवडत नाही.

अर्जुना, अरे गीता सांगणारा तो माझा भक्त भक्तजनांच्या मेळाव्यामध्ये गीता सांगतो आणि सगळ्या जगात त्याच्या योग्यतेचा दुसरा कोणी नाही अशी माझ्याकडून वाहवा मिळवतो. मज ईश्वरावरच्या प्रेमाने निगवोषणाने गीतापठण करताना तो संतांच्या सभेचे भूषण होतो. नवपल्लवांनी झाडांना रोमांचित करीत वसंत वनात प्रवेश करतो त्याप्रमाणे तो आपल्या पठणाने श्रोत्यांच्या अंगावर रोमांच उभे करतो. झुळझुळ वाहणाऱ्या वाऱ्याने पाने सहज डोलावी तसे श्रोते डोलू लागतात. मकरदाने फुले भरून जावी तसे श्रोत्यांचे डोळे आनंदाश्रूंनी भरतात आणि कांकिळ पक्ष्याच्या पंचमस्वराप्रमाणे कंठ दाटून श्रोत्यांच्या तोडून अस्फुट आनंदोदगार निघू लागतात. अर्जुना, त्याच्या गीता पठणाने हा असा आनंदसोहळा घडतो. जन्माचे साथक झाले असे चकोराला चंद्र आकाशात उगवला की वाटते. आकाशात नव्यानेच मंघ आले आणि गर्जना करू लागले की मंघ नचत त्यांना ओं देऊ लागतो. सज्जनांच्या मेळाव्यामध्ये माझ्या स्वरूपदर्शनाचा हेतू मनात ठेवून गीतेतील पदरत्नांचा अमर्याद व्रथाव करतो मागचे पुढचे भक्त न्याहाळून पाहिले तरी त्याच्याएवढा माझा प्रियतम कोणी नाही असेच मला कळले.

अर्जुना, काय सांगावे ? जो गीतार्थाची मेजवानी संतांना करता त्याला मी यथार्थत मड्या जिझारी आणून ठेवतो. जो गीतार्थ सांगता त्याला ह असे अमाप फल मिळतेच

पण अर्जुना, तुझ्या माझ्या भटीत हा संवाद वाढत गला आणि त्या सवादाच्या गावी माक्ष प्राप्त करून दणार उभाय रहायला आले. सकलार्थ दणारा हा आपला दाघाचा सवाद पदांचा अर्थही न करता नुसती गीता जा पाठ म्हणता त्यानेसुद्धा ज्ञानाग्नि प्रदीप्त करून मूळ अज्ञानाची आहुती त्या अग्निम दिली अस हाऊन मी परमात्मा त्या गीतापाठ म्हणणाऱ्यावर सन्तुष्ट होता. हे चतुरा अर्जुना, गीतेच्या अर्थाचा आढावा घेऊन ज्ञानी पुरुष जेथे प्राप्त होतात ते ठिकाण त्या गीतापाठकास गीता म्हणण्यामुळे व गीतच नुसत व्यनं करायामुळे मिळत गीता ही सर्वांची आई आहे. तिच्याजवळ जाणते आणि नणत मूल अस भदच नाही तिची कृपा सर्वांवर करुणेतें वर्षाव करीत असते.

मालुताई, एका व्यक्तिगत अनुभवाची कृतज्ञतापूर्वक नोंद करीत आहे. प्रसंग जसा घडला तसा आपल्या डाळ्यासमार उभा रहावा म्हणून विस्ताराने लिहिते आहे.

१९७७ साली आमच्या ज्ञानेश्वर कन्या सखी मंडळाचे ज्ञानेश्वरीचे पहिले प्रवचन पारयण पूर्ण झाले. १९७७ साली आम्ही सुरवात केली. १९७७ च्या भाद्रपद महिन्यात अगदी शेवटचा भाग आला. आठवड्यातून एकदा जमावयाचे व जमतील त्या व तेवढ्या आव्या दोड तासात संपवावयाच्या, थोडी चर्चा करावयाची, मला जुळेल तसा मी अर्थ सांगायचा असा आमचा क्रम सात वर्षे चालला होता. १९७७ च्या डिसेबरमध्ये समान्ती हाडल असा अंदाज होता. आमच्यापेकी मंदाताई टेबे ऑस्ट्रेलियाला निघाल्या म्हणून भेटायला आल्या तव्हा म्हणाल्या, "मी आता निघाले. माझी तेवढी ज्ञानेश्वरी अगरी रहाणार." मी म्हटलं, "आपण सर्वजण आठ दिवस रोज यायला तयार असला तर मी राज दान ताम सांगायला तयार आहे. आपण वाईट वाटून घेऊ नका. आपण पूर्णच करूया."

सगळ्या मांत्रणी तयार झाल्या व रोज दोन तास बसून झपाट्याने मोठ्या आनंदाने पुढे पुढे चाललो होता. समान्तीचा दिवस आला भाद्रपद वद्य पंचमी घरात महालय. सकाळपासूनच सावळ्याच्या सवयंगाकाची गडबड म्हणून मी फुले घेई आणण्याची भर्गनेचे गडबड एकून त्यांना आदल्याच दिवशी म्हटले उद्या आपण सकाळी आला तर भट कायचे कठीण आहे ब्राह्मण जवून. पिडदान हाऊन आम्हाला जेवून उठायला दोन वाजून जातील तव्हा मला सवळ्यात रहावे लागेल बाहेर येता यावयाचे नाही. आपण फल माग आणाल त्या महिन्यातच टेवायला लागतील. गैरसमज करून घेऊ नये कृपा." सर्वांना कवूल केल. सकाळपासून पहाऱ्याच्या हॉलमध्ये फुले, माळा, प्रसादाचे पुड यांच्या दुरड्या लागल्या.

मला सर्व उरकण्यास दोन वाजून गेले. पिडदान वगैरे असल्याने माजघर मोकळे केले होते. दोनानंतर महालयाचे साहित्य आवरून वंठक घातली. एका बाजूस पूज्य

स्वामी स्वरूपानंद व दुसऱ्या वाजूस पृथ्व स्वामी सत्यदेवानंद यांच्या तर्सावरी मांडल्या त्या दोहांच्यामध चौरंगावर आमच्या लहानपणची पालखी ठेवली आणि कुंदा नेलकर या मानस कन्येस म्हटले, "कुंदा, आता त्या फुलाच्या करंड्या आत आण आणि सगळी फुलाची सजावट तुझ्या मनाने कर. सकाळपासून धांदल चालली आहे मी आता जरा वेळ स्वस्थ बसते, अर्धातास बसते. आणि मग आज सांगण्याचा जो शेंवटचा भाग आहे तो आणखी एकदा वाचून ठेवते."

दुपारची साडेतीनची वेळ होती. कुंदा हार गुंफून लावत होती शेंवटी ती खुर्चीवर चढली आणि देवघराच्या लाकडी नक्षीच्या कमानीत मोठी डेलियाची फुले बसवू लागली. फुलांचे देठ चागले लांबसडक होते. तिने ते देठ नक्षीतून ओढून घेऊन फुलं नीट बसविली. मी बसून नुसती पहात होते. मनात विचार येत होते. त्यातून एका विचाराने अगदी स्पष्ट रूप घेतले. मी हात जोडून दोन्ही स्वामींना नमस्कार केला आणि मनात म्हटले, "गीतेच्या अर्थाची जो भक्त संताना मेजवानी करतो तो देवांचा लाडका हातो असे देवांनीच म्हटले. नुसत्या गीतापाठकालाही तेंच फळ देव देतात असेही म्हटले. मी गेली सात वर्षे जशी जमेल तशी सेवा केली आहे. जाणते नेणते मूल तर गीतेला सारखेच आहे ना ? मग माझी सेवा कशीही झाली असो रुजू झाली असेलच. पण महाराज, मला ती सेवा पोचल्याची खूण मिळाली पाहिजे. स्वप्न दृष्टान्ताने माझे समाधान होणार नाही सर्वांच्या डोळ्यांना दिसेल अशी खूण मला आपण दिलीच पाहिजे."

मी अगदी लहान मुलासारखा हट्ट केला. चार वाजता सर्व तयारी झाल्याचे पाहून उठले. हट्ट विसरून गेले. दान तास आनंदात डुबत प्रवचन पूर्ण करून पसायदान म्हणून सात वर्षांच्या सेवेची सांगता केली. इतका अपूर्व सोहळा झाला की आता जे माउलींनी वणन केले तो आनंद आमच्या ह्या माजघरात त्या दिवशी भरभरून वाहू लागला. कुणाचेही डोळे कोरडे राहिले. ज्ञानेश्वरी पालखीत ठेवली. आरती प्रसाद झाला. सगळीं मांड्याने मांड्याने प्रेमाने ओटी भरली. पालखी देवघराच्या दारात होती. ओटी भरल्यावर श्रोअंवावाडच्या पाया पडावे म्हणून मी पालखीच्या दांड्याखालून वसून पलीकडे गेले. देवघराच्या दारातून आत पाऊल टाकते तांचे कमानीच्या नक्षीत कुंदाने वसवलेले फूल माझ्या डोक्यावर अलगद पडले ! !

मालूताई, काय सांगू आजही त्या प्रसंगाची आठवण झाली तरी अंगावर काटा उभा राहतो आहे. मालूताई, ती खरोखरच आई आहे. आपण हट्ट करावा आणि तिने तसे पुरवावा ! त्या उभयता स्वामींनी सेवेची पावतीच दिली व दस्तुरखुद्द होते प्रत्यक्ष त्या भगवंताचे ! कसा सांगू तो आनंद !

माझ्या मुलींना ही हकीकत जेव्हा पुण्यास मॅगनली तेव्हा त्या म्हणाल्या, " काय आक्का ! देवाजवळ अशी पावती मागायची का ?" मी म्हटलं, "अग, हो हा. देवाजवळच मागायची दुसरी जागा आहे काय मागायला ? देवांनी का असे म्हणावं को

तो माझा भक्त मला आवडतो. त्यांनी माझा हट्ट पुरवलाच पाहिजे की मग. मी जर असा हट्ट केला नसता तर हा आनंद मला कसा मिळाला असता सांगा बर !" अशा ह्या आमच्या मुली आमच्याही पुढे वाटचाल करीत आहेत.

त्यावेळी स्वामी सत्यदेवानंद सांगलीस आले होते. त्यांना ही सगळी हकीकत लिहून कळवल्यावर त्यांच्याकडून आलेले उत्तर माझ्यासमोर आहे. १२-१२-७७ रोजी ते लिहितात,

"काही अतर्क्य व अशक्य कोटीतील घटना वास्तवात अनुभवास येत आहेत. तुमचा निर्निर्मित आनंदही वर्धिष्णू आहे हे वाचून धन्योऽहं धन्योऽहं असे मलाच म्हणावेसे वाटते."

हे सगळे लिहिण्याचे कारण एवढेच की माउलींनी गीतेच्या ह्या दोन श्लोकावर केलेल्या विवेचनात एक रसभरही अतिशयोक्ति नाही. अनुभवासाठी ठाण मांडून बसणाऱ्याला आजही भगवंत अनुभव देण्यास वचनबद्ध आहेत. हे अपरोक्षानुभूतितून आणि कृतज्ञेने भरलेल्या अंतःकरणापासून सांगितलेच पाहिजे. एरवी दुसरा काही हेतू नाही

देव म्हणत आहेत. "पार्था, परमार्थाच्या सर्व मार्गांची निदा करणे टाकून शुद्ध आस्थेने जो गीता श्रवण करतो त्याच्या कानावर गीतेची अक्षरे पडतात न पडताच तांच त्याचे पाप पळून जाते. अरण्यामध्ये अचानक घणव्या लागला की वनातले प्राणी सैराचैरा धावत सुटून घाट सापडेल तिकडे पळून जातात किंवा उदयाचलावर सूर्य झळकल्याबरोबर अंधार आकाशाच्या पांकळीत नाहीसा होतो त्याप्रमाणे कानाच्या महाद्वारी गीतेचा गजर झाला की सर्वांच्या आरंभापासूनचे ऐकणाऱ्याचे पाप नाष्ट होते. त्याप्रमाणे पुढील जन्म परंपरा स्वच्छ, शुद्ध पुण्यरूप होते. इतकेच नव्हे तर याहीपेक्षा अलोट फळ प्राप्त होते. गीतेची जितकी अक्षरे कानाच्याद्वारे आत शिरतील तितके अश्वमेध यज्ञ केल्याचे पुण्य प्राप्त होत. म्हणून म्हणतां अर्जुना, गीता श्रवणाने पाप जाते, धर्माचा उत्कर्ष होतो, न मागता स्वर्गाच्या राज्याचे ऐश्वर्य प्राप्त होते. पार्था, तो भाग्यवान भक्त माझ्याकडे यायला निघतो तेव्हा पाहिला मुक्काम स्वर्गात करतो. जे आवडेल ते ते भोगतो आणि शेवटी माझ्यात येऊन मिळता. जास्त काय सांगू ? धनंजया, ऐकणाऱ्याला, वाचणाऱ्याला गीता अशा ब्रह्मानंद स्वरूपाचे फळ देते.

आता त सगळी राह द पण सगळ्या ज्या कारणाकरिता हे गीताशास्त्र सांगण्याची सगळी खुटपट केली त्या तुझ्या कामाचे काय आले ? मला सांग पांडवा. आम्ही हा जो शास्त्रसिद्धांत तुला सांगितला तो तुझ्या मनात ठसला की नाही ? आम्ही ज्या रीतीने तुला सांगितले ते तसल्या तसे तुझ्या मनापर्यंत पाचून तिथे स्थिर झाले की नाही ? का सांडीविखुरी मध्येच हगवत " का तू अनादरात टाकून दिलेस " हे घड्य, आम्ही तुला जे सांगितले ते तुझ्या हृदयापर्यंत नीट पाचले असले तर प्रथम मी विचारीन त्याचे स्पष्ट उत्तर लवकर दे

स्वरूपाच्या अज्ञानामुळे मागे तुला मोहाने भुलविले होते. तो मोह आता तुझ्या मनात आहे की गेला ? जास्त काय विचारू ? मला हे सांग तुला आपल्या ठिकाणी कर्माकर्म काही दिसते का अजून ? मी हं करीन, मी हं करणार नाही असे काही अद्याप तुला वाटते काय रे ? लवकर सांग बाबा."

माउली म्हणतात, "पार्थ, स्वानंदाच्या रसात पूर्णतया विरून जाईल म्हणून देवांनी प्रश्न विचारण्याच्या मिषाने अर्जुनाला भेद दशेला आणले. पार्थ पूर्णब्रह्म झाला आहे हे श्रीकृष्णनाथ जाणून होते. पण त्यांना त्याच्याकडून कार्य करून घ्यावयाचे होते म्हणून त्यांनी अर्जुनाला मर्यादेचे उल्लंघन करू दिले नाही. त्या सर्वज्ञाला आपण काय केले आहे हे काय कळत नव्हते का ? पण पार्थाला देहभानावर आणण्यासाठी देव प्रश्न विचारीत होते. अर्जुनाचा नाहीसा झालेला देहाहंकार परत जागेवर आणून देवांनी त्याला प्राप्त झालेले पूर्णपण सांगावयास लावले. क्षीरसागरातून बाहेर निघून आपल्या किरणांच्या समुदायाने अलंकृत असलेला पूर्णचंद्र क्षीरसागरापासून स्वरूपाने वेगळा न होता आकाशात वेगळा झालेला दिसतो त्याप्रमाणे अर्जुन क्षणांत मी ब्रह्म आहे हे विसरे, देहभानावर येई, तर जगच ब्रह्मरूप झाल्याची त्याला अनुभूति येई, तो अनुभव टाकतो, तो ब्रह्मपणाही विरून जाई असा ब्रह्मभावाने मांडत आणि मोडत तो मोठ्या दुःखाने देहाच्या सीमेवर आला आणि मी अर्जुन आहे या जाणिवेवर उभा राहिला.

मग थरथर कापणाऱ्या हाताने त्याने देहावर रोमांच उभे होते ते दाबले. अंगावर आलेले घामाचे थेंबे जिरवले, श्वासोच्छ्वास अव्यवस्थित होत असल्याने डोळ्यांना अंगाचा आधार दिला. चलनचलन विसरून तो स्तब्ध राहिला. दांढी डोळ्यामधून जे आनंदामृताचे भरते ओसंडत होते ते पुसून नाना प्रकारच्या उत्कंठेने कंठ दाटला होता. गळ्यात बांध बसला होता तो काढून बाचा विस्फळित झाली होती ती प्राणाने सावरून श्वासोच्छ्वास अनिर्यामित झाला होता, तो निर्यामित करून अर्जुन म्हणाला, "काय म्हणालात देवा ? मोह आहे की गेला ? महाराज, मोह गेला. एकटाच नव्हे तर आपला सर्व परिवार घेऊन निघून गेला. सूर्याने डोळ्याजवळ बाब आणि अंधार दिसतो काय विचारावे तसेच हे झाले. हे बोलणे कोणत्या गावी चालणार आहे ? श्रीकृष्णराया. आपण आमच्या डोळ्यांना प्रत्यक्ष दिसता अहा तंत्रद्वयानेच सगळे काम होऊन गेले असते पण आपण तोंडभरून आडपेक्षाही जास्त गोड बोलून उपदेश करता अहा आणि तो उपदेशही असा की, जो इतर कोणत्याही उपायांनी जाणता येणार नाही. देवा. मग मोह कसा राहील ? आपण "मोह गेला का नाही ? " असे विचारता म्हणून सांगतो. एवढी ह आता विचारण्यालाही नको, महाराज. त्रिवार सांगता की माह गेला, समूळ गेला. "मो अर्जुन आहे" अशा भ्रांतीने देहामध्ये गुंतून पडलो होता तो आता नुड्याशी ऐक्य झाल्यान मुक्त झाला आता विचारणे आणि सांगणे दांढीही उरले नाही.

तुझ्या प्रमादामुळे मला आत्मबोध झाला आहे. त्या मांहाचा कांदासुद्धा त्या बांधाने मनात उरू दिला नाही. कर्म करावयाच की न करावयाचे हे द्वैतापासून उत्पन्न होत आणि मी तर आता तुझ्याहून वेगळा उरलाच नाही. तव्हा मी आता करणारा तरी कोण न करणारा तरी कोण ? सगळे काही तूच आहस हे मी समजून चुकला आहे. आता यात्रिपर्या माझ्या मनात काहीही संशय उरला नाही. निश्चयंकरून जेथे कर्माचा संबंध नाही ते ब्रह्मस्वरूप मी झालो आहे. तुझ्या कृपेने मला आत्मस्वरूपाची प्राप्ती झाली. माझे कर्तव्य नि शेष गेले आहे. आता प्रभो, आपल्या आज्ञेवाचून मला काहीही उरले नाही आपल दृश्य कृष्णस्वरूप असं आहे की, ते इतर सर्व दृश्याचा ते नाश करते. कृष्णस्वरूप जीवाहून वेगळे आहे हे द्वैतच सर्व द्वैताचा निरस करते. देवा आपले ते कृष्णस्वरूप एक असून सर्व देशात सर्वकाळ वास्तव्य करते. ज्याच्याशी संबंध आल्याने संसारबंध संपतो, ज्याची आशा केली की इतर सर्व आशा नाहीशा होतात, जे एक भेटले की सर्व काही भेटल्यासारखे होते ता तू माझी गुरुमूर्ती आहस. तुझ्या प्रेमासाठी अद्वैतवांधाचे उल्लंघन करावे लागते. तूच एकाकीपणाचा सोवती आहेस. आपणच ब्रह्म होऊन कृत्याकृत्याचे प्रयोजन नाहीसे केले पाहिजे. देवा, तुमची अर्थाद संपन्न केली पाहिजे आणि मगच गंगा समुद्राला भेटायला गेली तर तिथे पांचल्याबरोबर समुद्रच झाली तशी भक्ताची अवस्था होत. भक्त तुला अद्वैतवांधातून भेटायला आला की तू त्याला आपल्या परमात्मपदाचा वाटा दतोस. अशा प्रकारचा तू करुणावत्सल स्वामी आहेस. देवा तुला कसलीही अपेक्षा नाही पण मला मात्र तुला गुरुपदावर बसवून तुझी सेवा करण्याची इच्छा आहे. श्रीकृष्णा, आपल्या मनात येईल की, ब्रह्मपदावर बसावण्याचे उपकार हा काय म्हणून मानतो ? महाराज, आपल्यामध्ये आणि माझ्यामध्ये भेदाचे कवाड होते. आपण ते दूर केले आणि मला गोड सेवासुखाची प्राप्ती करून दिली.

देवा, आपल्या पायाचे स्मरण करून प्रतिज्ञापूव्वक सांगतो की देवदेवेश्वरा, आपण वाटेत ते करण्याची आज्ञा करा. आपण सांगाल ते मी करीन. मनात थोडासाही संदेह आणणार नाही.

अर्जुनाच हे शब्द कानावर पडल्याबरोबर देव आनंदाने डोलू लागले. सुखाने भुलून गेल मनाशी म्हणू लागले. "मी सदा सफल. विश्वाचे फळ आणि साध्य पण आज अर्जुन मला फळ झाला."

आपल्या मनातील उपापणा गेला. तो पूर्ण झाला हे पाहून पौर्णिमेला समुद्र आनंदाने उचंबळून येत नाही का, आपली मर्यादा विसरून जात नाही का तशी देवांची अवस्था झाली. मर्यादाच्या बाहल्यावर कृष्ण व अर्जुन या दोगांचे लग्न लागल्याचे पाहून संजयही आनंदाने उचंबळून गेला.

त्या आनंदाच्या भगमध्य मंत्रय धृतराष्ट्राम म्हणाला. "महाराज, आपणा दोगांचे व्यासानी क्रम रक्षण केलं हो ! अहा एका, आपल्याला व्यवहारात वाचण्याचीसुद्धा दृष्टि नाही.

चर्मचक्षु नाहीत, अशा स्थितीत अर्ताद्रिय पदार्थ दाग्जाविणान्या ज्ञानदृष्टिच्या व्यवहारान त्यांनी आपल्याला आणले. रथ चालविण्यासाठी जे घोडे लागतात त्यांची परीक्षा करण्यासाठी आपण आम्हाला ठेवले एवढीच आमची योग्यता ! असे असताना व्यासांच्या कृपेने हा कृष्णार्जुनांचा अपूर्व संवाद मला ऐकावयास मिळाला. दोन्ही संन्ये एकाच कुळातील असल्याने कुठलाही पक्ष हरला तरी आपणच हरल्यासारखे आहे असे अशा ह्या दारुण युद्धाच्या प्रसंगी त्या व्यास महामुनींनी आपल्या ब्रह्मानंदाचा अनुभव द्यावा ही त्यांची आपल्यावर केवढी कृपा आहे ? धन्य झालो आपण महाराज !" असे म्हणून संजय गहिवरला पण त्या धृतराष्ट्राला काहीही पाझर फुटला नाही. चंद्रप्रकाशाने चंद्रकात पाझरतो पण पाषाणावर काहीच परिणाम होत नाही. त्याप्रमाणे धृतराष्ट्र निर्विकारपणाने मुकाट बसला होता. धृतराष्ट्राचा हा कोरडेपणा पाहून संजयाला घाटते की आता ह्या संवादाबद्दल काहीच जास्त बोलू नये. पण तो सुखाने इतका वेडा होऊन गेला होता की त्याला गप्प बसवेना. आनंदाच्या वेगाने बेहोष झालेल्या संजयाला हे निश्चित कळत होते की धृतराष्ट्राला हे सांगून काही उपयोग नाही तरी पण बोलल्याशिवाय त्याला रहावेना. तो आनंदाने म्हणाला, "महाराज, आपला पुतण्या अर्जुन जे म्हणाला ते अधोक्षजाला फार आवडले हो. अहो पूर्व समुद्र आणि पश्चिम समुद्र या दोहोत नावाचाच काय तो फरक एरवी सगळे पाणीच ! श्रीकृष्ण आणि पार्थ ही दोन नावे त्यांच्या देहाला असली तरी संवादाच्यावेळी त्या दोघांचे ऐक्यच होऊन जाते आहे. वंगळेपण नावालासुद्धा उरत नाही. आरशापेक्षाही चोख असे पदार्थ जर एकमेकासमोर आले तर ते एकमेक एकमेकाला पहातात त्याप्रमाणे देवासह अर्जुन आपल्याला देवांच्यामध्ये पहात होता आणि श्रीकृष्ण आपल्यासह अर्जुनाला अर्जुनाच्या ठिकाणी पहात होता. श्रीकृष्ण ब्रह्मस्वरूपात देव आणि भक्त सामावलेले पहात होता आणि अर्जुन त्याच ब्रह्मस्वरूपात भक्त आणि देव पहात होता. त्या दांघ्याशिवाय काहीच नाही तर ते आता काय करतील ? दोघेजण एकपणानेच नांदत आहेत पहा.

भेद नाहीसा झाला तर आता प्रश्नांतरे कशी घडणार ? आणि भेद राहिला तर संवादसुख कसे मिळणार ? द्वैतपणाने बोलत असता संवादाचे द्वैत नाहीसे करणारे त्यांचे बोलणे मी ऐकले. स्वच्छ केलेले दोन आरसे एकमेकापुढे ठेवले की कोण कोणाला पाहतो असे म्हणावे वर ? एका दिव्यासमोर दुसरा दिवा ठेवला तर कोण कोणाला प्रकाशमान करता आहे असे म्हणावयाचे ? एका सूर्यापुढे दुसरा सूर्य उगवला तर प्रकाशक कोण आणि प्रकाश्य तरी काण ? महाराज, याचा निश्चय करावयास जावे तर निश्चय कुठित हाता. सांगताच येत नाही. खरोखर संवाद करता करता ते दोघे अम एकरूपच होऊन गेले. अहो ते दोघे एकमेकात मिमळले याने तर काही आश्चर्य नाही पण दोन वाजूनी पाणी येत आहे त्याचा प्रतिकार करावा म्हणून जर मोठे मध्ये उभे राहिल तर त्या मिठाचे जसे निर्मिषार्थात पाणीच होते तशी माझी अवस्था ह्या दोघांच्या संवादाचा

मनात विचार करता करता झाली आहे. मीही ह्या ब्रह्मभावात विरूनच चालला आहे."

संजय असे थोडस बोलता न बोलता तोच अष्टसार्त्त्विक भावांनी त्याची संजयपणाची आठवण हरण करून कुठल्या कुठेच नेली. त्याचा देहाहंकार नष्टच होऊन गेला. अंगावर रोंमाच उभे राहिले. अंग संकांचित होऊ लागले. एकटा कंपच स्तंभ आणि खंद याना जिकीत होता. अद्रयानंदाच्या स्पर्शाने दृष्टि जलमय झाली. ते अश्रू नव्हते तर डोळ्यांना फुटलंलं प्रेमाचे पाझरच होते. पोटात काय मावत नव्हते हे कळेना, गळ्यात काय अडकत होते हे उमजेना. हुंदक्यामुळे वाचा उमटण्याचे बंद पडले. फार काय मांगाव अष्टसार्त्त्विक भावांच्या वांगाने अगदी बोवडी वळून गेली. कृष्णार्जुनाच्या संवादाचा संजय चव्हाटा झाला.

ह्या सुखाची जात मात्र अशी असतं की ते आपण होऊनच पुन्हा शांती धरते. त्याप्रमाणे त्या सुखाचा वेग हळूहळू कमी झाला आणि संजयाला देहस्मृती लाभली.

स्थिरावलंल्या आनंदाने मग संजय म्हणून लागला, "महाराज, अहो किती अलौकिक भाग्य माझे. उर्पनिषदांनासुद्धा जे माहीत नाही ते मी व्यासांच्या प्रसादाने ऐकले. ती कथा एकताच माझी ब्रह्मात्वाशी मिठी पडली. दृष्टितील मी-तूपण सगळेच विरून गेले, अज्ञान निवून गेले. सगळे योगमार्ग ज्या श्रीकृष्णाच्या पायाशी येतात त्याचं वाक्य व्यासांनी सुलभ केले आहे. अर्जुनाच्या निर्माताने देवच अर्जुन झाले आणि आपल्याकरताच देव जे बोलले ते मी ऐकले. महाराज काय सांगावे, गुरूंनी माझे कान त्या अधिकाराला पात्र केले. गुरूंच्या स्वतंत्र सामर्थ्याचे वर्णन तरी कसे करू ? "

राजाला उद्देशून बोलता संजय पुन्हा आश्चर्यानेच प्रेमाने भरून गेला. त्या योगाने त्याची देहस्मृती गेली. रत्नाचे तेज रत्नाच्या मूळ स्वरूपाला झाकत यावे तसे झाले. हिमालय पर्वतावरची सरोवरे चंद्रोदय झाला की स्फटिकासारखी घट्ट होतात, सूर्योदय झाल्यावरोवर पाझरून त्यांचे पुन्हा पाणी पाणी होते. त्याप्रमाणे देहाच्या स्मृतीने संजय त्या संवादाची आठवण करू लागला की देहाची विस्मृतीच होत होती.

अशा या अवस्थेत हयांच्या आवंगाने तो एकदम उठून उभा राहिला आणि म्हणाला, "राजन, श्रीहरीच्या विश्वरूपाला पाहिल्यावर आपण असे उगे कसे राहू शकला ? न पाहिल्यानं ज दिसतं, नाहीपणानंच जे आहे, विसरू म्हाटले तरी जे आठवते ते आता मी चुकवू तरी कसे ?

अहा, श्रीहरीचे विश्वरूप पाहून मनाला जो चमत्कार वाटतो आहे तो चमत्कार वाटायलाही आता अवकाश उरला नाही. हा विश्वरूपरूपी महारू माझ्याहीसकट मला वाहून नेतो आहे "

श्रीकृष्णार्जुन संगमामध्य स्नान करून संजयाने अहंतंला तिलांजली दिली तो काही तरी अस्फुट बालंत होता. काही अलौकिक आनंदाने उचंबळून येऊन राहिलून, "श्रीकृष्ण, श्रीकृष्ण" असे गद्गदून म्हणत होता.

या अष्टसाम्यक भावाची धृतराष्ट्राला कशी तो कल्पना नव्हती म्हणून संजयाची अशी काय अवस्था झाली तं त्याला कळना संजयाच्या ह लक्षात आल्यावर त्याने आपल्याला झालेला सुखलाभ आपल्या ठिकाणी स्थिर केला. अष्टसाम्यक भावाचा पुंज जिरवला आणि तो जरा शांत झाला.

इतक्यात धृतराष्ट्र कपाळाला आढ्या घालून म्हणाला, "संजया, हे तू काय पुराण लावले आहेस ? व्यासांनी तुला इथे कशासाठी आणून बसविले आहे, भलत्या वेळी ह्या ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी बोलायला तुला कुणी सांगितले आहे ? अर, कुरुक्षेत्रावर चालणाऱ्या लढाईचा वृत्तांत मला सांगण्यासाठी तू इथे माझ्याजवळ बसला आहेस ना ? मग हे भलतेसलने कशाला सांगतोस मला ? मला त घेऊन काय करायचे आहे ? "

बरोबरच आहे ! रानात रहाणाऱ्या माणसाला जर राजमार्गात नेऊन बसविले तर त्यात त्याला काय सुख वाटणार आहे ? ज्याला जेश्वले महत्त्व कळत नाही त्याला तं विपरीत वाटणारच. तो त्याला अप्रसंग म्हणणारच ! धृतराष्ट्राचे तसेच झाले. त्याला संजयाचे सगळे बोलणे वागणे नीरस वाटत होते. तो उत्कंठेने म्हणाला, "अरे, मला हे सांग ह्या लढाईत जय कुणाचा होईल ? हे जे युद्ध मध्येच उद्भवले आहे यात विजय कुणाचा होणार असे वाटते तुला ? विचार केला तर मला तरी वाटते, निश्चितपणाने वाटते की पांडवांच्या दीडपट आमचे सैन्य आहे. दुर्योधनादि आमच्या पक्षाचे वीरही पांडवांना फारच भारी आहेत. तेव्हा आमच्या पक्षाला सैन्य खासच जय मिळवून देईल ते योद्धे आम्हालाच विजयी करतील" असे मला तरी वाटत.

पण उगीच आपले तुला विचारतां तुझे मत काय आहे ? तुला भाविष्य काय वाटते ? आमच्यासारखेच तुझे ज्योतिष आहे ना ? तुझे मत काय ? तुला अंदाज काय आहे हे मला नीटसे कळना म्हणून विचारतां संजया, या लढाईत जय कुणाला मिळेल ?

"यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः - ।

तत्र श्रीविजयो भुतिर्धुवा नीतिर्मतिर्मम" ।। (अ. १८ -श्लो. ७८)

धृतराष्ट्राचा हा प्रश्न ऐकून संजय क्षणभर स्तब्धच झाला आणि मग एकदम उस्ळून म्हणाला, "महाराज ह्या लढाईत एकमेकांचे काय होईल हे मला महांत नाही पण मला एकच कळते की,

आयुष्य आहे तोवर जगणं आहे
चंद्र आहे तथे चंद्रिका आहे.
शंभुदेव आहेत तिथे अंबिका आहे.
संत आहेत तिथे विवेक आहे.
सौजन्य आहे तिथे सांयरीक आहे.
राजा आहे तथे सैन्य आहे.
अग्नि आहे तथे दाहक सामर्थ्य आहे.
दया आहे तथे धर्म आहे.

धर्म आहे तथे सुखभाग आहे.
 सुखभाग आहे तथे प्रसन्नता आहे.
 वसंत आहे तथे पालवी आहे.
 पालवी आहे तथे फुले आहेत.
 आणि फुले आहेत तथे भ्रमरांचे थवं आहेतच.
 गुरू आहेत तथे ज्ञान आहे.
 ज्ञान आहे तथे आत्मदर्शन आहे.
 आत्मदर्शन आहे तथे समाधान आहेच.
 भाग्य आहे तथे विलास आहे.
 सुख आहे तथे उल्हास आहे.
 सूर्य आहे तथे प्रकाश आहेच आहे.

चारी पुरुषार्थ ज्या स्वामीच्या जोरावर, ज्या स्वामीच्या यागाने सनाथ झाले आहेत तो श्रीकृष्णराज जेथे असले तथे जगदेवा महालक्ष्मी असणारच आपल्या पतीसह ती जगन्माता लक्ष्मी ज्याच्याजवळ आहे त्याच्या घरी आणि माद सिद्धि दारी हाऊन रावत असतात. श्रीकृष्ण परमात्मा आपल्या अंगाने विजयाचे स्वरूप आहे. तो ज्या पक्षाला राहिलेला आहे त्या पक्षाला लगभग विजय मिळवयाचाच. विजय तिथेच असावयाचा.

अर्जुनाचे विजय हे नाव विख्यात आहे. श्रीकृष्णनाथ तर स्वतः विजयस्वरूपच आहेत श्रीकृष्णाबरोबर छायेप्रमाणे रहाणारी जगदेवा लक्ष्मी त्याच्याबरोबर त्याच वाजूला असावयाची. महाराज अहो, ज्याला भगवानाच्यासारखा पिता आणि महालक्ष्मीसारखी माता आहे त्याच्या दशामधली रानटी झाडे कल्पतरूशी पैजा मारून त्यांना जिकणार नाहीत काय ? त्याच्या गावातले पात्राण चितामणी रत्ने होणार नाहीत काय ? त्या दशातील भूमीसुद्धा चेतन्याने सळसळणार नाही काय ?

त्या भाग्यवानाच्या गावी अमृताच्या नद्या वहातात असे जरी कुणी म्हटले तरी राजा नृला आश्चर्य वाटू नये. काय सांगावे ? अरे, त्याच्या ताडचे स्वर शब्दसुद्धा वेदासारखे सर्वमान्य होतात महाराज अहो तो सदेह सर्वचिदानंद आहे हे विसरू नका.

स्वर्ग आणि मोक्ष ही दोन्ही पदे ज्याच्या अधीन आहेत तो श्रीकृष्ण त्या अर्जुनाचा पिता आहे. प्रत्यक्ष कमळा त्याची माता आहे म्हणून तो लक्ष्मीचा वल्लभ ज्या बाजूला उभा आहे तथे सर्वसिद्धि स्वयंभूच आहेत एवढेच मला माहीत आहे. बाकी दुसरे तिसरे मी काही जाणत नाही.

राजन, अज अर्जुनाची योग्यता श्रीकृष्णापेक्षाही बरचढ झाली आहे. मंत्र समुद्राच्या तट्याच्या वनतळा अगत्या पण तो समुद्रापेक्षाही त्याने भूमाला धरित शान करून जगाच्या जागत उपयोगाच्या ठरतो. त्याचं डोला सोनेपणाची दीक्षा दणाग परिस हा त्रांखंडाचा गुरू गुरू पण जगाच्या व्यवहारात परिसापेक्षाही सोन्याचा उपयोगच होतो. इथे गुरुपेक्षा

शिष्याला महत्त्व दिले जाते पण त्यामुळे गुरूंना कमीपणा येतो असे मात्र कृष्ण मृळीच म्हणू नये. कारण शिष्याच्या रूपाने खरे म्हणजे खरे गुरूच प्रकट होत असतात. मेघ जास्त उपयोगी असे म्हटले तरी तो मेघ समुद्राचाच आविष्कार आहे. अग्निने दिवा पेटला. प्रकाश दिव्याचा पडला तरी प्रकाशाचे मूळ अग्निच आहे. त्याप्रमाणे शिष्याचो स्तुती ही पर्यायाने त्याच्या गुरूचीच असते. देवांच्या सामर्थ्यानेच अर्जुन बलवान झाला आहे. पण देवापेक्षाही अर्जुन बलवान आहे असे म्हटलेले देवांना आवडते. इतका देवांचा अर्जुनावर लोभ आहे. मुलांने सर्व बाबतीत माझ्या वरचढ कावे, माझा पराभव करावा अशी पित्याची इच्छा असते. भगवान शाङ्गपाणी श्रीकृष्णाचीही इच्छा तशीच होती आणि ती अर्जुनाने फलद्रुप केली आहे.

फार काय सांगावे, अर्जुन, श्रीकृष्णाच्या कृपेला पूर्ण पात्र झाला आहे. तो अर्जुन ज्या पक्षाकडे असेल त्या पक्षाकडे विजय आहे यात शंका नाही याउलट काही घडेल असा विचारसुद्धा राजा तू मनात आणू नकोस. अहो, महाराज जर त्या पक्षाला विजय मिळाला नाही तर तो विजयच खोटा आहे असे निश्चित समजा.

जिथे श्रीकृष्ण आणि लक्ष्मी, जिथे तो पांडुराजाचा कुमर अर्जुन अशी तिघेजण सुप्रतिष्ठित असतील तेथेच विजय आहे. तेथेच अभ्युदय आहे.

व्यासांच्या बोलण्यावर जर तुमचा खराखुरा विश्वास असेल तर राजा माझे हे भविष्य अढळ माना. जिथे तो श्रीवल्लभ भक्तांचे मनोरथ पूर्ण करण्यास उभा आहे तिथेच सुखाचा आणि मंगलाचा लाभ आहे.

या माझ्या वाक्यापेक्षा जर अन्यथा काही होईल तर मी पुन्हा स्वतःला व्यासांचा शिष्य म्हणवून घेणार नाही."

संजयाने गर्जना करून प्रतीज्ञेसाठी आपला हात वर केला.

सर्व भारताचे तात्पर्य या-

"यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः।

तत्र श्रीविजयो भूतिर्धुवा नीतिर्मतिर्मम" ॥ (अ. १८ -श्लो. ७८)

एका श्लोकांने संजयाने त्या स्नेहांध आंधळ्या धृतराष्ट्राच्या हाती आणून दिले.

अग्निचा आवाका किती मोठा असला तरीपण सूर्यास्त होऊन अंधार पडल्यावर सूर्याची हानी निस्तरण्यासाठी वातोच्या टांकावर त्या अग्निचे स्फुल्लिंग ठेवून दिवा लावावा लागतो. त्याप्रमाणे अनंत वेद, सव्या लक्ष भारत झाले. भारताचे सार गीतेच्या सातशेह श्लोकांत आले. व्यासांचा शिष्य जो संजय त्याचा हा जो पूर्णोद्गार आहे तो हा सातशेह श्लोकांच्या गीतेचे तात्पर्य आहे.

ह्या एकाच श्लोकावर जो पूर्ण विश्वास ठेवून राहील त्याने संपूर्ण विद्यामात्राच स्वस्म्य हस्तगत केले असे होईल. देवांनी सांगितलेला क्रम ध्यानात ठेवावा आणि ह्या श्लोकावर पूर्ण विश्वास ठेऊन जीवनक्रम चालवावा म्हणजे मोक्ष दूर नाही.

माडली म्हणतात "वाप्रमाण गीतेची पदे सातशह श्लोकांना आपल्या अंगी धारण करतात. पण ह्या श्लोकांना श्लोक म्हणावे की गीतारूपी आकाशातील परमामृत म्हणावे ? असे वाटत की. आत्मराजाच्या गीतारूपी सभामृहाला हे सातशह उत्कृष्ट ग्रांथच उभे केले आहेत. माझ्या प्रीतिभेत्ता तरी तसा अनुभव येतो आहे. असे वाटत की, गीता ही सप्तशती आहे. मंत्रांनी प्रतिपादन करण्यास योग्य अशी देवी आहे. ती मांहरूपी माहेश्वराचा नाश करून आर्नादित झाली आहे. मन, वाणी, शरीर यांच्यायागे जां कोणी तिचा सेवक होईल त्याला ती स्वानंद साम्राज्याचा साबंभाम राजा करत. आविद्यारूपी अंधारावर चाल करून एकेक श्लोक सूर्याला पैजेने जिकतो असे सातशह श्लोक श्रीकृष्णराजांनी गीतेच्या मित्रांना प्रकट केले आहेत. श्लोकांच्या अक्षररूपी द्राक्षयेंलीला गीता मांडव झाली आहे संसारात शांत झालेल्या वाटसरूंना विसावा घेण्यासाठी हे विश्रान्तिस्थान झाले आहे. श्रीकृष्णसरोवरामध्ये हे श्लोक म्हणजे फुललेली सुंदर कमळे आहेत. भाग्यवान संत भ्रमर होऊन त्या कमळांतील सुगंध सेवन करतात. हे श्लोक नव्हेत, तर गीतेचे महात्म्य वर्णन करणारे भाट, सातशह भाट आहेत अशी कल्पना मला सुचते. सातशह श्लोकांना भक्कम कोट करून सर्व शास्त्रे या गीतापुरामध्ये रहायला आली आहेत. किवा हे श्लोक म्हणजे आपला पती जां श्रीकृष्ण त्याला आवडीने भेटण्यासाठी गीतेने पसरलेले बाहूच नव्हे काय ? हे श्लोक गीतारूपी कमळातील भुंगे आहेत, गीतारूपी सागरावरचे तरंग आहेत. श्रीहरीच्या गीतारूपी रथाचे हे घोडेच आहेत. अर्जुन हा सिहस्थ आहे म्हणून श्लोकरूपी तीर्थाचा समुदाय या श्रीगीतारूप गंगेमध्ये आला आहे. हे श्लोक म्हणजे श्लोकाची पंक्ती नव्हे, तर अचिंत्य जे ब्रह्म ते चित्ताला देणारा चिंतामणी आहे किंवा निर्विकल्प ब्रह्माची प्राप्ती करून देणाऱ्या कल्पतरूची बाग आहे.

असे हे सातशह श्लोक आहेत पण एकापेक्षा एकेक वरचढ आहेत. दिवा आधीचा आणि नंतरचा, सूर्य धाकटा आणि वडोल, अमृताचा समुद्र खोल आणि उथळ असे भेद कसे करणार ? ही तान्ही आहे, ही पारळी आहे असा भेद कामधेनूच्या बाबतीत कसा करता येईल ? त्याप्रमाणे हे श्लोक पाहिले, हे श्लोक शेवटचे असा भेद गीतेच्या श्लोकाबद्दल कसा करता येईल ? पारिजातकाच्या फुलात नवी जुनी असा भेद करता येईल काय ? श्लोकांमध्ये कमी जास्त योग्यतेचा असे तर म्हणता येतच नाही पण वाच्य, वाचक हा देखील भेद करता येत नाही. कोणताही मनुष्य हे जाणून असतो की, या गीताशास्त्रामध्ये वाच्य आणि वाचक हे श्रीकृष्णच आहेत. इथे अर्थ जाणून घेतला तरी तेच फळ, नुसता पाठ केला तरी तेच फळ मिळते त्याप्रमाणे वाच्य आणि वाचक दोन्ही या शास्त्रात एकच आहेत. म्हणून मला आता समर्थन करण्यास काही विषय राहिल्या नाही. गीता ही प्रभूची शब्दमय मूर्तीच आहे एवढेच म्हणतो. अर्थ सांगून इतर शास्त्रे माघळतात तसे हे नव्हे. हे प्रत्यक्ष परब्रह्म आहे.

विश्रवावर कृपा करावी ह्या हेतूने देवांनी अर्जुनाचे निमित्त केले आणि महानंद सांगता करून सांगितला चक्रांच्या निमित्ताने संतप्त झालेली पृथ्वी तिन्ही कलानी युक्त असलेल्या चंद्राने निर्वायली किंवा गौतमासाठी शंकरांनी कळीकाळरूपी तापाने तप्त

झालल्यांची पीडा नाहीशी करण्याच्या हेतून गंगेच्या पाण्याचा ओघ जटेतून खाली सोडून दिला. त्याप्रमाणे अर्जुनाला वासरू करून श्रीकृष्णगाथीने जगाला पुरेले एवढे दुभते दिले.

इथे गीतारूपी गंगेत स्नान कराल, अर्थ समजून घ्याल तर गीतारूपी ब्रह्मच व्हाल. नुसता पाठ करण्याच्या निमित्ताने जीभ ओली कराल तरीसुद्धा खगोखर तेच फळ मिळेल. लोखंडाच्या एका अंगाने जरी पारसाल स्पर्श केला तरी सगळे लोखंड सुवर्ण होऊन जाते त्याप्रमाणे पाठरूपी वाटीने गीतेचे श्लोक मुखाला लावता न लावता तोच ब्रह्मतेचो पृष्टि अंगी येईल. आता गीतेकडे तोड वाकडे करून कंटाळ्याने पहाल आणि कानावर गीतेची अक्षरे पडतील तरीही तीच फलप्राप्ती होईल. श्रवण करा, पाठ करा, अर्थ समजून घ्या गीता माक्षाच्या अर्थाकडेच काही देत नाही. समर्थ दाता कुणालाही "देत नाही" असं म्हणत नाही. ह्या कृष्णार्जुनाच्या संवादरूप शास्त्राचा शहाण्या माणसाने स्वीकार करावा एरवी इतर सगळी शास्त्रे घेऊन काय करावयाची आहेत ? हा संवाद व्यासांनी सगळ्यांना हातात घेता येईल इतका सोपा करून ठेवला आहे. लहान मुलाला जेवू घालताना आई त्याला गिळता येतील असे लहान लहान घास करून ठेवते. अफाट वाऱ्याला शहाण्या माणसाने पंखा तयार करून आपल्या स्वाधीन करून ठेवला त्याप्रमाणे जे शब्दाने कधी लाभत नाही ते ब्रह्म अनुष्टुप् छंदामध्ये बसवून स्त्रीशूद्रांच्यासुद्धा समजुतीत उतरेल अशा रीतीने सोपे करून व्यासांनी जगावर उपकार करून ठेवले. स्वाती नक्षत्राचे थेंब जर शिंपल्यात बोंदस्त होऊन भोती झाले नसते तर सुंदर स्त्रियांच्या अंगावर कसे शोभले असते ? नाद वाद्यामध्ये आला नसता तर कसा ऐकू आला असता ? सुवास फुले झाला नसता तर नाकाला तो कसा घेता आला असता ? गोडी पक्वान्ने झाली नसती तर जिभेला कशी घेता आली असती ? अगरसा समोर नसता तर डोळ्याला डोळा कसा दिसला असता ? द्रष्टा जो श्रीगुरुमूर्ती तो जर दृश्य झाला नसता तर उपासनेने कसा स्वाधीन झाला असता ? ते न मोजता येणारे ब्रह्म सातशेहं श्लोकांत सामावले गेले नसते तर जगाच्या आटांक्यात कसे आले असते ?

मेघ हा जरी समुद्राचेच पाणी धारण करतां आणि वाहून नेतो तरी जगाला मेघच माहीत असता; समुद्राची ओळख नसते. कारण वाचेली जे प्राप्त होत नाही ते ज्ञान अमर्याद आहे. ते जर ह्या श्लोकानून प्रकट झाले नसते तर ते कानाला, मुखाला कसे लाभले असते ? श्रीकृष्णाच्या वाक्याला व्यासांनी ग्रंथाचा आकार प्राप्त करून दिला हे जगावर केवढे उपकार केले आहेत.

आणि मीही व्यासांची पावले पहान पहान मराठीच्या श्रवणपथावर हा ग्रंथ आणला आहे. अहां, व्यासादिकांचे ज्ञान ज्या भितंमध्ये भीत भीत वाचरते तथे मो एका रंक वडवड करतां आहे. मनात विश्वास आहे की देव माझी ही पूजा निश्चित स्वीकारेल. गोता हा भोळा देव आहे. व्यासाकर्ताच्या फुलांच्या माळा जरी त्याच्या गळ्यात रुळत असल्या तरी तो माझा दूर्वादळाचा खासच धक्कार करणार नाही.

क्षीरसमुद्राच्या किनाऱ्यावर पाणी पिण्यासाठी हत्तींच थव घेतात आणि मनसोक्त जलक्रीडा करताना पण तब्येच एखादे क्षुद्र चिलटही पाणी पिऊन तृप्त होतं. क्षीरसमुद्र त्याला काही नक्ता म्हणत नाही. नुकतेच पंगु फुटलले पांघरू काही आत्माविश्वासाने त्या अनंत आकाशात उडत नाही. स्थिर हात नाही पण उडत असते, झेपावत असत. त्यान आकाशात गरुडहि मूकत विहार करीत असतो ! राजहंस फार सुंदर चालता अशा जरी त्याची जगभर ख्याती झाली आणि तसे चालणे इतर कुणाला जमेल नाही तर काय इतरांनी चालणे साडावच काय ? महाराज आपल्या पांढळीत घागर पाणी भरून घेते, ते पुष्कळ असते, आजळीत अगदी थोडे असते पण पाणी भरून घेता येतच दिव्याच्या जवळ प्रकाश पुष्कळ असतो पण लहानशी घात आपल्या आकारानुसार प्रकाश आणतेच ना ? आकाश जसे समुद्राच्या आकाराएवढे समुद्रात आणि डबक्याच्या आकाराएवढे डबक्यात प्रतिबिंबित होते त्याप्रमाणे त्या न्यायाने व्यासार्वादकांसारखा विशालवृद्धि या ग्रंथाचे विवरण करण्यास येतात मग आम्ही आपल्या अल्पवृद्धिने या गीताग्रंथाचे विवरण करण्यास बंदी थोडीच आहे ? ज्या समुद्रामध्ये मंदार पर्वताच्या आकाराचे प्राणी विहार करतात त्याच समुद्रात शफर नावाचे लहान मासंडी पोहताना दिसतातच. अरुण सूर्याच्या अगदी जवळचा म्हणून सूर्याला पाहू शकता पण पृथ्वीवरची मुंगी सूर्यापासून इतकी दूर आणि आकाराने इतकी लहान असून सूर्याचे दर्शन घेऊ शकतेच. म्हणून आमच्यासारख्या सामान्य लोकांनी गीता मराठीत आणली हे अयोग्य कर्म आहे असे कुणी म्हणू नये. एखादा पिता रस्त्यान निघाला आणि त्याच्या पावलावर नजर ठेवत मागोवा घेत त्याचा वाळ मागून चालत राहिला तर पित्यासारखाच मुक्कामाच्या ठिकाणाला पोचतोच. त्याप्रमाणेच व्यासांचा मागोवा घेत, भाष्यकारांना वाट पुसत मी चालत राहिलां तर अयोग्य अगूनही गीतार्थाच्या योग्य ठिकाणी पोचेंच. शिवाय मी एकटा जात नाही. माझ्यावरचा माझे गुरू श्रीनिवृत्तनाथ आहेत. ते माझे गुरू काही सामान्य नव्हेंत. पृथ्वी त्याच्याजवळ क्षमा हा गुण शिकली आहे आणि म्हणूनच ती स्थावर जंगम पदार्थ धारण करताना कटाकल नाही. चंद्रमा त्याच्याजवळ अमृतवर्षांच करण्याचा गुण शिकला आहे आणि म्हणून तो जगाला निववू शकतो. सूर्याने माझ्या श्रीगुरूंच्याकडून नजाराचा थोडासा अंश मागून घेतला आहे म्हणून तो जगाला व्यापून टाकणाऱ्या अंधाराचा निरास करू शकतो. समुद्राने माझ्या गुरूंची आर्द्रता. पाण्याने मधुरता. आणि माधुर्याने सुंदरता घेतली असे त्याच्याजवळ मागून घेतले. आकाशाने विस्तृतता घेतली आणि ज्ञानाने उच्चलतेच दान मार्गितत्व पृथ्वी. आप, तेज, वायू, आकाश ह्यांना त्यांचे त्यांचे गुण माझ्या चक्रवर्ती गरुडी प्रदान केले आहेत. वेद त्याच्यामुळे सुभाष झाले आहेत. समुद्राच्या त्याच्यामुळे पुरुष झाला आहे. त्यांच्यायोगे हे विश्व रूपवान झाले आहे. असे माझे सर्व माझ्याजवळील गुरूदेव माझ्यामध्ये शिरून क्रिया करीत आहेत. ते माझ्याकरवी गीताथे उदरित आहेत मग वर वर पहाणाऱ्याला मी जगात मराठी

भोषेतून सहज गीता सांगतो आहे यात का आश्चर्य वाटाव ? एकलव्यानं द्रोणाचार्यांचा मातीचा पुतळा करून धनुर्विद्या हस्तगत केली. चंदनाच्या परिमळानं व्यापलली झाडे चंदनाच्या योग्यतेची होतात. वसिष्ठांनी सूर्याच्या ऐवजी सूर्याच्या टिकाणी ठेवलेली छाटी सूर्यासारखा प्रकाश पाडणारी होता. थोरांनी निर्जिवाचा स्वीकार केला असता त्याला एवढी योग्यता येते आणि मी तर चिंताने संपन्न आहे. त्यात माझ्या श्रीगुरुसारख्या मालक मला लाभला आहे. त्यांनी माझ्यावर नुसती कृपादृष्टि टाकली आणि गीतार्थ सांगण्याची योग्यता माझ्यामध्ये आणली. मुळची दृष्टि स्वच्छ असली आणि त्यात सूर्याची मदन मिळाली की मग दिसत नाही अशी कोणती गोष्ट आहे ? गुरुकृपेने काय होणार नाही ? माझे साधे श्वासोच्छ्वाससुद्धा काव्यग्रंथ होतील आणि म्हणूनच त्या सामर्थ्याच्या जांरावर मी गीतार्थ मराठीत आणला. सर्व लोकांच्या दृष्टिचा तो विषय व्हावा इतका सांपा करून सांगितला आहे. माझ्या मराठी शब्दाच्या अनुरोधाने गीतेचा अर्थ कुणी समजावून घेतला आणि संस्कृत अर्थ सांगणारा कोणी नसला तरी त्या गीतेच्या अर्थात उणपणा येणार नाही. एकदेशीयत्व येणार नाही. पूर्ण अर्थ कळेल. माझ्या मराठी अर्थाच्या अनुरोधाने संस्कृत गीतेचा अर्थ सांगणारा असला तरी माझी मराठी टीका त्या संस्कृतला खुर्लावणारा सुंदर दागिना होईल. माझी मराठी टीका नुसतीच जरी कुणी सांगितली तरी ती संस्कृत गीतेवरून अर्थ सांगण्यालाही मागे सारील. अंगच सुंदर असल्यावर दागिना घातला तरी तो शोभतोच. अत्यंत उचितच आहे पण नुसता दागिनासुद्धा शोभतो. त्यात सुंदर अंग आणि त्यावर अमोलिक दागिना चढवलेला असा योग आला तर मग त्यासारखी योग्य गोष्ट आणखी कोणती आहे ? मोत्ये उत्तम प्रतीची असली आणि त्यांची सोन्यात गुंफण केली तर ती खुलतातच पण न गुंफली आणि सुटीच पाहिली तरी सुंदर दिसतात. वसंतागमीच्या टपोऱ्या मोगऱ्यांचा हार केला तरी उत्तमच, मोकळीच ठेवली तरी काही शोभेमध्ये किंवा वासामध्ये कमी नव्हतेच. त्याप्रमाणे संस्कृत गीतेसह माझी मराठी टीका सांगितली तर ती शोभा आणीलच पण गीतेच्या संस्कृत श्लोकांशिवाय जरी ओव्या म्हटल्या तरी त्या शोभा दाखवतील असा ओवीबद्ध काव्यग्रंथ मी केला आहे. मुलापासून जाणत्या माणसापर्यंत सर्वांना सहज समजेल अशा ओवी छंदामध्ये ब्रह्मरसाने भरलेली ही अक्षरे मी गुंफली आहेत. आता चंदनाच्या झाडांना सुवासार्करता फुले येईपर्यंत थांबावे लागत नाही. त्याप्रमाणे हा ग्रंथ नीट कळेपर्यंत वाट बघावी लागत नाही. यातील ओव्या नुसत्या कानावर पडल्या की श्रोत्यांची समाधी लागेल. या ओवीबद्ध टीकेचे व्याख्यान ऐकले की ते व्याख्यान ऐकण्याचे व्यसनच लागेल. माझी टीका वाचावयास लागले की पांडित्याचा प्रकाश पडेल आणि व्याख्यानाची गोडी लागली की अमृताची गोडीसुद्धा स्मरणातून जाईल. सहज प्राप्त झालेले हे कवित्व सर्वांचे विश्र्वांतस्थान झालं आहे. आता याच्या श्रवणाने मनन आणि निदिध्यास ह्यांना जिकले आहे. ही माझी टीका स्वानंदभोगाचा शेलका वाटा आहे आणि

तो वाटा कुणालाही मिळता. श्रवणाकरवी ती टीका सर्वोदयांचे पोषण करील. चद्राचे चांदणे भोगून चकोर तृप्त होतात खरे पण त्या चांदण्याचा उपभोग वाटेल त्याला मिळतोच.

या अध्यात्मशास्त्रामध्ये अंतर्मुखवृत्ति झालेले अधिकारी असले तरी यातील शब्दचातुर्यानेही लांक सुग्री होतीलच. महाराज हा सर्व निवृत्तीनाथांचा गोरव आहे. हा ग्रंथ नव्हे तर श्रीगुरुंच्या कृपेचे हे वैभव आहे. क्षीरसिंधूच्या परिसरामध्ये पार्वतीच्या कर्णगुहेत श्रीशंभुभगवानांनी हे ज्ञान कधी सांगितले हे आम्हाला माहित नाही. पण क्षीरसागराच्या कल्तोळामध्ये मकराच्या उदरात गुप्त असलेल्या मत्स्येंद्रनाथांच्या हाती ते लागले. सप्तशृंगी पर्वतावर मत्स्येंद्रनाथ हातपाय तुटलेल्या अवस्थेत असलेल्या चौरंगीनाथांना भेटले आणि मत्स्येंद्रनाथांच्या कृपेने चौरंगीनाथ सर्वांनाही संपूर्ण ज्ञाले. कुठलाही व्यत्यय न येता समाधी भोगता यावी म्हणून ते धर्म मत्स्येंद्रनाथांनी गोरक्षनाथांना दिले त्या सर्वेश्वर मत्स्येंद्रनाथांनी योगरूपी कमळाचे सरोवर व विषयांचा नाश करण्यात शूर असे जे गोरक्षनाथ त्यांना समर्पाधपदाचे ठिकाणी अभिषेक केला. मग त्यांनी ते शंकरापासून परंपरेने प्राप्त झालेले ते अद्वैतानंद वैभव असे शांभवज्ञान ऐश्वर्य वारिण सामर्थ्य यांच्यासह गहिनीनाथांना दिले.

भूतांना गिळण्यासाठी कालियुग जवळ आलेले पाहून निवृत्तीनाथांना गहिनीनाथांनी आज्ञा केली की, "आदिगुरु शंकरापासून आपली शिष्य परंपरा सुरू झाली आणि बोधाचा लाभ आमच्यापर्यंत आला तो बोध आता आम्ही तुझ्या स्वाधीन करतो. तू तो घे आणि कली आता जीवांना गिळायला आला आहे त्यांना वाचव, सर्व संकटातून त्यांना वाचव."

माझे गुरु आधीच अत्यंत कृपाळू. त्यात गुवांजेचे हे बोल त्याच्या कानावर पडले. मग काय ? वर्षाकाळचे मेघ खवळून उठावे तशी अवस्था झाली. मग पीडितांना शांत करण्यासाठी त्यांची दया येऊन निवृत्तीनाथांनी जी शांतरसाची वृष्टि केली तोच हा माझा गीतंवरील टीकारूप ग्रंथ आहे. मी चातकासारखा आर्त होऊन माझ्या श्रीगुरुंच्या पुढे उभा राहिलो. त्यांनी माझ्यावर कृपादृष्टि टाकली आणि वृष्टि करून सगळे जग तृप्त करून सोडले. त्या कृपादृष्टिने हा माझा ग्रंथ पुरा झाल्याचे यश मला मिळाले. नाहीतर ग्रंथ लिहिण्याची माझी योग्यताच नाही. मी शिकलो नाही, काही वाचले नाही. श्रीगुरुंची संचाही माझ्या हातून काही झाली नाही पण गुरुक्रमाने आलेले समर्पाधधन बांधून माझ्या गुरुंनी माझ्या हातात दिले आणि ह्या ग्रंथरचनेची योग्यता मला प्राप्त झाली.

काय सागावे. खराखरच श्रीगुरुंनी माझे निर्मित करून ह्या काव्यग्रंथाने ह्या जगाचे रक्षण कले. यजमानाचा पुराहित जसा यज्ञकर्माचे कर्तव्य आपल्याकडे घेऊन बोलतो तसा मी बोलला याची मला आपण क्षमा करा. सज्जन हो, आपण माझी आई अहा. आईमारग्वच आपण क्षमाशील अहा. मी हात जांढून विनोदितो की माझ्या अपराधाची क्षमा करा.

शब्द कसा घडवावा, प्रमेय कसे मांडावे. अलंकार कशाला म्हणावे हे मी काहीही जाणत नाही. सूत्रधाराचे दाहलें जसे त्या त्या सूत्राच्या स्वाधीन असतं आणि सूत्र हालेल तसे हालते त्याप्रमाणे माझे स्वामी मला जसे बोलावतील तसा मी बोलतो आहे. तो जो जो अभिप्राय दाखविल तो तो व्यक्त करतो आहे म्हणून या ग्रंथातील गुणदोषावढल मी आपली विशेष काही क्षमा मागत नाही. ग्रंथ माझा नव्हेच. माझ्या गुरूंनी उत्पन्न केलेल्या ग्रंथाची मी रचना केलेली आहे.

आपणा संतांच्या सभेत उभे राहूनसुद्धा जर काही उणीव राहिली, ती भरून निघाली नाही तर मला उलट आपल्यावरच रागावता येईल. परिसाचा स्पर्श होऊनसुद्धा जर लोहत्याच्या अवदशेला लोखंड मुकले नाहीतर तो दोष कुणाकडे जातो ? ओहळाने एवढेच करावयाचे की गंगेच्या पात्रात स्वतःला झोकून द्यावयाचे. आता तरीही त्या ओहळाची गंगा झाली नाही तर त्या ओहळाने काय करावे बरे ! मोठ्या भाग्याच्या जोरावर मी तुम्हा संतांच्या पायशी आलो आहे. आता मला काय कमी आहे ? अहो महाराज, माझ्या स्वामींनी मला तुम्हा संतांची जोड करून दिली आहे आता माझे सगळे मनोरथ परिपूर्ण झाले आहेत. पहा महाराज, मला आपल्यासारखे माहेर मिळाले आणि त्यामुळे ग्रंथरचनेचा माझा हट्ट सिद्धीस गेला.

सगळे भूमंडळ सोन्याचे करणे सोपे आहे. चिंतामणीचे डोंगरसुद्धा रचता येतील. साती समुद्र अमृताने भरणे शक्य होईल. तारा एकत्र करून त्यातून चंद्र घडविणेसुद्धा इतके अवघड नव्हे. कल्पवृक्षाचा बागसुद्धा लावता येईल. त्यात काही अडचण नाही परंतु गीतार्थाचे बम हाती येणे हे खरोखरच फार कठीण आहे. मी अज्ञानी असल्याने एक प्रकारे मुकाच आहे पण गीतार्थ मराठी भाषेत सांगीत आणि तांही सर्व लांकांच्या डोळ्यांना स्पष्ट दिसेल असा सांपा करून सांगीत असे म्हणत होतो तो एवढा अफाट ग्रंथरूपी सागर उतरून पलीकडे गेल्याचा कीर्तीविजयाचा धेंडा नाचतो आहे. गीतार्थाच्या आवारामध्ये अठराव्या अध्यायरूपी कळसासह महामेरू पर्वत तयार करून त्या ठिकाणी श्रीगुरुमूर्तिरूपी शिर्वापडीची पूजा करता आहे. गीतारूपी निष्कपट आईची आणि मज लेकराची चुकामूक होऊन मी ससाररूपी अरण्यात व्यर्थ सैरावेरा हिडत होतो. आपण सज्जनांनी आपल्या पुण्याईच्या जोरावर आम्हा मायलेकरांची भेट घडवून आणली. महाराज, आपण सज्जनांनी हे जे काही धर्मकृत्य केले आहे ते समजूनच मी बोलतो आहे. हेसुद्धा काही कमी नव्हे मी ज्ञानदेव म्हणतो. फार काय सांगू ? आपण हा जो ग्रंथसिद्धीचा सोहळा दाखविल्या त्या योगाने माझ्या जन्माचे सार्थक झाले.

महाराज, मी जितका आपला भरवसा धरला होता तितका तितका पूर्ण करून आपण मला अत्यंत सुखी कले आहे. माझ्यासाठी आपण ग्रंथाची जी ही दुसरी सृष्टि रचली ती पाहून आम्ही त्या विश्वामित्राला हसतो आहो. मूळची सृष्टि असून ब्रह्मदेवाला कर्मापणा आणण्यासाठी विश्वामित्रांनी जी सृष्टि निर्माण केली ती नाशवंत

होती. आपण निर्माण केलेली ही ग्रंथसृष्टि तशी नाश पावणारी नव्हे. शंकराने उपमन्यूसाठी क्षीरसागर केल्या. पण त्याची उपमासुद्धा ह्या आपल्या ग्रंथाला देता येत नाही. कारण समुद्राच्या पोटात विष आहे. अंधःकार चराचराला गिळू लागल्यावर सूर्य त्या त्रैलोक्याच्या मदतीला धावला खरा पण त्याच्या चंड किरणांचा जगाला ताप होतो. मग त्या सूर्याची उपमा आपल्याला कशी द्यावी ? तापलेल्या जगाने चंद्राची प्रार्थना केली म्हणून चंद्राने आपल्या चांदण्याचा वर्षाव करून जगाचा ताप हरण केला हे खरे आहे पण त्या चंद्रावर कलंक आहे. त्याची उपमा आपल्या ह्या ग्रंथरचनेच्या उपकारास कशी द्यावी ? म्हणून म्हणतो की आपण संतांनी माझ्यावर हा जो ग्रंथरचनेचा उपकार केला तो केवळ निरुपम आहे. त्याला दुसरी तोड नाही.

कियहुना महाराज, आपण केलेले हे धर्मकौतूहल सिद्धीस गेले आहे, नव्हे ते आपणच सिद्धीस नेले आहे आता माझ्याजवळ फक्त आपले संवकपण शिल्लक राहिले आहे. ते संवकपण तसेच राहिल असे आपण म्हणा म्हणजे झाले. दुसरे आपल्या पायापाशी काय मागू ? आपली माझ्यावर अशीच अखंड कृपा राहू दे. समर्थानी एकदा आपला म्हटला की ते त्याचा कधीही त्याग करीत नाहीत. सर्वतोपरी त्याचा सांभाळ करीत नेतात. आपण समर्थ अहा आजवर जशी सेवा करून घेतलीत तशीच करून घ्या. यावेगळे मागणे नाही. भगवन् आपण म्हणता की मी प्रसन्न आहे. काही तरी माग. देवा मी काय मागावे हे देखील आपणच मला सांगा. त्या आपणा हृदयस्थ परमात्म्याचे स्मरण करतो आणि मी मागणे मागतो की-

देवा, आपण ह्या विश्वाच्या अणुरेणूमध्ये अहा. सगळे जग आपण भरून टाकले आहे माझ्या ह्या वाग्यज्ञान आपण संतुष्ट व्हावे आणि मी मागतो ह्या प्रसादाचे दान द्यावे देवा. ज्यांना जगात दुष्ट म्हटले जाते, कुटिल म्हटले जाते त्यांच्याही हृदयात आपण अहातच ना ? मग त्या अंतःकरणात प्रकट व्हा. आपण प्रकट झाला की त्यांच्या स्वभावातली कुटिलता, वाकुडपणा आपोआपच जाईल आणि त्यांना सत्कर्म म्हणजे काय हे कळू लागेल, विहित कर्मांचा मार्ग स्पष्ट दिसू लागेल. देवा एकदा अमृताची चव कळली की मग दुसरा पदार्थ कुणालाही कसा आवडेल ? सत्कर्म कराय अग्रेसर त्यांना वाटू लागेल. सत्कर्म करता करता जीवाजीवामधली मैत्री वाढेल आणि पापाचा अधःकार जाईल. स्वधर्मसूर्याचा उदय झाल्यावर तिथे पाप राहिलच कस ? स्वधर्माचा राजरस्ता दिसू लागला की जीवाच्या अंतःकरणात शुभेच्छाच उदयाला येतील आणि महाराज अशा जीवांच्या शुभेच्छा सर्वच्या सर्व आपण पुन्या वगळ्या, मग मंगलाचा वर्षाव करणारे ईश्वरनिष्ठांचे समुदाय जीवांना भेटू देत. हे मतमज्जन कल्पतरूच चालतेचालते बागच आहेत. चेतन चितामणीचे गाव आहेत. अमृताचे चालक सागर आहेत. तापहीन असे चंडप्रतापी असे सूर्य आहेत. कलंकरहित चंद्रम आहेत. हे मज्जन जीवांचे सांयरे होऊ देत. किंबहुना तीन्ही लोकांना सर्व सुखाची प्राप्ती व्हावी त्यांनी आदिपुरुषाची अखंडपणे भक्ति करावी. देवा, ज्यांना हा ग्रंथ

जीव की प्राण वाटतो त्यांना आपण इहलोकींच्या आणि परलोकींच्या भांगावर विजयी करावे.

"आपल्या शुभचरणावर मस्तक ठेवून देवा, एवढे पसायदान मागतो आहे."

देवांनी माझी ही विनवणी ऐकली आणि विश्वेशराव असा तो भगवंत मोठ्या प्रसन्नतेने "ठीक आहे. तसेच होईल" असे म्हणाला. देवांचे हे वरप्रदान ऐकून ज्ञानदेव अत्यंत संतुष्ट झाले.

याप्रमाणे कलियुगामध्ये महाराष्ट्र देशात गोदावरीच्या दक्षिण तीरावर त्रैलोक्यामध्ये पावन म्हणून गाजलेले पाच कोसाचे एक अनादि क्षेत्र आहे. तिथे जगाचे जीवनसूत्र चालवणाऱ्या श्रीमोहिनीराजाचे देऊळ आहे. या भूभागावर यादव कुलभूषण सर्व कलांचे जणू निवासस्थानच अशा न्यायाने राज्य चालवणाऱ्या श्रीरामचंद्रराजाचे आधिपत्य आहे.

प्रत्यक्ष शंकरांच्या परंपरेतील श्रीनिवृत्तिनाथ शिष्य ज्ञानदेव याने या क्षेत्री हे मराठी भाषेचे लेणं गीतेवर चढविले. श्रीमहाभारतामध्ये भीष्मपर्व प्रसिद्ध आहे. त्या भीष्मपर्वामध्ये श्रीकृष्णार्जुनांचा हा संवाद आहे. ती ही गीता !

ही गीता सर्व उपनिषदांचे सार आहे. सर्व शास्त्रांचे माहेर आहे. या सरोवरामध्ये परमहंस विहार करीत असतात. गीतेचा हा अठरावा अध्याय म्हणजे गीतामंदिराचा कळसच आहे असे भी निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतो.

या ग्रंथाच्या पुण्यसंपत्तीने सर्व भूतांना उत्तरोत्तर सर्व सुखाचा लाभ होऊ दे. शके बाराशेहे बाराोत्तरें ज्ञानेश्वरांनी ही टीका लिहिली. सच्चिदानंदबाबा अत्यंत आदराने लेखक झाले.

" श्रीकृष्णार्पणमस्तु । "

* * *

॥ श्री ॥

माल्ताडं. ८ मे १९८४. घंशाख शुद्ध अष्टमी शक १९०६ दुर्गाष्टमी मंगळवार राजी सकाळी लेखन पुर झाले. दोन दिवसांपासून वाटत होतं की आता काय शंभर ओंव्या राहिल्या. आता दान दिवसांनी लेखन पुरं होईल. लेखन पुरं झाले की आळंदी, पावस इथ जाईन आणि ज्याचं त्याला अर्पण करून पायावर डाके ठेवीन.

पण मनातून सारखे वाटे ८ मे रोजी दुर्गाष्टमी आहे त्या दिवशी लेखन पुरं झाले तर ते घंण्यासाठी स्वामी कृणाला तरी पाठवतील काय ? १३ मे ते १६ मे पुढ्यास जावं असाही विचार येतो आहे पण पुन्हा पुन्हा वाटे की हे लेखन हाती घंण्यासाठी स्वामींनी कृणाला तरी पाठवावे. एकही क्षण असे मनात आले नाही की हे लेखन आपण करतो आहे. स्वामी स्वरूपानंदांचे स्मरण करावे आणि लेखणी उचलावी, की १९५६ मध्ये एम. ए. च्या अभ्यासासाठी सुद्धा ज्या गतीने लेखणी चालत नव्हती त्या गतीने चालू लागत. अर्थ, क्रम सुचत जातात. अपूर्व आनंद होतो आणि भगवान् श्रीकृष्णाचे सुंदर रूप उजव्या अंगास उभे आहे असे दर्शन द्यावे असा हा स्वामींचा कृपाप्रसाद झाला मग माझा हा हट्ट स्वामी पुरवतील काय ? एवढी तसदी घेतील काय ? पुन्हा वाटे आपण प्रार्थना केली आहे. स्वामींना प्रार्थना होत असतानाच पोचत जाते असा आपल्याला अनुभव आहेच मग शंका का घ्यावी ? पण तरीही अशक्य वाटे.

पूज्य अमलानंद येणार आहेत पण त्यांची आपली चुकामूकच होणार असेच वाटले. तेव्हा "श्रीकृष्णार्पणमस्तु" असे नुसते लिहिले नाही तर मनाने पूर्णतया समर्पण केले.

हे कागद कोणाच्या हाती द्यावे ही रुखरुख मात्र मनातून होतीच.

७ मेलाच लेखन पूर्ण झाले असते. पण गोड घास मागे ठेवावा त्याप्रमाणे पसायदान दुर्गाष्टमीसाठी मागे ठेवले. अशा मनःस्थितीत सुधाताई जोशींचा फोन आला. त्यांनी विचारले, " मग काय कुठवर आले लेखन ? "

मी म्हटलं " आताच-

' यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीविजयो भूतिर्धुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ' (अ १८-श्लो. ७८)

हे लिहून उठले आहे. काय म्हणता ? "

त्या म्हणाल्या, " मी म. अ. कुलकर्ण्यांच्या घरून बोलते आहे. अमलानंदांना घेऊन आज म. अ. इथं येणार आणि कागलला जाणार. आपण जाऊ या का ? " मनात विचार आला काव्हापूरला दर्शनास फार गर्दी होते असे ऐकले आहे तेव्हा कागलला गेलो तर निवांत भेट होईल. ह्यांना विचारल्यावर हे म्हणाले, "जाऊ या." मध्यकाळी लवकर परत यायला हवे या दृष्टिने दोनला निघू या असे ठरविले आणि सुधाताईंना फोन केला. त्या म्हणाल्या, " सुरेखाताई इथेच आहेत त्यांना फोन देते." सुरेखाताई म्हणाल्या, " मी मामांना तुमच्या लेखनाबद्दल बोलले आहे." मी म्हटलं,

" आपण सगळच अध्याय नेऊ या का ? आपण आपल्याजवळचे घ्या, मी माझ्याजवळ पंधरा, सोळा व अठरा आहेत ते घेते. मामांच्या हाताने देऊन त्याचा आशीर्वाद घेऊ या उद्या."

आणि मग मंगळवारी पहाटे उठून अठरावा अध्याय पूर्ण केला. उपासच होता. फराळ करून थोडी विश्रांती घेतली आणि २-३० ला निघालां. आम्ही दोघे, सुधाताई, बाहिनीसाहेब सुरें, अक्का शिरगावकर व सुरेंखाताई कुलकर्णी अशी मंडळी निघाली. मामा विश्रांती घेत होते. म. अ. नी स्वागत केलं आणि आत नंले. डॉ. बेडकीहाळ ह्यांनी आपल्या नव्या घराचे नावच अमलकूटी ठेवले आहे. सुरेंख घर बांधले आहे. थोड्याच वेळाने मामांच्या खोलीचे दार उघटले. आम्ही सगळ्याजणी. सरकार, म. अ. वगैरे मंडळी आत गेली. मामांची ती तेजःपूज, बयोवृद्ध व आनंदाने ओसंडून जाणारी मूर्ती दृष्टिसे पडल्याबरोबर आनंद वाटला. अक्का, मी बाहिनीसाहेब, सुधाताई अशा ओळीने बसलो होतो. अक्का म्हणाल्या, " मला दिसत नाही."

मामा हसून म्हणाले, "मलाही दिसत नाही. आपण एका बांटीचे प्रवासो झालां." आणि असे म्हणून त्यांनी पुन्हा प्रसन्न हास्य केले.

मग आमच्या सखीमंडळाची चौकशी केली आणि प्रशंसा करून माझ्याकडे हात करून मामा म्हणाले, " चांगले काम चालविले आहे. असे एकांध्याने, प्रेमाने चाललेले कार्य वधून आनंद वाटतो. छान आहे. तुम्ही एकमेकींवर किती प्रेम करता ! कधी जमता ? काय काय करता ? "

सुधाताई मला म्हणाल्या, " आपण मामांच्या पुढे सरकून बसा म्हणजे एकायला येईल "

मी गादीच्या खाली सतरंजीवर मामांच्या समोर बसल्याबरोबर मामा तरुणाच्या चपळारने पलंगावरून उतरले. माझ्यासमोर बसले आणि म्हणाले, " हे बरे. मीच तुमच्यात येऊन बसतो."

मग म. अ. नी ज्ञानेश्वरीचा विषय काढला. मामा म्हणाले, "आणली आहे काय बरोबर ? " म्हटलं. "हो आणली आहे."

सुरेंखाताईंनी बसतून हस्तलिखित बाहेर काढले व मामांच्या पुढे ठेवले. मामांनी ते उचलून हाताने घेतले आणि म्हटले, "अहो. हे बरच लिहिले आहे की. चांगलाच मोठा ग्रंथ हाईल हा. " मग म. अ. कडे बघून त्यांनी विचारलं, " किती पाने होतील " " म. अ. म्हणालं, " पंधराह पाने तरी निश्चितच होतील. बंदावर लिहिले आहे "

मामा मला म्हणाले, "मग काय हा छाप्याचा विचार आहे ? "

मी म्हटले, " नही मामा. आपणदाचा उपाधी मागे लावून घ्यायची नाही मी माझ्या आनंदासाठी लिहिले आहे. मला तो मिळाला "

मामा म्हणाले, " ज्ञानेश्वरांनी जे लिहिले तेही स्वतःच्या आनंदासाठीच होतं आपल्या आनंदानेच जगाला आनंद मिळतो. हे सगळ्यांच्याद्वारे जायला पाहिजे "

मो म्हण्टल, " मामा ता व्यंग कोण करणार " छाप्याचे असा विचार नाही "

मामा समनायून दत म्हणाल, " आपण असे म्हणूच नव. वरं, जरा परीक्षा पाहू या, तसे काय लिहिले आहे त्याची, म अ. काढ वरं पड्यादा त्यातला भाग वाचायला, पण मला मगा तसे ह लिहिताना पांडित्य प्रकट करायला लिहिते की मी लिहित या अहंभावातून लिहिते ? "

मो म्हण्टल, "पांडित्य तर प्रकट करायला मजजवळच नाही आणि मी लिहित असा भाव नुकूनही मनात आला नाही. सूचित गेले ते लिहीत गेले, आधार सापडत गेले, गोष्टी मिळत गेल्या आणि आनंद वाढत गेला."

मामांनी नृत्यती मान डालायलो. जानेश्वरीच्या वड्यांची चवड समारच हाती स्वामींना त्याने वंदन केले, क्षणभर ध्यान केलं आणि त्या चवडीपैकी एक घरी वाढली. पुन्हा एकदा डाळ मिटले आणि वही उघडून म अ. ना दिली आणि म्हणाले, " वाच ह."

ते मानव्या अध्यायाची अडार हाती. ज्ञानी पुरुषांना माया दिसत काय हा विषय होता दान-दान गोष्टी आल्याबरोबर मामांनी हसून अनुकूल अभिप्राय व्यक्त केला. " छान छान आहे " म्हणाले सातव्या अध्यायाची पाने वाचून झाल्यावर म. अ. ना म्हणाले, " पुर आता " आणि माड्याकडे वळून प्रश्न विचारायला सुरवात केली.

" कुणाचे स्मरण करून लिहायला बसता ? "

मो म्हण्टल, " स्वामी स्वरूपानंदांचे त्यांची करुणा भाकते, स्वामी बळ द्या म्हणते आणि लिहायला सुरवात करते."

अमलानंदानी हात जाडले, गुडघे टेकले, त्या वड्यांच्या चळतीवर डोके ठेवले. ती चळत उचलली आणि माड्या हातात दिली सर्गादित होऊन पुढे म्हणाले, " वाई, हे स्वामींच दण आहे याची कोण किमत करणार ? छापले तर तीन खंडांची किंमत पन्नासहत्तिस रुपये होईल तुम्हां ज्या भावातून हे लिहिते आहे त्या भावात जो जाऊ शकेल त्याला ती कळेल पण याची गुरी किंमत स्वरूपानंद ही आहे."

माड्याही डाळ्यात अश्रु उभे राहिले. वड्या वाजूस ठेवल्या आणि मामांच्या पायावर ठाक ठाक त्यांनी माट्या प्रेमाने दोन्ही हात दोव्यावर ठेवले, आणि म्हणाले, " चालू द चालू द इतम काम झाले आहे यावर टीका होईल. पण आपण त्या टीकेला समनायून नाही लावान काही म्हणून दे. कावळ्याची दृष्टि द्रणावरच असायची. आपण आनंदात असावयाच."

" वर ह लिहिताना मग कितो झाला " काम मोठे आहे."

मो म्हणिले, "वहीती काम नाही, पाठ दुरुवते आहे त्याचे भानही नसे. चार चार तास समनायून लिहून हात मग लखवूनची मगडे पाहून माझ मलाच आश्चर्य वाटे की ही गती काढून येत आहे ! कंटाळा नाही, दमणूक नाही, काहीही नाही

मामांनी पुढे विचारले, ' वर, अम कथो झाले का की हा अर्थ असा घालावा की तरसा घालावा ? चिंतन म्हणता अहा म्हणून विचारतो."

मी म्हटले. " नाही अस सहसा घडले. अर्थ कृणी सांगावा तसा समजत गेला. जसा समजला तसा लिहिला."

मामा म्हणाले, " ही मुसलमानाची गोष्ट तुम्ही यात घेतली म्हणूनसुद्धा लोक तुम्हाला नावे ठेवतील. आपण लक्ष द्यायचे नाही. बांध झाल्याशी कारण. बाकीचे घेऊन काय करावयाचे आहे आपल्याला. बरं काही काव्यशक्ति आहे काय ? काव्यता नगरे स्फुरल्या काय कधी ? "

मी म्हटले, " हो. या लेखनामध्ये काही कविता घातल्या आहेत. ऑपरेशनच्यावेळी पाठीचे दुःख सोसेना, झोप येईना, तेव्हा स्वामी स्वरूपानंदांची प्रार्थना केली की आपण चाळीस वर्षे देह दुःख सोसले, विछान्यात काढली. मला आपली ताकद थोडी द्या म्हणजे मी हे दुखणे सोशीन. येणाऱ्या मंडळींना माझे दुखण पाहून वाईट वाटू नये अशी इच्छा आहे. "

मामांनी विचारले, " मग काय झाले ? "

मी कृतज्ञतापूर्वक पुन्हा स्मरण करून म्हटले, " स्वामींनी काव्यस्फूर्ती दिली. सगळे दुखणे या काव्यस्फूर्तीच्या जोरावर मी सोसू शकले वळता येत नव्हते, लिहिता येत नव्हते तर सगळ्या कविता मुलींनी लिहून घेतल्या. येणारी मंडळी दुखण्याची चांकशी करीत, प्रथम पण लगेच विचारीत आज काय नवीन कविता ? "

मामा म. अ. ना म्हणाले, " म. अ. काढ बरं एखादी यातली कविता. त्या कवितेच्या क्वालिटीवरून मला पुष्कळ काही कळेल."

म. अ. नी कविता काढली. ती होती—

अशीच देई काया ।

सर्वांगाने लगदुनि राहिल सदैव तुझिया पाया ।

मामा मला म्हणाले, " हे तुम्हीच वाचा."

मी कवितेची पार्श्वभूमी वाचली आणि कवितेची कडची वाचायला सुरुवात केली. सर्वांकडून दाद मिळत होती. मामा तर डोळत होते. कविता संपल्यावर म्हणाले, " अहो ही उच्च दर्जाची अवस्था आहे. ब्रह्मवस्तूचा स्पर्श आहे याला. चांगली आहे फार कविता. स्वामींच्या अमृत धारेत संजीवनी गाथेत असेच उल्लेख आहेत."

मामांनी नंतर स्वामी स्वरूपानंदांच्या आठवणी सांगितल्या आणि मग म्हणाले, " आता ह्या वद्यांचे काय करणार ? पावसला नेणार ? "

मी म्हटले, " मामा मला पावस इथेच भेटले आहे. काम इथेच झाले. आता कशांना पावसला जाऊ ? माझ्याशी देव तिथे असा बोलणार आहे काय ? "

मग मात्र मामा खरेच फार आनंदित झाले. म्हणाले, " हा भाव आहे ना ? झाले तर, पण आता यापुढे अभ्यास आणि प्रेम एकट्याच करावयाचे. आणि हे वधा हे काम त्याकांमानां झाले पण आपले काय ? तेव्हा अंतःकरण भरून प्रेम द्यायचे. आनंदाने रहायचे. मी ज्येष्ठ गुरुबंधू म्हणजे गुरुसमान, गुरु नव्हे-तेव्हा आशीर्वाद देतो. मात्र हे काम म्हणजे

शब्द नष्ट ही सूरवात आहे. काव्यस्फूर्ति होईल. कितीतरी काम स्वामी करून घेतात पण अहंभाव ध्यायचा नाही. त्यांना सगळी काळजी आहे. राज्ये गेली जाऊ देत. आपण खर वधूच ह आहे. हे काणी काढून घेऊ शकत नाही." पुढे सरकारांच्याकडे पाहून म्हणाले, "आधार विसरायचा नाही. घलीला सुगंधित फुले येतात ती बरबोर जाते पण तिला वृक्षाचा आधार असतो, म्हणून ती असते नाथपंथात शक्तिला फार महत्त्व आहे. पण ती शक्ति शिवाच्या आधाराने असते तेव्हा त्या आधाराकडे पहायचे." मग दोघांच्याकड पहात म्हणाले, "अहा, हे कंठचे भाग्य आहे. तूमचें गुरू स्वरूपानंद. आम्ही सगळे त्या पणयावरच वडवुड अहान. त्यांनी शक्ति काढून घेतली की संपले. तेव्हा हे ध्यानात ठेवून घ्यायचे. आमचें गुरू स्वरूपानंद आणि स्वरूपानंदाच गुरू आदिनाथ शिव. तेव्हा परंपरा ही अशी आहे.

स्वर्माना द्विरुक्ता आवडत नस. ते म्हणायच, "आमचा मंत्र सोहंस, सोहंसः नाही नारस जलद गतीन म्हटले की स ह जाऊन आ रहातो. तो आपला मंत्र, देवांनी अठरा अध्याय गीता सांगितली. पण ३६ मित्याक्षर ब्रह्म एवढेच सांगितले. एकांणिसाव्या अध्यायात म्हणत उत्तर गीतमध्ये ३६ कार रहस्य समजावून सांगितले. तेव्हा उत्तर गीता वाचली पण मात्र आपल्याला पोंडल्या, शब्दच्छल, व्युत्पत्ति यात अडकायच नाही "

तुम्ही कुणाला सांगत नाही पण तुम्हाला ज्ञानेश्वरांचे दर्शन झाले आहे. मला झाले आहे आणि मला ज्या रूपाने झाले त्याच रूपात अण्णासाहेब रुकडीकरांना झाले होते. मी त्याचाकड गेला तेव्हा त्यांना विचारले की, "हे कसे चित्र ?" तर ते म्हणाले, "मला जम दर्शन झाले तसे चित्र मी काढून घेतले." माझे आणि त्यांचे दर्शन एकच तेव्हा आपल्याला ना अनुभव आला तो आणखी कुणाला तरी आला तरच तो खरा मानवा. नाही तर खांटा. कुणी माझ्यापुरते दिसले, कळले म्हटले तर ते खोटे आहे असे समजावे. तेव्हा फार आनंद झाला हे वाचून."

मग मामांनी नारळ, पेढे यांचा प्रसाद दिला. काजूची निम्मी वडी आपल्या हातात व निम्मी मामींच्या हातात दिली.

"हे मामी, वडी घाल त्यांच्या तोंडात." असे सांगितले. त्या दोघांचा त्या वृद्ध दंपतीचा प्रसाद असा मिळाला आणि मालूताई आम्ही धन्य झालो.

अमलानंद स्वामींच्या पायावर डोके ठेवले ते उचलावेसे वाटेना. लेखन पूर्ण झाले ते स्वामी स्वरूपानंदांनीच उचलून घेऊन शाबासकी दिली आणि आशीर्वाद देत माझ्या हतान दिने असेच वाटले.

तुम्हाला मां मनमन स्वामीं प्रज्ञानंद म. अ कृतकर्णी यांना वंदन केले. वयाने लहान पण त्यांचे ज्ञान किती फलदायी आहे. दुसरा अध्याय थोडासा लिहून झाला तेव्हा ती लहान मस्तकामुस दाखली आणि खूप प्रार्थना दिले, "आत्मकथेचा रंग घेऊन हे तसे तसे आहे तसेच यऊ द. अथ उत्तम आहे. स्वामी स्वरूपानंदांची कृपा

वाक्या वाक्यात जाणवते आहे जरूर लिहा स्वामी नक्की पुरे करून घेतील " असे त्यांनी वेळोवेळी म्हटले. म्हणूनच केवळ हे लिखाण माझ्या हातून झाले. एरवी शक्य नव्हते. आत्मविश्वासच वाटत नव्हता.

ह्या प्रज्ञानंदांनी खरोखरच माझी प्रज्ञा जिवंत ठेवली, सगळी मरगळ काढून टाकली आणि " स्वामीची कृपा " असे मी जी भीत भीत म्हणत होते ती आत्मविश्वासाने म्हणू लागले की ज्यांनी-

" ज्ञानेश्वरी वाच. एका ग्रंथाची कास धरांची " अशी आज्ञा केली.

" वाचन बरोबर चालू आहे " असा तुम्हाला निरोप आहे असा स्वप्नदृष्टांत दिला.

" ज्यांनी शंभर पारायणे झाल्यावर आळंदीस जाता आले नाही तर गोरक्ष मठातून अंगारा व प्रसाद पोचता केला."

" ज्यांनी प्रवचन समाप्तीला प्रसादपुष्प दिले त्यांनीच-स्वामी स्वरूपानंदांनीच माझ्याकडून हा ज्ञानेश्वरीचा अर्थ लिहून घेतला " आणि ज्या दिवशी लेखन पूर्ण झाले त्या दिवशी ते लेखन स्वामी अमलानंदांच्या रूपाने प्रत्यक्ष हातात घेऊन आशीर्वाद दिला की-

" ही कामाची सुरुवात आहे. शेवट नव्हे." पण हे सगळे घडले प्रज्ञानंदांच्या उत्तेजनामुळे म्हणून वयाने कितीतरी लहान असलेल्या ह्या बाळाला शतशः नमस्कार.

मालुताई, आपण मला ह्या लेखनाला प्रवृत्त केले. " लिहून पाठवा, आम्ही चाचू " असे आपण म्हटले म्हणूनच माझ्या हातून हे सगळे लेखन झाले. तेव्हा ते पूर्ण लेखन आपल्या हाती देऊन मी मांकळी झाले आहे. आपले आभार कसे मानावे " आभार मानले की ऋणभक्त हाण्यासारखे हे ऋण नव्हे तेव्हा असाच लाभ ठेवावा ही विनंती.

अशीच काही नवी प्रेरणा याची आणि नवे काम स्वामी स्वरूपानंदांनी करून घ्यावे एवढीच त्याच्याजवळ प्रार्थना करते.

कळाव, लाभ असावा, ही विनंती.

आपली.

सौ. शैलजादेवी पंतप्रतिनिधि,

राजवाडा, भलकापूर.

॥ श्री ॥

पसायदान

आतां विश्वात्मकें देवें। येणें वाग्यज्ञें तोपावें।
तोपोनि मज द्यावें। पसायदान हें॥

जें खळाची व्यंकटी सांडो। तया सत्कर्मी रती वाढो।
भूतां परस्परें पडो। मैत्र जीवाचे॥

दुरितांचें तिमिर जावो। विश्व स्वधर्म सूर्य पाहो।
जो जें वांछील तो तें लाहो। प्राणिजात॥

वर्षत सकळ मंगळीं। ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी।
अनवरत भूमंडळी। भेटतु भूता॥

चला कल्पतरूचे आरव। चेतना चिंतामणीचे गांव।
बोलते जें अर्णव। पीयूषाचे॥

चंद्रमे जें अलांछन। मार्तंड जें तापहीन।
जें सर्वाही सदा सज्जन। सोयरें होतु॥

किंबहुना सर्वसुखी। पूर्ण होऊनि तिहीं लोकीं।
भजिजो आदिपुरुखी। अखंडित॥

आणि ग्रंथोपजीविये। विशेषीं लोकीं इये।
दृष्टादृष्ट विजये। होआवें जी॥

यथ म्हणे श्रीविश्वेशरावो। हा होईल दान पसावो।
येणें वरें ज्ञानदेवो। सुखिया झाला॥

वाय २३९-(११०० पु.)-१.२०१२

शासकीय मुद्रणालय, कोल्हापूर

आहे किंवा एखाद्या पतिव्रतेला वार्धक्य आले आहे तसे हे शब्द असतात. ते ऐकताना खरे आणि मृदु असलेले ते शब्द अमृताच्या कल्लोळासारखे वाटतात.

उपरोध, तंटा, पापास उत्तेजन, टर उडविणे, फसवणे, हट्ट, आवेश, कपट, आशा लावणे, शंका घेणे, खोटे बोलणे हे वाचेचे सर्व अवगुण त्यांच्या वाचेने टाकलेले असतात. त्याची दृष्टि मोकळी चाकळी असते. कपाळावर आठी असत नाही. प्रत्येक प्राणीमात्रांत भगवंत आहे. त्याला दृष्टि खुपेल म्हणून तो वर बघतही नाही. त्यातून कधी एखादे वेळी आतल्या कृपेच्या दडपणाने डोळे उघडून त्याने कुणाकडे पाहिलेच तर चंद्रबिंबापासून निघणाऱ्या अमृतधारा डोळ्यांना दिसल्या नाहीत तरी चकोराना जशी एकदम पुष्टी येते त्याप्रमाणे त्याची नजर पडली की जीवांना पुष्टी येते. ही जी नुसत्या नजरेने कृपा करण्याची रीत आहे ती परतीरावरील आपल्या पिलांचे पोषण ऐलतीरावरून नुसते पाहून नजरेने करणाऱ्या कासवीलासुद्धा माहित नाही. पार्था, थोडक्यात त्याची दृष्टि अशी करूणामय असते. आता त्याचे हात कसे असतात सांगू का ? सिद्धांचे सर्व मनोरथ पूर्ण झाले असल्याने ते जसे मोकळे असतात तसे त्यांचे हात कृतार्थ होऊन निर्व्यापार असतात. अगोदर आंधळाच त्यात त्याने पहायचे नाही असे ठरवावे, अग्नि विझलेला असावा आणि इंधनही संपून जावे. आधी मुळात मुका त्यात त्याने मौन घ्यावे त्याप्रमाणे त्याचे हात सगळी सत्कर्म करून कृतार्थ झालेले असतात आणि पुन्हा त्याचा जिथे वास असतो तो पुरुष अकर्ताच होऊन राहिलेला असतो. वाऱ्याला झटका बसेल, आभाळाला नख लागेल या भीतीने तो हात हालवतच नाही. मग अंगावर बसलेल्या माशा, डास, कीटक उडवून लावावे, डोळ्यात जाणारी चिलटे झटकावीत, पशुपक्षांकडे त्रासिक मुद्रेने पहावे ही गोष्टच कशाला ?

मग त्याला हातात दंड, काठी, शस्त्र घ्यायला आवडत नाही हे कशाला बोलावयाचे ? हातातील कमळाशी खेळावे, पुष्पमाला झेलावी हेसुद्धा तो करत नाही. त्याच्या मनात येते गोफणीसारखी ती माळ कुणा कीटकाला लागली तर काय करावे. रोमावळी हालतील आणि केसांच्या आश्रयाला रहाणाऱ्या सूक्ष्म जीवांना क्लेश होतील म्हणून तो आपले अंग कुरवाळत नाही. नखाच्या गुंडाळ्या बोटार वाढू देतो.

हातानी काही करण्याचा अभावच असतो. पण हात कधी उचललाच तर नमस्काराठी उचलतो आणि जोडतो. हात पुढे करतो पण तो भिऊ नको असे सांगण्यासाठी, कोणी पडला तर त्याला उठविण्यासाठी आणि आर्ताला हळुवार स्पर्श करण्यासाठी केवळ! मात्र तो स्पर्श करतानाही इतका जपून करतो की त्या हातांचा ओलावा चंद्रकिरणांनासुद्धा माहित नसतो. तो कधी कधी पशूंना कुरवाळतो पण ते कुरवाळणे इतके मृदु असते की त्याच्यापुढे मलय पर्वतावरून येणारा मंद वारासुद्धा उष्ण वाटेल. चंदनाला फळे येत नाहीत पण त्याचे सर्व भागच शुद्ध सुगंधित

असल्याने चंदन निष्फळ आहे असे म्हणता येत नाही. त्याप्रमाणे त्याचे हात सरळ व मोकळे असले तरी ते क्रियाहीन वा निष्फळ म्हणता येत नाहीत.

असा, हे वागजाळ राहू दे. एकच ध्यानात ठेव की ह्या सज्जनांचा स्वभाव व वागणूक मृदु, असते त्याप्रमाणेच त्यांच्या हातापायाचे तळवे मृदु, लाल व कोमल असतात.

आता त्यांचे मन कसे असते हे काय सांगावे ? ज्या त्यांच्या क्रिया वर्णन केल्या तो यांच्या मनाचाच विलास असतो ना ? शाखा म्हणजेच झाड, पाणी म्हणजेच समुद्र, प्रकाश आणि सूर्य हे एकरूपच आहेत. तसे त्यांचे शरीरव्यापारच त्यांचे मन नव्हे काय ? शरीर व शरीराचे अवयव, द्रव आणि पाणी ही काय वेगळी आहेत काय ? त्याप्रमाणेच त्याचे जे बाह्य भाव सांगितले तेच त्यांचे मन सावयव झाले आहे असे समज. जे बीज भुईमध्ये रोवले जाते तेच वर वृक्ष होऊन उठते तसे इंद्रियद्वारा त्यांचे मनच व्यक्त होत असते.

अरे, अहिंसा मनातच बाणली नसेल तर बाहेर कशी फाकेल ? किरीटी कोणतीही वृत्ति आधी मनोमन उठते, मग ती वाचा, दृष्टि इत्यादी इंद्रियांकडे येते. उगमातच पाणी जिरून वाळून गेले असले तर ओघात कुठून येणार ? जीव गेल्यावर देहाकडून क्रिया कशा घडणार ? सुताच्या दोराने हालणारी बाहुली सूत्रधाराशिवाय व्यर्थ असते त्याप्रमाणे मनाचे सामर्थ्य मागे असल्याशिवाय इंद्रियांची कर्मे होतच नाहीत, थांबतात.

अर्जुना, ह्या इंद्रियांच्या क्रियांना मूळ कारण आहे मन. ह्या इंद्रियांच्या द्वाराने ते ये-जा करीत असते. ते आत ज्या ज्या प्रमाणे होऊन रहाते त्या त्या प्रमाणे त्या त्या वेळी त्या भावानुरूप क्रिया त्या स्वरूपात व्यक्त होते. म्हणून अहिंसा जेव्हा खरोखर मनात स्थिर होते, बळावते तेव्हा एखाद्या पिकलेल्या फळाचा सुगंध बोभाटा करत सगळीकडे पसरावा त्याप्रमाणे ती मनातील अहिंसा इंद्रियांद्वारा बाहेर फाकते.

एक बाई संताकडे मूल व्हावे असे मागण्यासाठी, प्रार्थना करण्यासाठी गेली. त्या संतानी मूठभर फुटाणे तिच्या हातात दिले, तिला बाजूला जाऊन बसण्यास सांगितले. ती हातातले फुटाणे तोंडात टाकत होती. जवळपास काही मुले खेळत होती. तिला फुटाणे खाताना पाहून एक लहान मूल तिच्याकडे गेले आणि फुटाणे मागू लागले. तिच्या मनात आले, "ह्या मुलाला दिले की बाकीची मुले पण मागतील. मग मला काय रहाणार ?"

मनातल्या ह्या विचाराप्रमाणे तिने ते फुटाणे एकाही मुलाला न देता खाऊन टाकले. थोड्या वेळाने ती पुन्हा त्या संताकडे गेली. संत म्हणाले, "बाई, एवढेसे मूल चार फुटाणे मागत होते ते तुला देववले नाहीत आणि देवाने मात्र तुला मूल द्यावे काय ? जा बाई, तुझे काम माझ्या हातून होण्यासारखे नाही. तुझे मन पहाण्यासाठीच तुला फुटाणे दिले होते."